BANDYMAS ATKURTI ŠVENTARAGIO MITĄ

Vykintas VAITKEVIČIUS

Legendiniai kunigaikščiai gyvena legendose, istoriniai – istorijoje. Tačiau Vilniaus vardo paminėjimo 700 metų jubiliejus – puiki proga sugrįžti prie Šventaragio, kurio legenda dera su valstybės politinės ir religinės istorijos raida. Straipsnyje sutelktos žinios apie tai, koks vaidmuo Šventaragiui tenka legendinių kunigaikščių genealogijoje, kaip vyko jo laidotuvės ir sugrįžtama prie išvados, kad Šventaragis pasireiškė kaip naujos religinės tradicijos steigėjas. Iš esmės tai jau žinoma iš baltų religijos ir mitologijos tyrėjų Vladimiro Toporovo, Algirdo Juliaus Greimo, Gintaro Beresnevičiaus darbų. Tačiau Šventaragio tyrinėjimai iki šiol buvo atsieti nuo Lietuvos metraščiuose ir Motiejaus Strijkovskio kūriniuose aprašytos Palemonaičių genealogijos ir jo protėvių laidosenos. Būtent tai, lyg mitinis pasakojimas apie kitados Rytų Lietuvoje buvusius skirtingus laidojimo papročius, pabrėžia paties Šventaragio vaidmenį valstybės kūrimo metu reformuojant senąją religiją; atsiranda pagrindas naujai Šventaragio mito rekonstrukcijai, kuri ir yra pagrindinis šio straipsnio tikslas.

Reikšminiai žodžiai: Lietuvos metraščiai, Motiejus Strijkovskis, Šventaragis, baltų mitologija, laidosena.

Daugiau kaip prieš du dešimtmečius atliktas tyrimas parodė, kad legendinis Šventaragis yra ir ankstyviausios mūsų valstybės istorijos dalis: šiuo vardu vadinamos šventvietės užfiksuotos Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės (toliau – LDK) centruose: Vilniuje, Ukmergėje, Anykščiuose ir Betygaloje. Ši religinė tradicija, apimanti ne tik keturių suverenių dievų – Andojo, Perkūno, Kalvelio ir Žvėrūnos – kultą, bet ir tą pačią mirusiųjų deginimo, palaikų laidojimo plokštiniuose kapinynuose tradiciją, susijusi su leičiais – politine, karine, socialine ir ūkine šalies institucija. Nuo XIII a. vidurio leičiai saugojo ir plėtojo centrinę valdžią LDK branduolyje ir pakraščiuose. XV–XVI a. šaltiniai ryšį su valstybiniu kultu atspindinčią pavardę *Šventaragis* užfiksavo būtent tarp didžiojo kunigaikščio tarnų ir bajorų – menamų leičių – Sudervėje ir Kražiuose (Vaitkevičienė, Vaitkevičius 2001: 317–318, 328).

Pastaraisiais metais Gediminas Petrauskas, kruopščiai surinkęs ir apibendrinęs duomenis apie XIII–XIV a. laidojimo papročius, patvirtino, jog tuo metu buvo apleista daugelis gentinio laikotarpio laidojimo vietų, imti kurti nauji kapinynai. Mirusiųjų deginimo paprotys paplito ir įsitvirtino LDK kaip religinė reforma, apie kurią pasakoja 1261 m. užrašytas Sovijaus mitas ir kuri ataidi XVI a. į Vidurinįjį Lietuvos metraščių sąvadą įtrauktoje legendoje apie iškilmingas Šventaragio laidotuves Neries ir Vilnios santakoje (Petrauskas 2015: 124, 128–129; 2017: 185, 212–213).

Tokiame jau atliktų archeologijos, istorijos ir mitologijos tyrimų kontekste Šventaragio bylą svarbu praplėsti XVI a. istorinės tradicijos analize.

LIETUVOS METRAŠČIAI IR MOTIEJAUS STRIJKOVSKIO KŪRINIAI

Sunku aprėpti visus ankstesnius lietuvių, lenkų, baltarusių, rusų ir kitų tyrėjų darbus, skirtus Lietuvos metraščiams. Tačiau nuolatinis jiems rodomas dėmesys suprantamas – juk tai pati seniausia senrusių ir rusėnų kalbomis (esama ir pavienių vertimų į lotynų bei lenkų kalbas) parašyta, tiesa, anoniminė LDK istorija. Pagal turinį ir sukūrimo laiką yra skiriami trys Lietuvos metraščių sąvadai (didžiosios redakcijos): Trumpasis, Vidurinysis bei Platusis (ПСРЛ 1907; Lietuvos 1971; ПСРЛ 1975; 1980; Jovaišas 1996).

Remiantis Kęstučio Gudmanto apibendrinimu, Trumpasis sąvadas buvo sudarytas apie 1446 m. Smolenske. Iškilus Maskvos grėsmei ir stiprėjant Lenkijos politiniam spaudimui, Vilniaus vaivados ir LDK kanclerio Alberto Goštauto aplinkoje radosi du nauji sąvadai – Vidurinysis ir Platusis, kitaip dar vadinamas Bychovco kronika. Pastarojoje, K. Gudmanto žodžiais, itin išraiškingai prabilo lietuviškasis valstybinis patriotizmas ir imperializmas. Taigi, metraščiai įkūnijo tuometinio LDK elito ideologiją, Lietuvos istorija įgijo savo pradžią, buvo susieta su pasaulio istorija. Be to, pirmą kartą papasakota, kaip susiformavo valstybės teritorija, buvo įkurta sostinė Vilnius (Gudmantas 2011a; plg. Jučas 2002: 20–126).

Remiantis Rimvydu Petrausku, europiniame ir LDK vidaus politinio, socialinio, kultūrinio gyvenimo kontekste į lietuvių kilmės iš romėnų teoriją reikia žvelgti kaip į besiformuojančios politinės didikų bendrijos, kitaip tariant – ponijos,

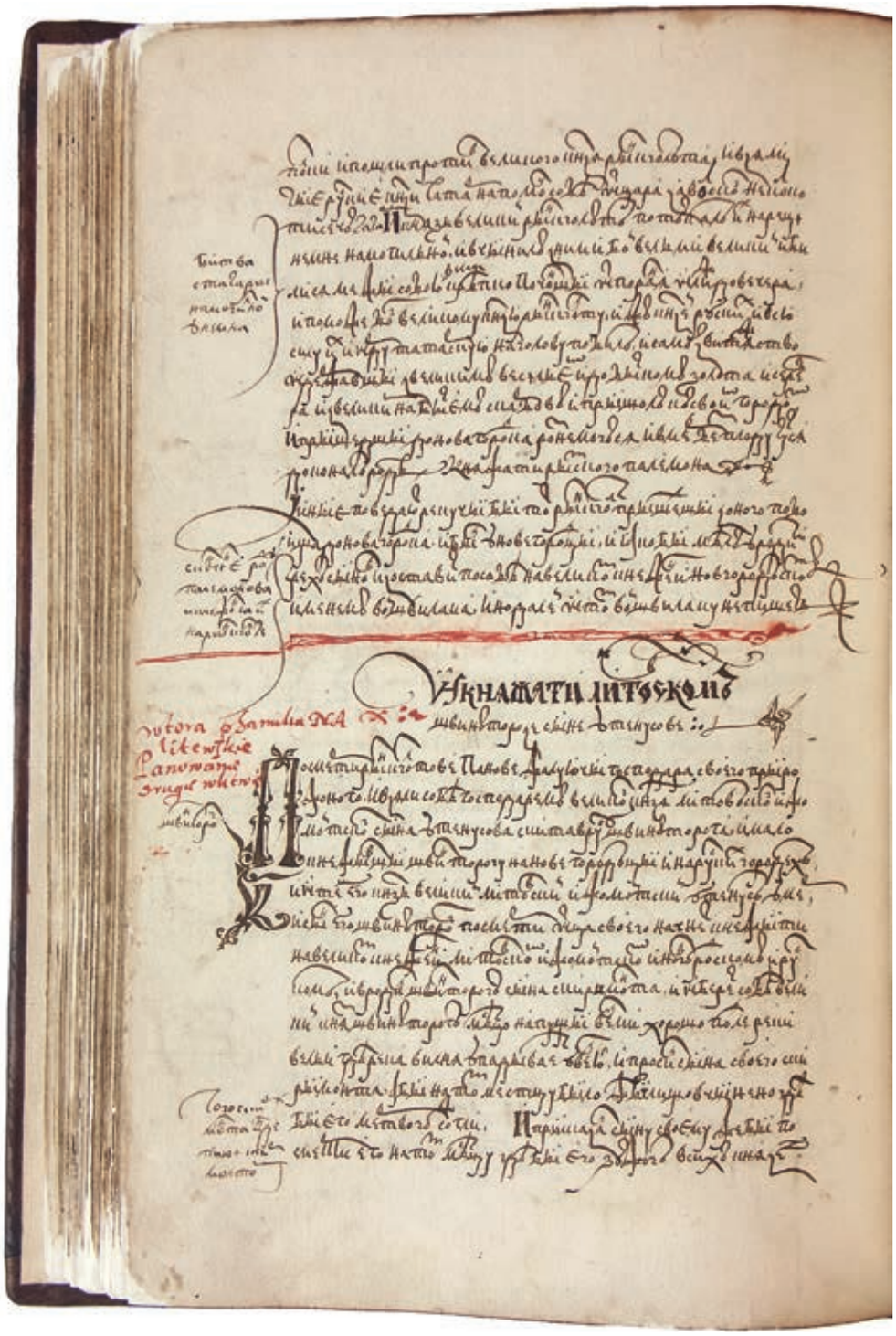

Viduriniajam sąvadui priklausančio Račinskio metraščio pasakojimas apie Šventaragį (antraštė ir žemiau esantis tekstas). XVI a. (Račinskių bibliotekos Specialiųjų rinkinių skyrius)

tapatybės paieškas (kartu tai geografinis krašto ir prekybinių kelių iš Vakarų Europos į Lietuvą aprašymas – Rowell 1998). Tuometiniu požiūriu, teisėta buvo tik tai, kas turi pradžią, tradiciją. Trūkstama pradžia galėjo būti sukurta, tačiau tai turėjo likti nepastebėta. Tad rašant legendinę ir istorinę Lietuvos metraščių dalis pasitelkta ta pati metodologija (Petrauskas 2004: 280–281). Su legendiniais lietuvių kunigaikščiais siejamos vietos pažymėjo teritoriją, kurios integralumo išsaugojimu Lietuvos didikai rūpinosi jau nuo XV a. vidurio; Goštautai, Manvydai, Davainos, Alšėniškiai, Giedraičiai legendinėje metraščių dalyje veikia būtent tose žemėse, kurios jiems priklausė XV–XVI a. Taigi, lietuvių kilmės iš romėnų teorija – tai tam tikras XVI a. pradžios konstruktas, perkėlęs į praeitį tas vertybes ir santykius, kurie Lietuvos didikams tuo metu buvo svarbūs (Petrauskas 2004: 281–284).

METRAŠČIAI IR JŲ REDAKCIJOS	TEKSTO (REDAKCIJOS PROTOGRAFO) DATAVIMAS	NUORAŠŲ DATAVIMAS
Vidurinysis sąvadas, 1-a redakcija	Ne anksčiau kaip XVI a. 3 deš.	
Krasinskio		XVI a.
Vidurinysis sąvadas, 2-a redakcija	Iki XVI a. 5 deš. imtinai	
Ališavo (metraščio vertimas į lenkų k.)		Apie 1550 m.
Archeologijos draugijos		XVI a. pab.
Patriarcho B		XVII a. vid.
Rumiancevo		XVII a. pab.
Tichonravovo		1636 m.
Vidurinysis sąvadas, 3-ia redakcija	Ne anksčiau kaip XVI a. 6 deš.	
Evreinovo		1689 m.
Račinskio		XVI a. pab.
Platusis sąvadas	Ne anksčiau kaip XVI a. 3 deš.	
Bychovco kronika		XVII arba XVIII a.
Lietuvos ir Žemaičių kronika	XVII a.	XVIII a.

1 lentelė. Legendinę dalį turinčių Viduriniojo ir Plačiojo sąvado metraščių ir kronikų datavimas (pagal Гудмантас 2019: 67 su papildoma K. Gudmanto informacija ir komentarais)

Legendinę dalį turi aštuoni šiandien žinomi metraščiai ir dar dvi kronikos. Visi metraščiai priklauso Viduriniajam sąvadui, kuris datuojamas XVI a. 3–6 dešimtmečiais. Iš to paties laikotarpio kilęs ir Platusis Lietuvos metraščių sąvadas – Bychovco kronika (1 lent.). Lietuvos ir Žemaičių kronika datuojama maždaug XVII a., tai sąvadams nepriskiriamas, bene vėlyviausias legendinę Lietuvos istoriją pasakojantis šaltinis.

Lietuvos metraščių buvo Žygimanto Augusto bibliotekoje Vilniuje, jų turėjo kunigaikščiai Sluckiai, Odincevičiai, Zaslavskiai, Radvilos, Aleksandras Chodkevičius ir daugelis kitų diduomenės atstovų, net kai kurie vidutiniai bajorai (Gudmantas 2011a: 46; 2011b). Jais rėmėsi Mykolas Lietuvis, Augustinas Rotundas, Motiejus Strijkovskis. Pastarojo autoriaus kūrinių reikšmę sunku pervertinti. Jis mini net 12 Lietuvos metraščių[1], kuriuos panaudojo rašydamas „Lenkijos, Lietuvos, Žemaitijos ir visos Rusios kroniką“ (Stryjkowski 1846). Iš 1582 m. pirmą kartą išspausdinto veikalo sužinome ir apie iki šių dienų neišlikusių metraščių turinį.

M. Strijkovskis buvo lenkų karys, poetas, istorikas, Lenkijos, Lietuvos ir kitų kraštų tyrinėtojas. Jis lankė ne tik žymias vietoves, miestus, bet ir provincijoje esančias mūšių vietas, kapinynus, piliakalnius, pilis, bažnyčias (Malinowski 1846: 4). Kronikos tekstas atspindi autoriaus kelionių kryptis ir mastą – M. Stijkovskio buvota Giedraičiuose, Kernavėje, Lavoriškėse, Merkinėje, Nidoje, Palangoje, Pasvalyje ir daugelyje kitų Lietuvos vietovių (išsamiau žr. Wojtkowiak 1990: 229–231).

M. Strijkovskis taip pat klausėsi vietos gyventojų dainų, rinko padavimus (beje, mokėjo lietuvių kalbą), aprašė regėtas senąsias religines apeigas. Tad jo dėka, Dariaus Kuolio žodžiais tariant, XVI a. lietuviai savon istorijon įžengė drauge su garbinamais žalčiais, aukojamais ožiais, „velniu Pušaičiu“, „žemės žmonėmis Parstukais“, Žemininku ir Pergrubiu (Kuolys 1992: 119).

Mūsų tyrimui ypač svarbus 1571–1578 m., kunigaikščiams Olelkaičiams globojant, M. Strijkovskio rašytas kūrinys „Apie garbingos lietuvių, žemaičių ir rusėnų tautos pradžią, kilimą ir narsą, karžygiškus darbus ir vidaus reikalus“, istorikų dar vadinamas Nesvyžiaus rankraščiu (Wojtkowiak 1990: 203, 210). Tai eiliuotoji Lietuvos istorija, kurią rašydamas autorius rėmėsi net 15 Lietuvos metraščių (Radziszewska 1978b: 17–18). Šis rankraštis daugelį kartų keitė savininkus ir saugojimo vietą, XX a. pradžioje buvo aptiktas Radvilų bibliotekoje Nesvyžiuje, vėl pamirštas iki

1 Juos lengviau įsivaizduoti kaip įvairių laikotarpių nuorašus, kartais vertimus, papildant juos ir tam tikru kiekiu žinių, motyvų ar net interpretacijų.

1967 m., kuomet surastas Varšuvos universiteto bibliotekoje ir neilgai trukus publikuotas (Radziszewska 1978b: 19–20).

Lygindami tarpusavyje du tuo pačiu laikotarpiu parašytus M. Strijkovskio kūrinius tyrinėtojai svarsto, kad „Lenkijos, Lietuvos, Žemaitijos ir visos Rusios kronika“ buvo perredaguota Nesvyžiaus rankraščio versija (išsamiau žr. Wojtkowiak 1990: 191–211). Tačiau pastarasis galėjo būti skirtas lietuviams, žemaičiams ir rusėnams, o kronika – lenkams (Radziszewska 1978a: 67). Be to, kronika akademiškesnė, oficialesnė, ne tokia turininga, neturi daugelio etnografinių realijų, ironijos ir sąmojo (Tumelis 1981: 127). Joje mažiau lietuviškų žodžių, frazių citatų, nėra dviejų unikalių dvieilių, vienas iš kurių kaip tik yra pasakojimo apie Šventaragio laidotuves dalis:

> *Kunige Šventaragi, vokiečius mušei juodus*[2]*,*
> *Geras buvai riteris, mušei lenkus, gudus*
> (Stryjkowski 1978: 208)

LIETUVOS, ŽEMAIČIŲ, NAUGARDUKO IR RUSIOS KUNIGAIKŠTIS ŠVENTARAGIS

Lietuvos metraščiuose šiam kunigui, t. y. kunigaikščiui Šventaragiui, tenka ypatingas vaidmuo. Jis nėra kurio nors reikšmingo miesto įkūrėjas, pilies statytojas ar karžygys. Viduriniojo sąvado metraščiai pasakoja, kad be įpėdinių numirus paskutiniajam Palemonaičiui – Naugarduko kunigaikščiui Ringaudui (kai kuriuose metraščiuose – jo sūnui Vaišvilkui), diduomenė išrinkusi valdovu Lietuvos ir Žemaičių kunigaikščio Utenio sūnų Šventaragį[3]. Taip pirmą kartą Lietuvos metraščių istorijoje į sostą įžengė ne paveldėtojas, o išrinktasis. Neilgai jam valdžius, Utenis mirė, ir tada Šventaragis tapo didžiuoju Lietuvos, Žemaičių, Naugarduko ir Rusios kunigaikščiu (ПСРЛ 1980: 92, 131, 149, 177, 197, 218).

Šventaragis metraščiuose iškyla tuo metu, kai nutrūksta legendinės jų dalies pasakojimas ir dar nėra prasidėjusi Gediminaičių dinastijos istorija. Pagrindinis metraščių autorių dėmesys nuo šiol jau bus skirtas ne Naugardukui, o Vilniui (Улащик 1985: 132). Įsidėmėtina, kad Plačiajame metraščių sąvade – Bychovco kronikoje – po Ringaudo valdys ne Šventaragis, o Ringaudo sūnus Mindaugas, kuris vėliau taps didžiuoju Lietuvos kunigaikščiu (ПСРЛ 1975: 132–133; plg. Улащик 1985: 143; Jurkiewicz 2012: 146). Lietuvos ir Žemaičių kronikos pasakojimu, po Ringaudo sūnaus Mindaugo ir jo anūko Vaišvilko žūties į Kernavę susirinkę ponai LDK ir Naugarduko valdovu vienbalsiai išrinko Šventaragį (ПСРЛ 1975: 30).

Tokios pačios Lietuvos valdovų sekos ir įvykių aprašymo laikėsi M. Strijkovskis: 1268 m. Kernavėje išrinktas Šventaragis buvo iškilmingai inauguruotas Naugarduke. Medžiodamas su sūnumi Germantu[4] jis rado gražią vietą Neries ir Vilnios santakoje, tada pareiškė valią, kad čia būtų sudeginti jo ir ateityje būtų deginami visų kitų lietuvių kunigaikščių ir žymiausių bajorų palaikai. 1272 m. Germantas surengė Naugarduke mirusio, į Neries ir Vilnios santaką atvežto Šventaragio laidotuves (Stryjkowski 1846: 252–253, 285, 306–307; 1978: 207).

Vidurinio sąvado Lietuvos metraščiai, lyg remdamiesi vienu šaltiniu, apie Šventaragio laidotuves pasakoja labai panašiai (išsamiau žr. Toporov 2000: 46–47).

> Ir pasirinko didysis kunigaikštis Šventaragis labai gražią vietą girioje prie Neries, kur Vilnia įteka į Nerį, ir prašė savo sūnaus Germanto, kad toje vietoje būtų įrengta ugniavietė, kurioje jį mirusį sudegintų.
>
> Ir įsakė savo sūnui, kad po jo mirties visi Lietuvos kunigaikščiai ir žymiausi bajorai būtų deginami toje vietoje, kur jis bus sudegintas, ir kad jau niekur kitur mirusiųjų palaikai nebūtų deginami, tiktai ten, nes iki tol mirusiųjų kūnus degindavo toje vietoje, kur kas būdavo miręs. Ir prisakęs tais žodžiais savo sūnui Germantui [taip daryti], kunigaikštis Šventaragis mirė.
>
> Po savo tėvo Germantas liko valdyti Didžiąją Lietuvos ir Žemaičių, ir Rusų Kunigaikštystę. Ir pagal savo tėvo priesaką toje vietoje, Vilnios žiotyse, kur ji į Nerį įteka, įrengė ugniavietę, ir ten savo tėvo kūną sudegino, ir jo žirgą, ant kurio jodinėdavo, ir jo drabužius, kuriais vilkėdavo, ir mylimą vergą, kuriam jis buvo malonus, ir sakalą, ir kurtą sudegino. Ir nuo to laiko Lietuvos didžiųjų kunigaikščių ir bajorų palaikus ten degino, ir todėl ta vieta nuo tų laikų praminta Šventaragio – pagal to didžiojo kunigaikščio vardą.

2 Matyt, blogus, nedorus.

3 Genealoginis medis rodo, kad Šventaragis – taip pat Palemonaitis, tačiau ne vyriškąja paveldėjimo linija. Giminystė su Palemonu jį siejo per Pajautą (plg. Toporov 2000: 51; Jučas 2002: 53; Jurkiewicz 2012: 139, 140). Beje, jos vardą taisyklingai reikėtų lituanizuoti kaip *Pajotą* ar *Pajotę* (< Поята). Dėl galimos jo etimologijos žr. Toporov 2000: 56.

4 Iš *Skirmanta*s, nukritus šio vardo pirmajai raidei. Plg. *И вродил Швинторог сына Скирмонта* (ПСРЛ 1980: 131).

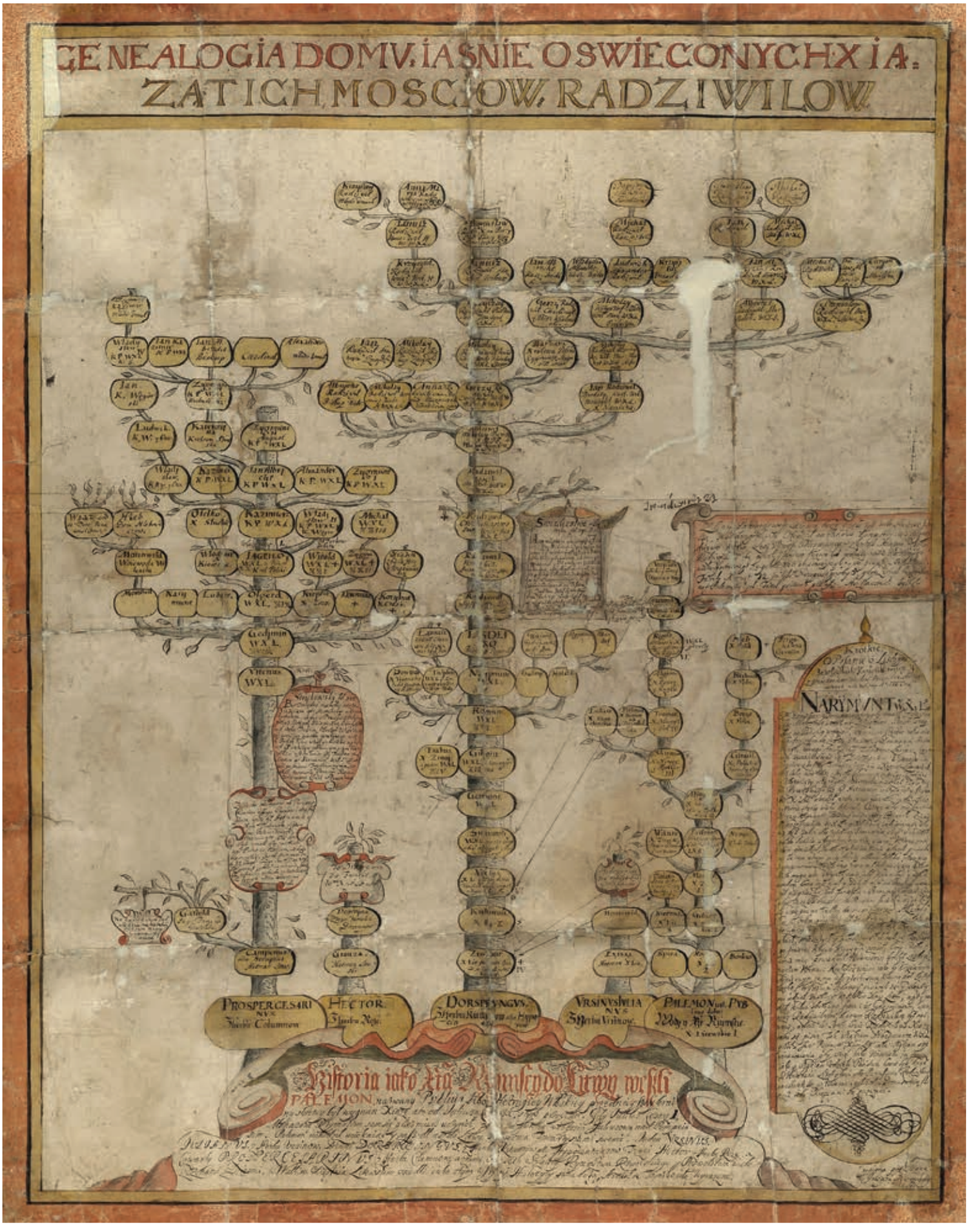

Radvilų giminės genealoginis medis, apimantis ir Lietuvos metraščių legendinius kunigaikščius. 1666 m.
Saugomas Lietuvos valstybės istorijos archive (f. 1280, ap. 2, b. 9)

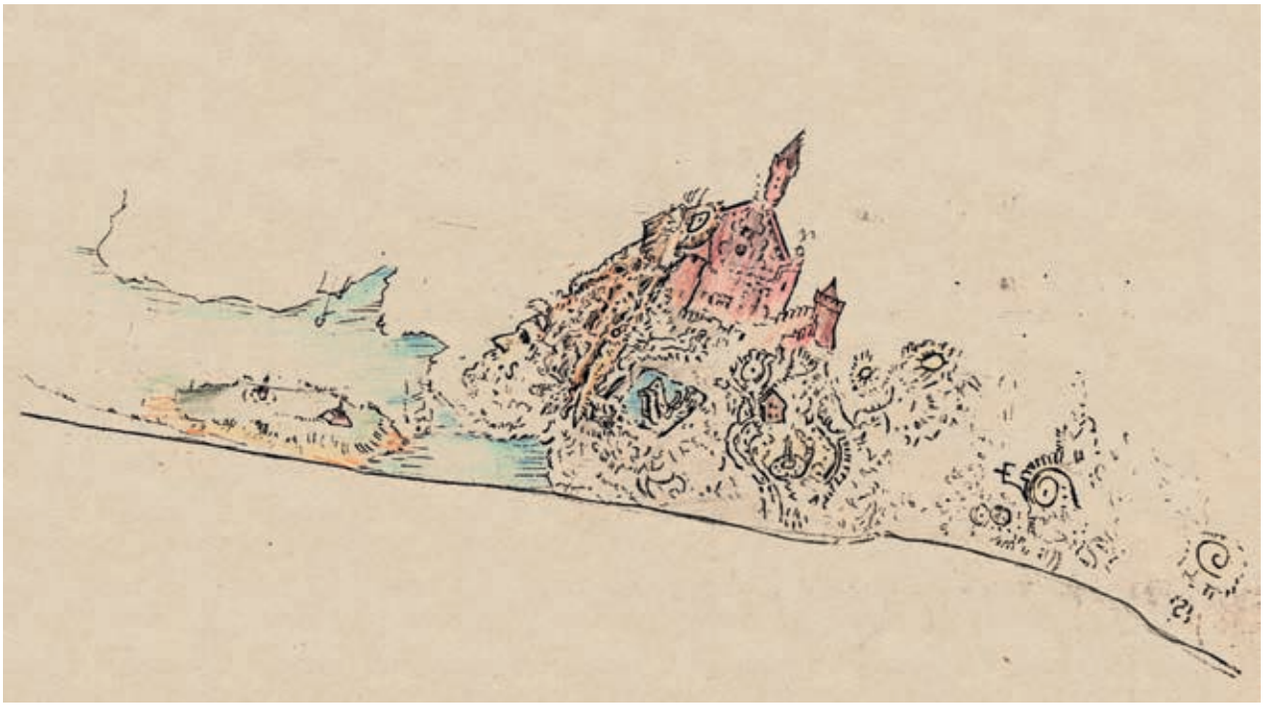

Sigitas Lasavickas. „Šventaragis prieš Gulbių salą Neryje. Gulbių saloje aukuras ir apeiginis bokštelis. Alkis brenda per upę. Už Šventaragio karūnos nupieštos dvi gulbės Šventaragio Lankos prūde“. XX a. 9 arba 10 deš. Saugoma Lietuvių literatūros ir meno archyve (LLMA f. 650, ap. 1, b. 418, l. 23, parašas – pagal eskizą toje pačioje byloje, l. 18)

> Ir jeigu kurio nors lietuvių kunigaikščio ar didiko kūną degindavo, tai prie jo dėdavo lūšies ar lokio nagus. Mat, tikėjo, kad ateisianti teismo diena, ir vaizdavosi, kad ateisiąs dievas, kurs, ant aukšto kalno sėdėdamas, teisiąs gyvuosius bei mirusiuosius. O į tą kalną be tų lūšies ar lokio nagų būsią sunku įkopti. Ir dėl to prie jų dėdavo tuos nagus, su kuriais jie turėsią įkopti į tą kalną ir stoti dievo teisman. (Pagal Račinskio metraštį iš ПСРЛ 1980: 131–132, vertimas iš Lietuvos 1971: 60–61 su autoriaus patikslinimais.) (3 pav.)

Išsamumu pasižyminčioje Bychovco kronikoje, kitaip nei dažniausiai tvirtina istoriografija, Šventaragio laidotuvių aprašymo nėra (neišliko?). Tik bendrai pasakojama apie kunigaikščių laidotuves ir paaiškinama, kodėl deginant kurio Lietuvos kunigaikščio ar pono kūną, šalia buvo padedami lūšies arba lokio nagai (ПСРЛ 1975: 134). Šis papildymas, legendą apie Šventaragį jau pabaigus, ir ypač – įkandin pasakojami religiniai vaizdiniai apie ant kalno esantį Dievą, kuris paskutinio teismo dieną teis gyvuosius ir mirusius, reikalauja atskiro tyrimo.

M. Strijkovskio kronikoje Šventaragio laidotuvės aprašytos panašiai kaip Vidurinio sąvado metraščiuose, bet, šventinant būsimą kremavimo vietą, Germantas kartu su burtininkais senosios religijos papročiu dievams aukojo įvairių galvijų. Pasakojama, kad kartu su Šventaragiu ant ąžuolinių ir pušinių malkų laužo, be jau žinomų aukų, buvo sudeginta po porą kurtų su vižlais, vanagas ir sakalas; aplink stovintys ponai ir bajorai į ugnį tuo metu metė lūšies ir lokio nagus. Vėliau Germantas Šventaragio kaulus surinko į karstą ir toje vietoje supylė aukštą kapą (Stryjkowski 1846: 308–309). Įkandin M. Strijkovskis priduria, kad Lietuvoje mirusiųjų deginimo paprotį bus įvedęs Palemonas ir kiti į šiuos kraštus atklydę romėnai, kurie kremavimo tradiciją paveldėjo iš Antikos laikų[5].

Po keleto metų Kernavėje mirusio Germanto palaikai taip pat buvo atvežti į Neries ir Vilnios santaką, iškilmingai su kunigaikščio rūbais, kalaviju, žirgu, ištikimu tarnu, pora kurtų ir sakalu čia Šventaragio sūnus buvo sudegintas (Stryjkowski 1846: 312).

Tačiau didžiausią susidomėjimą kelia Nesvyžiaus rankraštis, kuriame M. Strijkovskis išsamiai ir detaliai aprašė Šventaragio laidotuves. Dr. Irena Snukiškienė pirmą kartą išvertė šį nedovanotinai baltų religijos ir mitologijos tyrinėtojų pamirštą tekstą į lietuvių kalbą[6].

5 Toliau M. Strijkovskis cituoja Homerą, Patroklo laidotuvių aprašymą. Beje, Konstantinopolyje jis ir pats matė senovės kapus, kur buvo palaidoti sudegintų mirusiųjų kūnai (Stryjkowski 1846: 310).

6 Vertimą apsunkino tai, kad lenkų eilėdarai, taip pat ir M. Strijkovskio kūriniui, būdingas 13 skiemenų kiekvienoje eilutėje formatas. Lietuvių kalbai jis nebūdingas, be to, joje kirtis neturi fiksuotos vietos. Tad išverstoje ištraukoje eilutės turi ir po 13, ir po 14 skiemenų. (Vert. past.)

A gdy Świntogród z śmiercią żywot swój przemienił,
Giermont pomnąc na żglisko, co mu był namienił,
Obesłał panów wszystkich, aby się zjachali,
A s nim ojca ojczyzny spólnie opłakali.
Tak ciało z Nowogródka wzięli w gęste lasy
Nad Wiliją, gdzie źwierz miał gniazda w ony czasy.
Wnet każą drzewa rąbać, wali się jedlina,
Jesion, klony i twarda upada dębina.
Brzęk od siekier po lesie, echo z trzasku krzyczy,
Szum srogi, gdzie się drzewa walą, a źwierz ryczy.
Plac uprzątają wielki, żgliskom naznaczonym
I ołtarzem dla ofiar bogom poświęconym.
Drudzy zaś kłodziny z gór w Wiliją spychają,
Derpte! Derpte! Weikaus – krzycząc powtarzają.
Tak wnet starzyny ony wyprzątnęli z trzaskiem,
A z wierzchu posypali, gdzie grób miał być, piaskiem.
Wtym konia przywiedziono, na którym sam siadał,
Bystry, ledwo samowtór koniuszy nim władał.
W srebrnym a w złotym rzędzie kozackim hasając,
Wędzidła gryzł, z chrapanim nogami kopając.
Więc dworzanina w szaty drogie przybranego,
W złotogłowie, w łańcuchach złota kręconego,
Książęcego kochanka przywiedli, lecz ony
Nie w smak mu były szaty ni łańcuch kręcony.
A charta w srebrnej łowczy tuż trzyma obroży
I sokoła. Tych żywych wnet wiążą powrozy.
Woroźbieje też rzędem z kapłany w żałobie
Z świecami wkoło stalo, miąższymi przy grobie.
Dzielności jego licząc nad ciałem śpiewali:
Kunigos Suntorogos Wakies Musiei iodos
Geros buhai rycerzos musiei linkos godos.
Tak śpiewali, a drudzy palili kadzidło,
Drudzy też na ofiarę bogom bili bydło.
Potym z smolnej sośniny stos wielki złożyli,
A zbroje z herby jego na wierzch położyli.
Część ich zaś miodem ciało zimne omywają,
Część – konia, charta, sługę związanych wkładają.
Więc szatę co nadro[ż]szą, łuk, szablę, sokoła,
Strzały, włócznią, rycerska co zwykła mieć szkoła.
Potym rysie paznokcie i strzałę żubrową,
By miał na onym świecie stąd pomoc gotową.
Zaś wonnością arabską grób ochędożyli,
A samego we śrzodku tych rzeczy włożyli.
Potym stos zapaliwszy z wielkim narzekaniem
Błagali bogów swoich zwykłym hodowaniem.
Część mleko na ołtarze, część też miody lała,
Część zaś „*O mušu dziewos*“ Ziemiennik wołała.
Tam by się był napatrzał dziwnych zabobonów,
Plucia, kryślania ziemię, obrotu, ukłonów.
Więc drudzy, rwąc włosy z głów, na ogień miotali,
Ci szaty, ci swe twarzy, ci ziemię drapali.
A potym, gdy się płomień ognisty uśmierzył
I już ciało spalone z kościami wypierzył,
Zebrawszy popioł, w trunę dębową schowali.

O kai Šventaragis jau gyvastį padėjo,
Skirmantas ugniavietę, kur tėvas jam minėjo,
Atminęs, šaukė ponus, katrie skubom atjojo,
Su juo tėvynės tėvą drauge jie apraudojo.
Iš Naugarduko kūną tankion girion lydėjo
Prie Vilijos, kur žvėrys tamsiuos urvuos lindėjo.
Tuoj liepė kirsti girią, ir krenta eglės gausiai,
Sudunda klevai, uosiai ir ąžuolai tvirčiausi.
Skardingai žvanga kirviai, aidai miškais dejuoja,
Ir braška, krenta medžiai, o žvėrys tik riaumoja.
Vieni jau ruošia aikštę, ugniavietę ten rengia
Ir jau dievams šventiesiems ten aukurą jie dengia.
Kiti nukirstus rąstus į Viliją greit rita
Derpte! Derpte! Weikaus – vis ragina viens kitą.
Senus medžius nuvertę ir veikiai juos sutvarkę
Parengtą žemę smėliu kapavietei nubarstė.
Tuoj atvedė jo žirgą, kuriuo kadaise jojo,
Eiklus, du arklininkai jį sunkiai pažabojo.
Sidabro, aukso gretoj kazokų šokinėjęs,
Jis žąslus graužė, žvengė, kanopomis taukšėjo.
Dvariškį brangiais rūbais aprėdytą lydėjo,
Kadais jį kunigaikštis nepaprastai mylėjo,
Bet tarno zlataglovais ir auksu padabinto
Nedžiugino nei rūbai, nei grandinė nupinta.
Medžioklis laiko kurtą antkakliu sidabriniu
Ir sakalą. Juos gyvus jau pančioja grandinėm.
Žyniai, vaidilos eina, gedėti susirinko,
Sunkias žvakes uždegę virš kūno jie palinko.
Jo nuopelnus minėjo, prie mirusio giedojo:
Kunigos Suntorogos Wakies Musiei iodos
Geros buhai rycerzos musiei linkos godos.
Ir smilkalus prie kapo vis degino, raudojo,
Ar galvijus pjovė, aukštiems dievams aukojo.
Smalingų pušų laužą sukrovė ten it kalną,
Šarvus papuoštus herbais ant jo viršaus jau krauna.
Kiti jo vėsų kūną medumi jau plauna,
Surištą žirgą, kurtą ir tarną laužan krauna,
Brangiausią rūbą, lanką, o dar strėles ir ietį,
Ir sakalą, kur raiteliui privalu turėti.
Lūšies nagus dar deda ir ilgą stumbro strėlę,
Idant anam pasauly pagelbėtų jie vėlei.
Rytų žolelėm kapą aprėdę ištaigingai,
Per vidurį jį patį paguldė iškilmingai.
Paskui, uždegę ugnį, jį garsiai apraudojo,
Maldavo savo dievus, kaip pratę užgiedojo.
Ir pylė medų, pieną, virš aukuro palinkę,
Kiti „*O mušu dziewos*“ maldavo Žemininką.
Gausybę dar keisčiausių ten prietarų atliko:
Tai spjaudė, sukos, kniubo, ant žemės piešt įniko.
Vieni rovėsi plaukus ir ugnin juos svaidė,
Kiti žemėn puolė, draskė rūbus, veidus.
O kai liepsna ugninga galiausiai ėmė gesti
Ir kūną jo bei kaulus į pelenus paversti,
Šiuos pelenus į karstą jie ąžuolo sužėrė.

Tak wonczas pogrzeb księdzom swym odprawowali.
Greckich, rzymskich zwyczajów starych naśladując,
Którzy też trup palili, w trunny proch szpuntując.
I w Konstantynopolu widziałem kolumny,
A na wierzchu z popiołem książąt dawnych trunny.
Tak Giermont ojca swego, iż woli pilnował,
Na tymże żglisku modłę bogom swym fundował,
By ustawicznie ogniem z dębu gorzał zawżdy,
I przykazał z potomków, by strzegł tego każdy.
Tam też ślachtę i trupy książęce palono,
Z trupem paznokcie rysie i konia kładziono.
Sokoła, charta, sługę też nawierniejszego,
Darowawszy przyjaciół, z nim kładli żywego.
Abowiem o sądnym dniu w pogaństwie wierzyli,
Stąd z paznokty na górę wielką leźć myślili.
Koń dla dalekiej drogi, a dla posług sługę,
Chart, sokoł – dla myślistwa, by tam ulżył tugę,
Albo żeby się żywił łowem, gdy potrzeba,
Mniemając, iż tam jeszcze będzie łaknąć chleba.
Zbroję, aby okazał, iż się męstwem bawił,
A w niej urzędu swego powinność odprawił.
Tak, acz pogani byli, wżdy o śmiertelności
Trzymali i iż ma być sąd sprawiedliwośći,
Na którym miał wielki bóg jeden sądzić wszystkich,
Dobrych niebem, złych piekłem uczcić z złości brzydkich.

Tada taip kunigaikščius laidoti derėję.
Jie taip romėnų, graikų papročius kartojo –
Mirusiuosius degino, o pelenus laidojo.
Ir Konstantinopolyje aš mačiau kolonas
O virš jų – karstuose kunigaikščių pelenus.
Skirmantas taip tėvo valią gerbęs šventą,
Ugniavietės vietoje šventvietę įrengė,
Kad ąžuolo ugnis liepsnotų amžių amžius,
Ir liepė palikuoniams ją sergėti per amžius.
Ten degino bajorų ir kunigaikščių kūnus,
Drauge laidojo žirgą ir sakalą bei šunį,
Lūšies nagus dar dėjo, kaip būta nuo senyvo,
Ištikimiausią tarną ant laužo guldė gyvą.
Nors buvo jie pagonys, teismo diena tikėjo,
Į aukštą kalną lipti lūšies nagų reikėjo.
Žirgas – ilgam keliui, tarnas – patalkinti,
Šuo, sakalas – medžioklei – ilgesiui malšinti
Arba kad galėtų susimedžioti peno,
Tikėjo, mat, kad vėlės dar gali alkti duonos,
Šarvai turėjo liudyt, kad jam drąsos nestigo,
Vilkėdamas jais narsiai pareigas atliko.
Tad nors pagonys buvo, bet tvirtai tikėjo,
Ir paskutinio teismo jie po mirties žiūrėjo,
Kur vienas didis dievas ten teis visus teisingai:
Dorus priims į dangų, piktus nubaus grėsmingai.

(Stryjkowski 1978: 207–209)

Toks vaizdingas ir išsamus Lietuvos, Žemaičių, Naugarduko ir Rusios kunigaikščio Šventaragio laidotuvių pasakojimas gali būti lyginamas ir su prie Trojos vartų kritusio Patroklo (Homeras 1981: 347–350), ir su unikaliu X a. vikingų vado laidotuvių aprašymu (Montgomery 2000). Pagrindinis skirtumas, kad M. Strijkovskis rašė Renesanso amžiuje, buvo veikiamas Antikos autorių ir kurstomas istorinės vaizduotės. Tačiau svarbiu jo kūrybos šaltiniu taip pat buvo sakytinė ir dainuojamoji lietuvių tradicija (Kuolys 1992: 116–121). Būtent su ja susijusi Šventaragio laidotuvių pasakojime išnirusi lietuviška frazė ir įterptas giesmės (tikėtina, raudos) dvieilis (Radziszewska 1978a: 63).

M. Strijkovskio Šventaragio laidotuvių pasakojimas – jo kalba, turinys ir sandara – ateityje dar bus kruopščiai nagrinėjamas. Šiuo metu darytina išvada, kad visi XVI a. Lietuvos metraščių ir M. Strijkovskio tekstai Šventaragio laidotuves vaizduoja panašiai kaip trys nepriklausomi XIV a. baltų religijos ir mitologijos šaltiniai, kurie pasakoja apie kunigaikščių laidotuves.

Filipas de Mezjeras (Philippe de Mézières) aprašė lietuvių karaliaus, pagrįstai spėjama, vieno iš XIV a. gyvenusių Gediminaičių, laidotuves: karalius buvo aprengtas šarvais, kaip gyvas pasodintas ant žirgo ir sudegintas kartu su geriausiu bičiuliu iš eglinių rąstų pastatytame narve[7] besimeldžiančių ir raudančių didikų (BRMŠ I: 452–453). 1377 m. Hermanas Vartbergietis paminėjo, kad pagal lietuvių paprotį Algirdas buvo iškilmingai sudegintas kartu su įvairiais daiktais ir aštuoniolika žirgų (BRMŠ I: 421). 1394 m. Vygandas Marburgietis aprašė iš Krėvos pilies į Vilnių parvežto Kęstučio laidotuves. Kartu su juo buvo sudeginta viskas: rūbai, ginklai, arkliai, medžiokliniai šunys, paukščiai ir kita. Žemėje prasivėrusi vidutinio ūgio vyro dydžio bedugnė ir prarijusi pelenus... (BRMŠ I: 469).

Šiuos istorinius duomenis papildo ir tikslina archeologų išvados: XIII–XIV a. degintiniai kapinynai paprastai buvo įrengiami ant kalvų ar neaukštų kalvelių (mirusieji deginti jų aplinkoje buvusiose ugniavietėse). Iš ugniaviečių išrinkti palaikų likučiai kartu su apdegusių įkapių: aprangos, papuošalų, buities ir darbo reikmenų, ginklų, keramikos fragmentais būdavo įkasami į nedideles kapų duobutes; tačiau buvo laidojama ir kolektyvinėse kapavietėse žemės paviršiuje. Krikšto išvakarėse deginti įvairaus amžiaus ir abiejų lyčių

7 Manytina, name arba tam tikru būdu sukrautame lauže.

Spėros ežeras ir jį supantis kraštovaizdis (iš šiaurinės pusės). 2023 m. Editos Meškonienės nuotrauka

mirusieji, kurie priklausė skirtingiems socialiniams sluoksniams; Vidurio Lietuvoje laikytasi papročio mirusiuosius laidoti kartu su žirgais. Kernavėje ir Vilniuje aptikta laikotarpiu iki krikščionybės įvedimo datuojamų griautinių kapų (Petrauskas 2017: 118–121; 2020: 47–48).

KAIP LAIDOTA IKI ŠVENTARAGIO?

Baltų religijos ir mitologijos tyrinėtojai iš esmės sutaria, jog metraščiai apie Lietuvos, Žemaičių, Naugarduko ir Rusios kunigaikštį Šventaragį kalba kaip apie naujos religinės tradicijos, kuri apima ir mirusiųjų laidojimo papročius, steigėją arba reformatorių (Beresnevičius 1995, 152–155; Toporov 2000: 58, 69; Vaitkevičienė, Vaitkevičius 2001: 317–318; Greimas 2005: 574; Petrauskas 2015: 124). Tačiau dėmesį sutelkus į archeologinius duomenis ir mitologines šio pasakojimo gelmes, neparodant Šventaragio ryšių su kitais legendiniais kunigaikščiais, iki šiol nebuvo aišku, ką tiksliai Šventaragis reformavo.

Dar kartą atidžiai skaitydami Lietuvos metraščių legendinę dalį ir M. Strijkovskio kūrinius, atkreipiame dėmesį į faktą, kad kunigaikščiai ir kunigaikštienė Pajauta, kurių laidotuvės aprašomos, telkiasi Rytų Lietuvoje, t. y. Lietuvos kunigaikštystėje. Ir visi šie asmenys yra arba geografiniu požiūriu (Spėra), arba kraujo ryšiais (Kernius, Pajauta, Kukavaitis) susiję su Šventaragiu[8].

Spėra – trečias, jauniausias Palemono sūnus – kitados leidosi į girias rytų kryptimi, kirto Nevėžį, Šventąją ir Širvintą, pateko į Kernavės kunigaikštystės erdvę[9].

> Ir aptiko ežerą, dabinamą pievų ir įvairių medžių, pamėgo tą vietą, apsigyveno prie to ežero ir tą ežerą pavadino savo vardu – Spėra. Ir viešpatavo Spėra daugelį metų, paskui mirė, nepalikęs įpėdinių. Valdiniai, jį mylėjusieji, jo atminimui romėnų papročiu pastatė stabą ir praminė jį Spėra. O paskui tie žmonės, gyvenantys aplinkui, ėmė jam atnašauti aukas ir laikyti jį dievu.
>
> Paskiau, kai tas stabas sutrūnijo, jie garbino tą ežerą bei vietą ir laikė dievu. (Pagal Račinskio metraštį iš ПСРЛ 1980: 128–129, vertimas iš Lietuvos 1971: 44)

8 Palyginimui, apie laidotuvių papročius Ringaudo giminėje metraščiai nekalba. Išimtis, gal net atsitiktinumas, yra Lietuvos ir Žemaičių kronikos žinia apie tai, kaip Skirmantas ir Ginvilas pagal senosios religijos papročius surengė tėvo Mingailos laidotuves (manytina, sudegino palaikus) ir supylė virš jo kaulų iškilų pilkapį (ПСРЛ 1975: 21).

9 Beje, labai panašios XIV a. kryžiuočių karo kelių į Kernavę, Maišiagalą, Vilnių trajektorijos (žr. Die littauischen 1863: 692–694).

Lietuvos metraščių tyrinėtojai pastebi, kad Spėros epizodas buvo įterptas į pagrindinį tekstą (Улащик 1985: 132–133). M. Strijkovskis pasakojimą apie Spėrą ir jo laidotuves papildė.

> Romėnų papročiu valdiniai surengė garbingas [kunigaikščio Spėros] laidotuves, sudegino jį prie Spėros ežero ir, surinkę pelenus ir kaulus, pagal senovės romėnų paprotį, į karstą sudėjo, ten pat kunigaikščio Spėros garbei stabą pastatė. Jis ir tas ežeras, pagonių papročiu, iki pat Jogailaičių [valdymo metų] kaip dievai buvo garbinami. (Stryjkowski 1846: 85)

Lietuvos ir Žemaičių kronika – viena iš dviejų kronikų, turinčių legendinę dalį – pakartodama M. Strijkovskio pasakojimą apie Spėrą, dar praplėtė jį iš lietuvių sakmių apie šventus ežerus pažįstamu motyvu apie nepaprastą būtybę: ten kartą buvo sugauta milžiniška žuvis su vienu peleku, 5 uolekčių, t. y. apie 3 m ilgio (*Бо там поимал был часу едного рибу великую а едным пером, котрая вздлужь была на локоть пять* – ПСРЛ 1975: 16–17).

Dar 1840 m. Vilniaus laikinosios archeologinės komisijos pirmininkas grafas Eustachijus Tiškevičius prie Spėros ežero nesėkmingai ieškojo senovės paminklų ir pas ten gyvenantį šlėktą teiravosi apie šios vietovės praeitį, šlovingą jų pirmtaką. Dovanų E. Tiškevičius tuomet gavęs tik keletą akmeninių kirvelių (Tyszkiewicz 1840: 7v–8). Ir tik praėjusiais metais miške prie Vičiūnų kaimo, į vakarus nuo Spėros ežero, buvo aptikta senovės laidojimo vieta – virš nupustyto, suplokštėjusio pilkapio su griautiniu žirgo kapu, būdingo X–XII a. laikotarpiui, XIII ar XIV a. buvo laidojami sudegintų mirusiųjų palaikai[10].

Palemono vaikaičio, Spėros sūnėno **Kerniaus** laidotuves apsako tik M. Strijkovskis, tikėtina, sekdamas romėnų ar senovės graikų laidotuvių aprašymais.

> [Kerniaus] palaikus prie Žaslių ežero sudegino,
> Miško pakraštyje jam iškilų kapą supylė.
> Sudegino pagal pagonių paprotį, o tada,
> Pelenus surinkę, palaidojo. (Stryjkowski 1846: 220)

Matyt, ši M. Strijkovskio žinia, tarpininkaujant Teodorui Narbutui[11], pateko ir į sakytinę tradiciją: 1969 m. vasarą Jurgis Dovydaitis iš Felikso Šalkausko (g. 1911 m.) Kernavėje užrašė unikalų padavimą apie Kerniaus kapą:

> Žaslių ežero pusiasaly ar saloj palaidotas kunigaikštis Kernius ar ten jo pelenai. Ten jis vežtas laidoti. Seni žmonės ir dabar tą vietą vadina Kernúkapiu. (LTR 4112/316)

Tenka pridurti, kad kernaviškis siuvėjas F. Šalkauskas daug atminė ir noriai pasakojimais dalijosi, turėjo parašęs pluoštelį prisiminimų. Be to, jaunystėje jis buvo aktyvus Kernavės muziejaus įkūrėjo mokytojo Juozo Šiaučiūno pagalbininkas. Neatmestina, kad legendą apie Kerniaus kapą jis išgirdo būtent iš mokytojo.

Tačiau kategoriškai neigti Kerniaus kapo prie Žaslių negalima, nes vietovardžiai ir vietos padavimai čia per šimtmečius išsaugojo prisiminimus apie jo dukterį Pajautą. Kita vertus, tokia pat tinkama vieta legendiniam Kerniui – Kernavo ežero pakrantė Rūdininkų girioje: šiauriniame Kernavo krante yra 20 x 23 m dydžio, 2 m aukščio stačiašlaitė kalvelė įdubusiu viršum, primenanti pilkapius (viršuje – sena 5 m skersmens, 1 m gylio duobė). Pirmasis iš istorikų šią vietą aplankė T. Narbutas ir užrašė padavimą, kad čia palaidotas Kernius buvo kažkoks galingas šių kraštų ponas, aistringas medžioklis, kurį medžiojantį prie Kernavo ežero sudraskė žvėris (Narbutas 1994: 172–173; išsamiau žr. Zabiela 1995).

Pajauta – vienturtė Kerniaus dukra, kurios kraitis – Lietuvos kunigaikštystė – teko Deltuvos kunigaikščio Dausprungo sūnui Giriui, kai kurių metraščių vadinamam Živinbudu. Nuostabą kelia ne pats santuokos faktas ar legendinis pasakojimas, bet kunigaikštienė, kurių Lietuvos metraščiuose tik dvi – Pajauta ir Birutė[12]. Skirtumas tas, kad apie Birutę ir jos vardu vadinamą šventvietę Palangoje žino kone kiekvienas, o Pajautą menanti vieta su Pajautiškėmis besiribojančiame Guronių kaime iki šiol girdėta tik nedaugeliui. Anot legendos, prieš daugelį šimtmečių Pajautos įamžinimu pasirūpino jos sūnus Kukavaitis.

> Tais metais [valdant didžiajam Lietuvos ir Žemaičių kunigaikščiui Kukavaičiui] mirė jo motina Pajauta, sulaukusi žilos senatvės. Ir didysis kunigaikštis Kukavaitis, mylėdamas savo motiną, jos atminimui pagerbti pagal jos išvaizdą padirbo stabą ir pastatė tą motinos Pajautos vardo stabą ties Žaslių ežeru. O tą jos stabą garbino ir

10 2023 m. archeologinius šios vietos tyrimus surengė doc. Gintautas Vėlius, išsamesni rezultatai dar nepaskelbti.

11 *Powiadają niektórzy, że się dotąd znajduje ów Kurhan i uroczysko wsi, czy też pola, pzypominające o świątyni. Kernukapie, co ma znaczyć mogiłę Kerna* (Narbutt 1838: 248).

12 Plačiajame Lietuvos metraščių sąvade (Bychovco kronikoje) Pajautos – Kerniaus dukters – vietą užima Živinbudas (išsamiau žr. Jurkiewicz 2012: 142).

Pajautos kapu, kitaip – Kiškio bažnyčia, vadinama Guronių kaimo šventvietė (žvelgiant iš pietryčių). 1991 m. V. Vaitkevičiaus nuotrauka

> Pajautą laikė deive. O paskui, kai stabas supuvo, toje vietoje išaugo liepos. Ir tąsias liepas garbino, ir dieve laikė, vadindami Pajautos vardu. (Pagal Račinskio metraštį iš ПСРЛ 1980: 131, vertimas iš Lietuvos 1971: 51)[13]

Pajautos arba karžygio Pajauto kapu iki XX a. buvo vadinama 28 m skersmens, 3–3,5 m aukščio pilkapį primenanti kalvelė. Jos viršuje – sena 6 m skersmens duobė, kyšo pavieniai akmenys. Užfiksuota padavimų apie tai, kad kareiviai, laidodami savo žuvusį vadą Žaslą, sunešė šį kapą, o sužadėtinė Pajauta iš sielvarto priverkė ežerą, mirė ir buvo palaidota kartu su mylimuoju (Kurilienė 2009: 347–349).

Lygia greta ši vieta vadinama Kiškio Bažnyčia, pasakojama, kad čia kitados buvo rengiamos pamaldos. Už poros šimtų metrų į šiaurę buvo ir šios mitinės bažnyčios varpine – Zvaninyčia – vadinama kalvelė, kuri dabar jau beveik nulyginta (Batūra 1966: 269–271; Vaitkevičius 2003: 22–23). XX a. 9 dešimtmetyje ariamame lauke Pajautos kapo prieigose Rolandas Gustaitis rado akmeninį trinamųjų girnų lovį. Kasant žvyrą aukštumoje į pietus nuo Pajautos kapo, prieš dešimtmetį buvo aptiktas XV a. būdingas kapas (Merkevičius, Vainutytė 2010).

Lietuvos metraščių legenda apie Pajautos ir Giriaus sūnų **Kukavaitį** skiriasi nuo M. Strijkovskio kronikos (Stryjkowski 1846: 245–246). Tačiau Viduriniojo sąvado metraščiai sutartinai pasakoja, kad Kukavaitį palaidojo sūnus Utenis.

> Paskui [įkandin savo motinos Pajautos] mirė didysis Lietuvos ir Žemaičių kunigaikštis Kukavaitis, buvęs labai teisingas ir maloningas savo valdiniams. Ir savo įpėdiniu Lietuvos ir Žemaičių kunigaikštystėje paliko savo sūnų Utenį. Tasai sūnus, mylėdamas savo tėvą, didįjį kunigaikštį Kukavaitį, savo tėvui atminti padirbo stabą ir pastatė jį prie Šventosios upės ant vieno kalno, netoli Deltuvos. Ir tąjį garbino ir laikė dievu. Paskui tasai stabas supuvo, o ten išaugo miškas. Ir žmonės garbino tą mišką ir pavadino jį savo valdovo Kukavaičio vardu. (Pagal Račinskio metraštį iš ПСРЛ 1980: 131, vertimas iš Lietuvos 1971: 51–52)

Kukavaičio vardu vadinama valda (žemė, miškas) Deltuvos apylinkėse minima jau XVI a. antros pusės–XVII a. pradžios dokumentuose[14], o padavimai apie ten auksiniame karste palaidotą Kukuvaitį su auksinio žirgo paminklu arba žuvusį karvedį Kokuvaitį išliko iki pat praeito amžiaus

13 Ten ir dabar auga šventa liepa – pažymėjo Nesvyžiaus rankraščio paraštėje M. Strijkovskis (Stryjkowski 1978: 186).

14 Plg.: *I nazwali ten gaj aż do dzisiejszych czassów imieniem pana swego Kukowojczis, albo Kukowojtos* (Stryjkowski 1846: 248).

pirmos pusės (Vaitkevičius 2006: 147–148). Mykolas Balinskis mini XIX a. pirmoje pusėje netoli Kukavaičio kasinėtą laidojimo vietą (*kurhan*) ir ten surastus griautinius kapus su iš žalvario pagamintais apgalviais ar antkaklėmis (Baliński, Lipiński 1850: 271–272).

Pabaigoje taip pat paminėtinas Šventaragio tėvas **Utenis**. Su juo siejamą Pakalnių piliakalnį prie Vidinksto ežero M. Strijkovskis aplankė (Stryjkowski 1846: 248), tačiau nieko neužsiminė nei apie kunigaikščio Utenio laidotuves, nei apie kapą. Nuo XIX a. Utenos įkūrėjo kapo buvo ieškoma Narkūnų piliakalnio priešpilyje (Wilczyński 1836: 559). Ši legenda gyva iki šiol.

BANDYMAS ATKURTI ŠVENTARAGIO MITĄ

Iki šiol vyravo nuomonė, kad Šventaragio steigiamos religinės tradicijos esmė – apie XII ar XIII a. skirtingose baltų gentyse buvusių laidojimo papročių suvienodinimas ir lygia greta – naujas valstybinių dievų panteono kultas (Vaitkevičienė, Vaitkevičius 2001: 317–318)[15]. Šį kartą atkreipsiu dėmesį, jog mitui būdingą struktūrą turinti legenda apie Šventaragį Lietuvos metraščiuose ir M. Strijkovskio kūriniuose yra apsakoma po to, kai papasakojama apie Šventaragio protėvių laidotuves ir jų atminimo įamžinimą.

Visuotinai žinoma, kad valstybės susikūrimo išvakarėse lietuvių ir jų kaimynų sėlių, taip pat žiemgalių, žemaičių, kuršių ir kitų baltų genčių laidosena skyrėsi. Bet Šventaragis taip toli nesiekė ir geografiniu ar kultūriniu požiūriu apie laidojimo papročių įvairovę nekalbėjo. Pasakoma tik tai, kad anksčiau mirusius kremuodavo jų mirties vietoje. Taip legenda apie Šventaragio valia įkurtą didžiųjų kunigaikščių ir žymiausių bajorų kūnų deginimo vietą Neries ir Vilnios žiotyse pabrėžė Vilniaus, kaip LDK sostinės, reikšmę ir parodė, kokia gili tradicija laidoti valdovus Šventaragio slėnyje (juk po krikščionybės įvedimo būtent ten buvo pastatyta Arkikatedra) (plg. Petrauskas 2004: 282).

Atkreiptinas dėmesys, kad Spėra, Kernius, Pajauta, Kukavaitis telkiasi išimtinai apie Neries vidurupį, o jeigu neatmesime galimybės, kad prie Kernavo ežero nuo seno buvo legendinio Kerniaus kapu vadinama vieta, tai siekė ir Merkio aukštupį. Tai verčia keisti požiūrį į Šventaragio legendą, pamėginti atkurti gerokai išsamesnį ir sudėtingesnį jos, kaip galimo mito, turinį. Turiu omenyje, kad į geografiniu ir genealoginiu požiūriu su Šventaragiu susietus jo pirmtakus, legendas apie laidotuves turėtume žvelgti kaip į pasakojimą apie kitados Rytų Lietuvoje, t. y. būsimos Lietuvos kunigaikštystės erdvėje, praktikuotus laidojimo papročius, kurių būta įvairių, ir būtent jų reformos ėmėsi Šventaragis. Jeigu čia svarbus socialinis matmuo – Šventaragis ir jo protėviai priklausė valdantiesiems, – tai nagrinėjamos reformos aprėptis ir adresatų ratas, suprantama, susiaurės, tačiau mitas nepraras nei religinio krūvio, nei juo labiau istorinės reikšmės, apie kurią šiame straipsnyje jau buvo kalbama.

Pasakojimų apie Lietuvos metraščių legendinių kunigaikščių laidotuves geografija. Autoriaus brėžinys

Kruopštūs K. Gudmanto tyrinėjimai parodė, jog Lietuvos metraščių legendinei daliai įtakos turėjo seniausias šiuo metu LDK žinomas Aleksandrijos teksto – dar Antikos laikų grožinės literatūros kūrinio, itin populiaraus visoje viduramžių Europoje – vertimas į lenkų kalbą. Išverstas romanas, kaip tam tikras literatūrinis modelis, buvo lengviau prieinamas nei lotyniškasis originalas ir galėjo būti visapusiškai panaudotas (Gudmantas

15 G. Beresnevičiaus įsitikinimu, Šventaragio reformą reikia sieti su V–VI a. Rytų Lietuvoje išplitusiu mirusiųjų deginimo papročiu (Beresnevičius 1995: 154).

LEGENDINIS KUNIGAIKŠTIS	VEIKSMO VIETA	PAMINĖTI LAIDOSENOS BRUOŽAI
Spėra	Paspėriai (Širvintų r.)	Nesudegintas kūnas palaidotas paežerėje ir ant kapo pastatytas stabas (anot M. Strijkovskio kronikos, palaikai buvo kremuoti, sudėti į karstą); vėliau imtas garbinti ežeras.
Kernius	Guronys (Kaišiadorių r.) arba buvęs Pakernavo kaimas (Šalčininkų r.)	Kūnas sudegintas paežerėje; pamiškėje supiltas pilkapis.
Pajauta	Guronys (Kaišiadorių r.)	Atminimui paežerėje (ant kapo?) pastatytas stabas; garbintos čia išaugusios liepos.
Kukavaitis	Baraučizna (Ukmergės r.)	Atminimui ant kalno paupyje pastatytas stabas; garbintas čia išaugęs miškas.
Šventaragis	Vilnius	Kūnas sudegintas upių santakoje kartu su tarnu, paaukojant žirgą, kurtą ir sakalą.

2 lentelė. Palyginamoji Lietuvos metraščių ir M. Strijkovskio žinių apie legendinių kunigaikščių laidoseną lentelė

2003: 221–223)[16]. Įtakos legendinei metraščių daliai galėjo turėti ir jo kalba, ir pasakojimo schema, ir tam tikri vaizduojami reiškiniai, pavyzdžiui, stabmeldiškas valdovo sudievinimas arba pakantumas senovės dievams, kurie ir Lietuvos metraščiuose, ir Aleksandrijoje vadinami vienodai neutraliai ir pagarbiai – *bogi* (Gudmantas 2003: 218).

Pripažinus galimą Aleksandrijos šablonų įtaką Lietuvos metraščiams[17], iš jų nepradings Šventaragio giminės protėviai su pasakojimais apie laidotuves konkrečiose vietose, kurios XVI a. prasidėjus dar buvo tapatinamos su senosios religijos šventvietėmis. Visos šios nuotrupos, kartu sudėtos, nors ir su didelėmis išlygomis, tačiau atspindi Rytų Lietuvos laidojimo papročių įvairovę priešistoriniais laikais (2 lent.). Papildomai atkreiptinas dėmesys, kad svarbus čia ne vien ritualas, apie kurį metraščiai pasako itin mažai, bet ir aplinka, kurioje jis vyksta ir kur klostosi tam tikra mirusiųjų atminimo tradicija.

Vienos laidojimo tradicijos Rytų Lietuvoje iki Šventaragio nebuvo. Tą rodo ne tik XVI a. istorinė tradicija, bet ir archeologiniai duomenys iš daugelio priešistorinių laidojimo vietų.

Seniausi kapai Rytų Lietuvoje, datuojami ankstyvuoju ir viduriniuoju neolitu (5500–2900 m. pr. m. e.), yra tyrinėti Reškutėnuose (Švenčionių r.), prie Kretuono ežero (Girininkas 1990: 98–101; Daubaras 2020). Kernavės ankstyvojo metalų laikotarpio kapinyne Neries pakrantėje rasta degintinių kapų duobutėse ir urnose (seniausia iš jų datuota 770–560 m. pr. m. e.), vienas ankstyvojo geležies amžiaus griautinis kapas (Luchtanas 1992; 1996; Piličiauskas 2012: 16, 39). Bajoruose (Elektrėnų sav.) žmonių kaulai iš to paties laikotarpio aptikti buvusio ežero dugne[18] (datuoti 543–398 m. pr. m. e.) (Vaitkevičius 2016: 174).

Nuo pirmųjų mūsų eros amžių Rytų Lietuvoje plito pilkapiai, apjuosti akmenų vainikais; kartais jų sampilai tiesiog buvo sukraunami iš akmenų (Moša, Trakų r.; Pakalniai, Vilniaus r.) (Michelbertas 1986: 68–73). Iki tol akivaizdus laidojimo vietų ryšys su ežerais, pelkėmis ir upėmis tapo kur kas mažiau pastebimas. Tačiau jis tarytum atgijo viduriniajame geležies amžiuje (apie V–VIII a.). Tuo pačiu laikotarpiu pilkapiuose, ypač Žeimenos aukštupyje ir vidurupyje bei tolyn į šiaurės vakarus, Tauragnų link, buvo palaidota daugelis mirusiųjų su gausiomis, taip pat brangiomis ir retomis įkapėmis (Paduobė-Šaltaliūnė, Švenčionių r.; Taurapilis, Utenos r.) (Bliujienė ir kt. 2017). Tuo pačiu metu krašte pradėjo plisti mirusiųjų deginimo paprotys. Atskirai paminėtina, kad prie pilkapių užfiksuotos ir tame laikotarpyje stovėjusių stulpų žymės (jie buvo įkasami ir į pilkapių sampilą – Baliuliai, Švenčionių r.; Santaka, Vilniaus r.) (Kurila, Kliaugaitė 2007: 162, 167; Vaitkevičius 2007: 195–196).

Vėlyvajame geležies amžiuje (IX–XII a.) žymesnių pasikeitimų pilkapių topografijoje neįvyko. Daugelis pilkapynų buvo toliau naudojami, augo pilkapių skaičius. Neretai tarsi atskiras grupes sudarė pilkapiai su griautiniais ir (arba) degintiniais žirgų kapais (Alinka, Elektrėnų sav.;

16 Beje, Albertas Goštautas, su kuriuo siejami Lietuvos metraščiai, turintys legendinę dalį, turėjo ir Aleksandrijos originalą, ir vertimą.

17 Plg.: *I poczaly Alexandra sza boga chwalycz ir охвалили и мели за бога тую Поятy* (išsamiau žr. Gudmantas 2003: 218).

18 Manytina, tai jau antriniai palaidojimai.

Taurapilio pilkapio 5, kuriame buvo rastas kunigaikštiškas kapas su žirgu, tyrimai (antrame plane, kairėje – Tauragno ežeras). Adolfo Tautavičiaus nuotrauka (LIIR ng. 28227b)

Kapitoniškės, Kaišiadorių r.) (Bliujienė 1992: 106). Taip pat užfiksuoti tradicijos tęstinumą liudijantys atvejai, kuomet šio laikotarpio pilkapių sampiluose arba tarp pilkapių buvo įrengiami ir XIII–XIV a. degintiniai kapai, t. y. laidota po Šventaragio reformos.

Tad kokios išvados iš to, kas buvo pasakyta?

Tapo aišku, kad norint visapusiškai ištirti legendinio kunigaikščio Šventaragio vaidmenį, Lietuvos metraščių ir M. Strijkovskio kūrinių kontekstas yra ir ateityje bus labai svarbus. Pirma, Viduriniajame metraščių sąvade būtent Šventaragis tampa pirmuoju Lietuvos, Žemaičių, Naugarduko ir Rusios valdovu, o Plačiajame sąvade (Bychovco kronikoje) jo vietoje yra vaizduojamas Mindaugas.

Antra, legendinė metraščių dalis ir M. Strijkovskis pasakoja tik apie Šventaragio protėvių – Kerniaus, Pajautos, Kukavaičio ir jų kaimynystėje gyvenusio, be palikuonių mirusio Spėros – laidotuves. Iš pirmo žvilgsnio šabloniškas jų vaizdavimas (mylintys vaikai arba valdiniai laidoja mirusį kunigaikštį arba kunigaikštienę, jų atminimui pastatomas stabas, kuris vėliau imamas laikyti dievu) atskleidžia mirusiųjų ryšį su ežeru (Spėros atvejis), su ežeru ir liepomis (Pajautos atvejis), upe ir mišku (Kukavaičio atvejis). Legenda apie Kernių (ji gali būti autorinis M. Strijkovskio intarpas arba paimta iš metraščio, kurio mes šiandien neturime) išskirtinė tuo, jog mirusio kunigaikščio kūnas buvo sudegintas ežero pakrantėje, palaikai palaidoti pilkapyje.

Visi keturi panašios ir tuo pat metu vis kitokios laidosenos atvejai skirtingose Šventaragio pirmtakų kartose, mano nuomone, sudaro Šventaragio mito įvadinę dalį. Joje matoma ir skirtinga laidojimo vietų topografija, leidžianti kurti skirtingas mirusiųjų vėlių likimo galimybes, parodomas tokiu mitologinių vaizdinių kompleksu pagrįstas ežero, upės, pavienių medžių (liepų), miško šventumas. Šią tradiciją pakeis Šventaragio steigiamas ir jo sūnaus išpildomas naujas laidotuvių ritualas. Nuo šiol mirusieji bus deginami, atsižvelgiant į valstybinių dievų-suverenų kultą, kurio problema šiame straipsnyje nebuvo iš naujo keliama.

Atrodo, su Šventaragiu išaugo mirusiųjų kūnų deginimo vietai tenkanti reikšmė. Tokiais atvejais, kaip Šventaragio, laidotuvės įgijo ir politinės svarbos. Dėmesį patraukia ir tai, kad naujoji steigtis išsaugojo ryšį su vandenimis. Archeologų rasti XIV a. degintiniai kapai vandenyje (Bajoruose, Kernavėje, Obelių ežere) perša mintį, jog upių ir ežerų svarba naujajame laidojimo rituale galėjo būti senųjų papročių reliktas. Atskiro tyrimo reikalaujantis Dievo ant kalno vaizdinys gali būti nuoroda, kad sudegintų mirusiųjų vėlėms jau buvo tiesiamas aukštyn, į mitinį dangaus kalną vedantis kelias. Mitologinių vaizdinių – iki

Šventaragio buvusių laidojimo papročių ir naujosios tradicijos – analizė ateityje išplės kol kas labiau istoriniais ir archeologiniais duomenimis grįstą Šventaragio mito rekonstrukciją.

PADĖKA

Už suteiktas žinias, paaiškinimus, iliustracijas ir kitą pagalbą rengiant straipsnį nuoširdžiai dėkoju dr. Kęstučiui Gudmantui ir doc. Aleksiejui Luchtanui, taip pat dr. Laimučiui Bilkiui bei Editai Meškonienei. Lietuvos literatūros ir meno archyvui dėkoju už suteiktą Sigito Lasavicko piešinio kopiją ir leidimą ją skelbti.

Speciali padėka dr. Irenai Snukiškienei, taip geranoriškai ir su įkvėpimu išvertusiai Nesvyžiaus rankraščio ištrauką.

SANTRUMPOS

LIIR – Lietuvos istorijos instituto Rankraštynas
LMAVB – Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių biblioteka
LTR – Lietuvių tautosakos archyvas Lietuvių literatūros ir tautosakos institute
LVIA – Lietuvos valstybės istorijos archyvas

ŠALTINIAI IR LITERATŪRA

Baliński, Lipiński 1850 = M. Baliński, T. Lipiński. *Starożytna Polska pod względem historycznym, jeograficznym i statystycznym*. Warszawa, 1850, t. 3.

Batūra 1966 = R. Batūra. Lietuvos metraščių legendinės dalies ir M. Stryjkovskio „Kronikos“ istoriškumo klausimu. *Lietuvos TSR Mokslų akademijos darbai,* ser. A, 1966, Nr. 2, p. 265–282.

Beresnevičius 1995 = G. Beresnevičius. *Baltų religinės reformos*. Vilnius, 1995.

Bliujienė 1992 = A. Bliujienė. Alinkos (Raistinės) pilkapiai. *Lietuvos archeologija*, 1992, t. 8, p. 105–127.

Bliujienė 2017 = A. Bliujienė, V. Steponaitis, E. Šatavičius, G. Grižas. Concentration of Authority and Power in East Lithuania, between Tauragnas Lake and the Middle Reaches of the Žeimena River, during the Migration Period. *Estonian Journal of Archaeology*, 2017, vol. 21(2), p. 117–147.

BRMŠ I = *Baltų religijos ir mitologijos šaltiniai. Nuo seniausių laikų iki XV amžiaus pabaigos*. Sud. N. Vėlius. Vilnius, 1996, t. 1.

Die littauischen 1863 = Die littauischen Wegeberichte. *Scriptores rerum prussicarum*. Hrgs. T. Hirsch, M. Töppen, E. Strehlke. Leipzig, 1863, Bd. 2, S. 662–708.

Girininkas 1990 = A. Girininkas. *Kretuonas. Vidurinis ir vėlyvasis neolitas* (= Lietuvos archeologija, t. 7). Vilnius, 1990.

Greimas 2005 = A. J. Greimas. *Lietuvos mitologijos studijos*. Sud. K. Nastopka. Vilnius, 2005.

Gudmantas 2003 = K. Gudmantas. Apie kai kurias 1510 metų *Aleksandrijos* ir legendinės Lietuvos metraščių dalies sąsajas. *Archivum Lithuanicum*, 2003, t. 5, p. 207–226.

Gudmantas 2011a = K. Gudmantas. Lietuvos metraščiai. *Senosios Lietuvos literatūra 1253–1795*. Sudarė S. Narbutas. Vilnius, 2011, p. 39–46.

Gudmantas 2011b = K. Gudmantas. Lietuvos metraščių recepcija. *Senosios Lietuvos literatūra 1253–1795*. Sudarė S. Narbutas. Vilnius, 2011, p. 47–50. (Parašas – J. Laukys).

Homeras 1981 = Homeras. *Iliada*. Vertė A. Dambrauskas. Vilnius, 1981.

Jovaišas 1996 = A. Jovaišas. Trumpojo Lietuvos metraščių sąvado literatūrinės ypatybės ir paslaptys. *Metraščiai ir kunigaikščių laiškai* (= Senoji Lietuvos literatūra, t. 4). Vilnius, 1996, p. 222–358.

Jučas 2002 = M. Jučas. *Lietuvos metraščiai ir kronikos*. Vilnius, 2002 (2 leid.).

Jurkiewicz 2012 = J. Jurkiewicz. *Od Palemona do Giedymina. Wczesnonowożytne wyobrażenia o początkach Litwy*. Poznań, 2012, t. 1.

Kuolys 1992 = D. Kuolys. *Asmuo, tauta, valstybė Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės istorinėje literatūroje. Renesansas. Barokas*. Vilnius, 1992.

Kurila, Kliaugaitė 2007 = L. Kurila, V. Kliaugaitė. Baliulių pilkapiai (Švenčionių r.). *Lietuvos archeologija*, 2007, t. 30, p. 121–180.

Kurilienė 2009 = A. Kurilienė. *Kaišiadorių rajono archeologijos sąvadas*. Kaišiadorys, 2009.

Lietuvos 1971 = *Lietuvos metraštis. Bychovco kronika*. Vertė, įvadą ir paaiškinimus parašė R. Jasas. Vilnius, 1971.

Luchtanas 1992 = A. Luchtanas. Kapinyno ir gyvenviečių tyrinėjimai Kernavėje, Pajautos slėnyje. *Archeologiniai tyrinėjimai Lietuvoje 1990 ir 1991 metais*. Vilnius, 1992, t. 1, p. 103–107.

Luchtanas 1996 = A. Luchtanas. Kapinyno ir gyvenviečių tyrinėjimai Kernavėje, Pajautos slėnyje, 1994 metais. *Archeologiniai tyrinėjimai Lietuvoje 1994 ir 1995 metais*. Vilnius, 1996, p. 115–117.

Malinowski 1846 = M. Malinowski. Wiadomość o życiu i pismach Macieja Stryjkowskiego. *Kronika Polska, Litewska, Żmódzka i wszystkiéj Rusi*. Warszawa, 1846, t. 1, s. 1–30.

Merkevičius, Vainutytė 2010 = A. Merkevičius, E. Vainutytė. Guronių kapinynas. *Kultūros paminklai*, 2010, t. 15, p. 23–27.

Michelbertas 1986 = M. Michelbertas. *Senasis geležies amžius. I–IV amžius*. Vilnius, 1986.

Montgomery 2000 = J. Montgomery. Ibn Fadlān and the Rūsiyyah. *Journal of Arabic and Islamic Studies*, 2000, vol. 3, 1–25.

Narbutas 1994 = T. Narbutas. *Lietuvių tautos istorija*. Iš lenkų k. vertė O. Slavėnaitė [papildymus iš antrajam leidimui parengto tomo paraščių įterpė R. Griškaitė]. Vilnius, 1994, t. 3.

Narbutt 1838 = T. Narbutt. *Dzieje starożytne narodu Litewskiego*. Wilno, 1838, t. 3.

Petrauskas 2015 = G. Petrauskas. Prie Lietuvos valstybės susidarymo klausimo sugrįžtant: laidojimo papročių aspektas. *Res Humanitariae*, 2015, t. 13, p. 114–136.

Petrauskas 2017 = G. Petrauskas. *Laidosena viduramžių Lietuvoje: mirusiųjų deginimo paprotys*. Daktaro disertacija. Hum. m., istorija (05H). Vilnius, 2017.

Petrauskas 2020 = G. Petrauskas. Mirusiųjų deginimas Lietuvos krikšto išvakarėse: ugnis, vanduo ir pomirtinio gyvenimo sampratos atspindžiai. *Kariauti pratusi tauta. Lietuvių karinis elitas XIII–XIV a. Tarptautinės parodos katalogas. 2020 m. lapkričio 10 d.–2021 m. sausio 31 d.* Sud. P. Bugys, S. Venckūnienė, E. Zaveckienė. Vilnius, 2020, p. 32–49.

Petrauskas 2004 = R. Petrauskas. Socialiniai ir istoriografiniai lietuvių kilmės iš romėnų teorijos aspektai. *Literatūros istorija ir jos kūrėjai* (= Senoji Lietuvos literatūra, t. 17). Vilnius, 2004, p. 270–285.

Piličiauskas 2012 = G. Piličiauskas. Lietuvos neolito ir ankstyvojo metalų laikotarpio chronologija naujų radiometrinių datų šviesoje. *Lietuvos archeologija*, 2012, t. 38, p. 11–52.

Radziszewska 1978a = J. Radziszewska. *Maciej Stryjkowski – historyk-poeta z epoki Odrodzenia* (= Prace Naukowe Uniwersitetu Śląskiego w Katowicach, Nr. 208). Katowice, 1978.

Radziszewska 1978b = J. Radziszewska. Maciej Stryjkowski i jego dzieło. *M. Stryjkowski. O początkach, wywodach, dzielnościach, sprawach rycerskich i domowych sławnego narodu litewskiego, żemojdzkiego i ruskiego, przedtym nigdy od żadnego ani kuszone, ani opisane, z natchnienia Bożego a uprzejmie pilnego doświadczenia*. Warszawa, 1978, s. 5–25.

Rowell 1998 = S. C. Rowell. Amžinos pretenzijos, arba: kaip turime skaityti elitinę literatūrą? *Seminarai*. Sud. A. Jokubaitis, A. Kulakauskas. Vilnius, 1998, p. 7–30.

Stryjkowski 1846 = M. Stryjkowski. *Kronika Polska, Litewska, Żmódzka i wszystkiéj Rusi*. Warszawa, 1846, t. 1.

Stryjkowski 1978 = M. Stryjkowski. *O początkach, wywodach, dzielnościach, sprawach rycerskich i domowych sławnego narodu litewskiego, żemojdzkiego i ruskiego, przedtym nigdy od żadnego ani kuszone, ani opisane, z natchnienia Bożego a uprzejmie pilnego doświadczenia*. Opracowała J. Radziszewska. Warszawa, 1978.

Tyszkiewicz 1840 = E. Tyszkiewicz. Kierńow i Troki, 1840. LMAVB f. 31–1326.

Toporov 2000 = V. Toporov. *Baltų mitologijos ir ritualo tyrimai*. Rinktinė. Sud. N. Mikhailov. Vilnius, 2000.

Tumelis 1981 = J. Tumelis. Iš naujausios stryjkovskianos. *Lietuvos istorijos metraštis / 1979*. Vilnius, 1981, p. 124–131.

Vaitkevičienė, Vaitkevičius 2001 = D. Vaitkevičienė, V. Vaitkevičius. XIII a. Lietuvos valstybinės religijos bruožai. *Lietuvos archeologija*, 2001, t. 21, p. 311–334.

Vaitkevičius 2003 = V. Vaitkevičius. Nauja Žvėrūnos-Medeinos perspektyva. *Lietuvos archeologija*, 2003, t. 24, p. 17–24.

Vaitkevičius 2006 = V. Vaitkevičius. *Senosios Lietuvos šventvietės. Aukštaitija*. Vilnius, 2006.

Vaitkevičius 2007 = V. Vaitkevičius. Santakos pilkapiai (Vilniaus r.). *Lietuvos archeologija*, 2007, t. 30, p. 181–212.

Vaitkevičius 2016 = V. Vaitkevičius. Bajorų kapinynas. *Archeologiniai tyrinėjimai Lietuvoje 2015 metais*. Vilnius, 2016, p. 173–178.

Zabiela 1995 = G. Zabiela. *Archeologijos paminklų bei objektų žvalgymas Kretingos, Pakruojo, Skuodo, Šalčininkų, Šilutės, Utenos bei Vilniaus rajonuose 1995 metais*. LIIR f. 1–2564.

Wilczyński 1836 = F. Wilczyński. Wędrówka do gór Utenesa, xiążęcia Litwy, założyciela Uciany. *Tygodnik Petersburski*, 1836, No 93, s. 559–560.

Wojtkowiak 1990 = Z. Wojtkowiak. *Maciej Stryjkowski dziejopis Wielkiego Księstwa Litewskiego*. Poznań,1990.

Гудмантас 2019 = К. Гудмантас. «Летописец Великого Княжества Литовского и Жомоитского» и «места памяти» руси: модусы рецепции Второго свода литовских летописей. *«Места памяти» руси конца XV – середины XVIII в.* Сост. А. В. Доронин. Москва, 2019, с. 64–87.

ПСРЛ 1907 = *Полное собрание русских летописей. Западнорусския летописи*. С.-Петербургъ, 1907, т. 17.

ПСРЛ 1975 = *Полное собрание русских летописей. Хроники: Литовская и Жмойтская, и Быховца. Летописи: Баркулабовская, Аверки и Панцырного*. Москва, 1975, т. 32.

ПСРЛ 1980 = *Полное собрание русских летописей. Летописи белорусско-литовские*. Москва, 1980, т. 35.

Улащик 1985 = Н. Н. Улащик. *Введение в изучение белорусско-литовского летописания*. Москва, 1985.

ATTEMPT TO RESTORE THE MYTH OF ŠVENTARAGIS

Vykintas VAITKEVIČIUS

This article returns to the legendary part of the second and third redactions of the Lithuanian Chronicles and the works of Motiejus Strijkovskis, written in the second half of the 16th century, which raised the question of Šventaragis', duke of Lithuania, Samogitia, Naugardukas and Ruthenia, place in the genealogy of legendary dukes (descendants of Palemonas), how his funeral took place, and polemised about the religious reform that took place in the 13th century in the Grand Duchy of Lithuania, with which many researchers of the old Baltic religion and mythology, including the author of this article, associated Šventaragis.

The problem is that, until now, research on Šventaragis has been separated from the genealogy of the Palemonas line and legends about Šventaragis' ancestors' burial traditions, described in the chronicles and Strijkovskis' works. It is precisely these, as a mythical story about the different burial customs in Eastern Lithuania in prehistoric times, that emphasises the role of Šventaragis himself in the religious reform and the introduction of the practice of burning the dead during the era of state building.

Thus, in the second redaction of the Chronicles, Šventaragis becomes the first ruler of Lithuania, Samogitia, Naugardukas, and Ruthenia, while in the third redaction, his place is taken by Mindaugas, Grand Duke of Lithuania, and later King (reigning about 1236–1263).

The legendary part of the Chronicles and M. Strijkovskis's work tell exclusively about the ancestors of Šventaragis: the funerals of Kernius, Pajauta, Kukavaitis and their neighbour, Spėra, who died without descendants. At first glance, there is a pattern in the depiction of them (their loving children or subjects bury the deceased duke or duchess; an idol is built in remembrance, which is later considered to be a god), and it hides the connection of the dead to lakes (the case of Spėra), to a lake and linden trees (the case of Pajauta), a river and forest (the case of Kukavaitis). The legend of Kernius is distinguished by the fact that the body of the deceased grand duke was burned on the shore of a lake and the remains were buried in a mound.

All four cases of similar and at the same time different burial rituals in different generations of the predecessors of Šventaragis form an introductory part of the reconstructed myth of Šventaragis. It also shows a different topography of the burial sites, according to which different possibilities of the fate of the souls of the dead are created; it shows the holiness of the lake, river, individual trees, and forest, based on a complex of mythological images. This tradition would be replaced by a new funeral ritual, established by Šventaragis and performed by his son for the first time. In the light of the cult of the state gods–sovereigns, which has been studied in the author's earlier works – the dead would be burned from that point on.

It seems that the significance of the place for burning the bodies of the dead increased with Šventaragis; in such cases, the funeral gained political importance. It should be noted that the new establishment maintained a link with the waters. An analysis of mythological images – the burial customs that existed before Šventaragis and the new tradition – will expand the reconstruction of the myth of Šventaragis, based so far more on historical and archaeological data.

Klaipėdos universiteto Baltijos regiono istorijos ir archeologijos institutas,
H. Manto g. 84, 92294, Klaipėda
E. paštas: vykintas.vaitkevicius@ku.lt

REGĖJIMAIS STEIGIAMA TIKROVĖ: ANTIKINIS SIGITO LASAVICKO VILNIUS KAIP ATMINTIES BENDRUOMENĖS NAMAI

Rasa KALINAUSKAITĖ

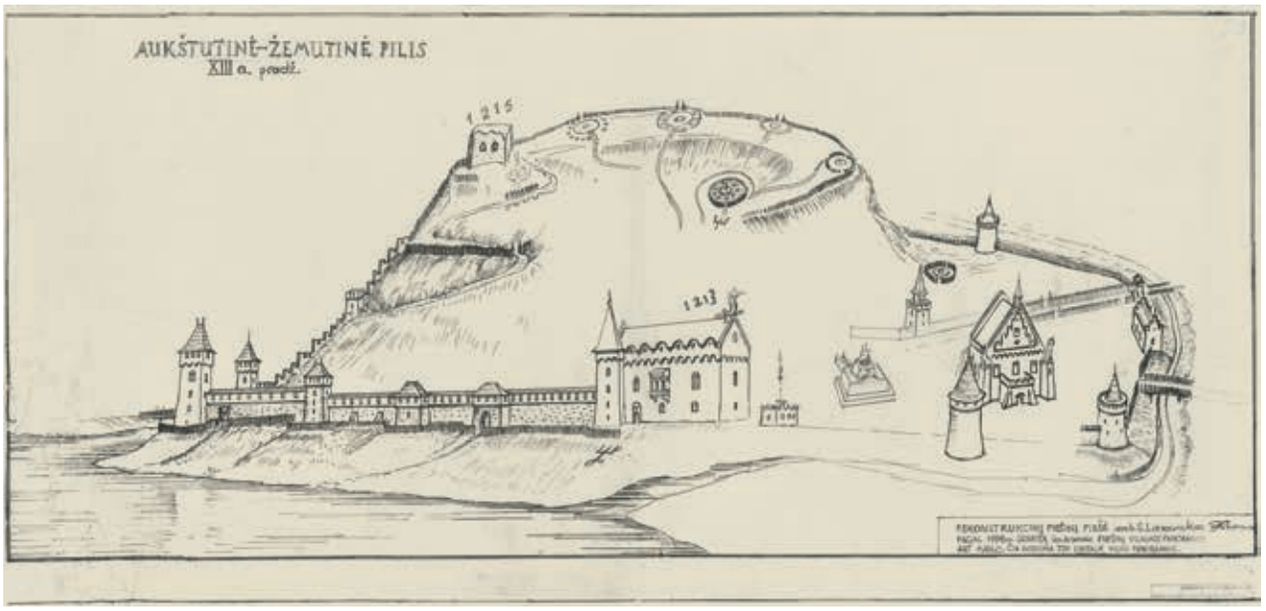

Aukštutinės ir Žemutinės pilių vaizdas XIII a. pradžioje. S. Lasavicko piešinys, interpretuojant ženklus ant 1978 m. Senajame arsenale surasto kaulo. Po 1980 m. Saugoma Lietuvos literatūros ir meno archyve (LLMA) (f. 650, ap. 1, b. 140, l. 3)

„<...>ne prislėgtas prie žemės didmiestis, paskendęs kasdieninių reikalų triukšme, o maldų ir relikvijų, sapnų, stebuklų ir tikėjimo vizijų šventovė“, – taip Mikalojus Vorobjovas nusakė „romantišką ir kraupų“ slėpinį, glūdintį tapybiškame daugiabokštės Vilniaus panoramos žavesyje ir turintį galią panardinti tarsi į „legendą ar sapną, kur visa alsuoja praeitimi, bet ne muziejine, o paslaptingai gyva, kur laikas yra daugialypis ir daugiamatis, nes praeitis įaugusi į dabartį, o bokštų ir varpinių lieknas miškas iškyla tarytum koks regimas simbolis, tarytum koks *sursum corda*“[1]. Sapnišką, miglon nugrimzdusią Vilniaus slėnio fatamorganą, miškingų aukštumų apgobtą „melsvai auksinę jūrą, kuria lyg didžiulės flotilės stiebai plaukioja bažnyčių smailės“, regėjo Janas Bulhakas, išsitaręs, kad „žemės dvasia tebevaldo“ šį miestą, „darniai giedantį Dievo ir žmogaus kūriniais“, gamtos ir architektūros harmonija, o regimasis jo pavidalas esąs ne kas kita, kaip sielos atvaizdas: „Vilnius pirmiausia yra kraštovaizdis, ir – būtent toks – sielos, kurią persmelkia saulėta gamtos malonė, būsena.“[2]

Kaip ir dera sapne savo pradžią regėjusiam senojo lietuvių, o vėliau ir kitų tikėjimų stebuklus įkūnijusiam miestui, Vilnius geba atsiverti mistinės patirties poezija, kurios liudijimus paliko ne vienas jį mylėjęs žmogus. Tad gali būti, kad šis per sapną ir jo vertimą į kasdienės sąmonės kalbą įsteigtas miestas yra lyg amžius trunkanti misterija, o jos dalyviai ir tikrieji Vilniaus kūrėjai – žmonės, gebėję sielos akimis tyloje regėti daugiau, nei aprėpia išorinį pavidalą fiksuojantis žvilgsnis[3]. Toks regėtojas buvo ir architektas, archeologas, restauratorius Sigitas Benjaminas Lasavickas (1926–1998), sakęs, kad Vilnius – nuostabiausias miestas pasaulyje ir didžiausia paslaptis[4].

1 Vorobjovas 1940: 12–13.

2 Cituojama iš: Markevičienė 2002: 2–11, pagal Bułhak 1936: 6–13.

3 Kaip paaiškinta Kembridžo universiteto Vakarų misticizmo ir ezoterikos vadove, žodis „misterija“ (*ta mysteria*) kilo iš slaptas apeigas reiškiančio graikų žodžio *mysterion*, sudaryto iš gimininigų žodžių *myo* ir *myeo*. Pirmasis reiškia ‘užverti’ ar ‘paslėpti’, kaip užmerkiant akis, uždengiant ausis ar naktį užsiveriant gėlės žiedui, antrasis – ‘pašvęsti’, pavyzdžiui, į senovės Graikijoje iniciaciją gaubusias paslaptis, susijusias su žodžiais neperteikiama dievybės patirtimi, apie kurią draudžiama kalbėti. Pirmosios misterijos, švęstos dar Mikėnų kultūros laikais, buvo gimininigos, o gal ir kilusios iš dar ankstesnių šamaniškų, Deivės kulto, neolito laikotarpio apeigų (*The Cambridge Handbook* 2006).

4 Žemulienė 1994: 3.

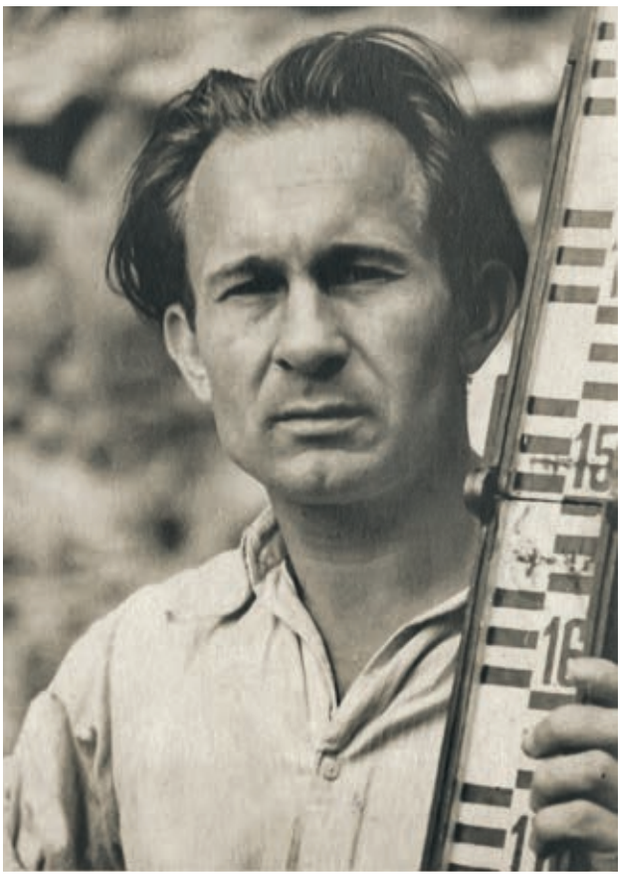

Sigitas Lasavickas. Apie 1953 m.
Saugoma LLMA (f. 650, ap. 1, b. 549, l. 1)

SENOJO VILNIAUS MAGAS, PRECIZIŠKAS TYRĖJAS IR POETAS

Anot S. Lasavicko palikimą išsamiausiai tyrinėjusių, daug ikonografinės medžiagos ir vertingų atsiminimų paskelbusių Editos Povilaitytės ir dr. Birutės Rūtos Vitkauskienės, prie sovietinės tikrovės nepritapusiam praeities tyrėjui buvo lemta dirbti prie seniausių ir svarbiausių Vilniaus ir Lietuvos architektūros paminklų – Aukštutinės pilies, Arkikatedros, Senojo ir Naujojo arsenalų, Medininkų pilies, Kristijono Donelaičio Tolminkiemio[5]. Pokariu vienas pirmųjų pradėjęs gilintis į mūro tyrimus, jis kartu su kolegomis padėjo jų pagrindus ir yra laikomas mūrų zondavimo pradininku Lietuvoje[6]. Dalyvaudavo svarbiausiuose archeologiniuose tyrimuose ir, kaip paliudijo archeologas Aleksiejus Luchtanas, 1986 m. lemtingai prisidėjo prie epochinio atradimo Kernavėje – senovinės gyvenvietės suradimo Pajautos slėnyje ir jos išgelbėjimo nuo sunaikinimo[7]. Jo paliktas neįkainojamas architektūrinių bei archeologinių tyrimų piešinių, brėžinių ir užrašų archyvas išsaugojo ateities kartoms informaciją ne tik apie seniausią Vilniaus užstatymą, bet ir apie sovietmečiu sunaikintą kultūros paveldą[8]. „Kiekvienas objektas, prie kurio prisilietė šis tyrėjas, tapo nauju atradimu architektūros istorijai, nes jis išmoko susieti natūros ir istorijos duomenis ir buvo vienas iš pradininkų kuriant architektūrinių ir archeologinių natūros duomenų interpretacijas, paremtas architektūros ir istorijos raidos dėsniais“, – rašė architektė Birutė Gudynaitė[9].

Šis žmogus, kurio darbai tapo Lietuvos paveldosaugos istorija ir iki šiol aktualumo neprarandančia jos savastimi, stulbino amžininkus į jokios nomenklatūros rėmus netelpančios asmenybės magija, ryškiai įsirėžusia jį pažinojusiųjų atmintyje. Pirmasis archeologo A. Luchtano susidūrimas su S. Lasavicku priminė susitikimą su chtoninio pasaulio būtybe: kasinėjant Katedros požemius pamatė „išlendantį iš po grindų ar kokios kriptos visą išsipurvinusį, žemėtą, ilgaplaukį, kumpanosį vyrą, kuris su didžiuliu užsidegimu pasakojo, rodė ir kalbėjo apie Vilniaus senovę“[10]. Žemutinės pilies teritorijoje archeologams atidengus dešimties metrų storio kultūrinį sluoksnį, kur po durpių dugnu aptiktas dar senesnės pirmykštės gyvenvietės aukuras, kraštovaizdžio architektas Kęstutis Labanauskas matė S. Lasavicką kalbantį tarsi iš praeities gelmių: „Stovi Sigitas gilioje iškasoje tartum šulinyje, kilnojama lempele pasišviesdamas, aiškina pjūvyje atskleistų sluoksnelių amžių. Jau vėlyvas ruduo, žvarboka, o jis lyg magas siūbuojančios lempelės šešėliuose seniai peršlapusiais pusbačiais klampoja po amžių dumblą ir vis aiškina. Ir jau ne tiek suvoki tų pasakojimų informaciją – kada atsirado pirmoji keramika, kalkių skiedinys ar degtos plytos, – kiek pasijunti lyg laiko mašina keliaujantis į tą tik Sigito gyvai juntamą amžių seką, nežinomus protėvių kelius, palikusius tuos sutrešusius medinius klojinius ir netašytų akmenų grindinius.“[11] „Tikras Vilniaus kurmis“, – taip apie jo nuojautą išsitaręs architektas Vytautas Žemkalnis-Landsbergis[12].

Jaunystėje tyrimų technikos iš S. Lasavicko besimokiusiam archeologui Gediminui Gendrėnui į atmintį įsirėžė, kad prieš lipdamas ant

5 Povilaitytė, Vitkauskienė 2014: 8.
6 Ten pat, p. 9, 23.
7 Ten pat, p. 287–291.
8 Ten pat, p. 34, 48–51, 70, 80–82, 118, 124, 166, 212, 245, 277–280 ir kt.
9 Ten pat, p. 38–39.
10 Ten pat, p. 285.
11 Ten pat, p. 39.
12 Pažūsienė 1998: 12. Šį V. Žemkalnio-Landsbergio apibūdinimą girdėjusi literatūrologė, dailėtyrininkė Irena Kostkevičiūtė.

S. Lasavickas (centre) restauruojant Medininkų pilį (Iš: Povilaitytė, Vitkauskienė 2014: 215)

medinių senojo Vilniaus liekanų, jis nusiaudavo batus: „Atkasamos medinių pastatų grindys, vienas sluoksnis, kitas. Sigitas eina fiksuoti. Jis nusiauna batus, ant tų medinių grindų lipa su kojinėmis, nes jis negali su visais batais lipti ant jų. Jauną žmogų tai stulbina, bet palengva suvoki svarbą, pagarbą autentikai. Visa tai sugeri į save.“[13]

Didžiąją dienos dalį praleidęs kasinėjimuose, anot architektės Dalios Bugailiškytės, „duobėse“, rūsiuose, įsispraudęs po pakibusiais pamatų mūrais“, į Paminklų restauravimo institutą, kuriame dirbo beveik visą gyvenimą, grįždavo „dulkėtas nuo griuvenų ir per stalus paskleisdavo į laikraštį suvyniotus kumščio dydžio tinko gabalus“, o pirmą kartą jį matantiems jauniems specialistams palikdavo neišdildomą įspūdį: „viršininkų“ kambaryje „tarp durų ir sieninės spintos, už seno sukiužusio stalelio, kurio braižomoji lenta buvo paremta dviem plytom ir krūva senų bylų, glaudėsi nuskurdusios išvaizdos pagyvenęs žmogelis, kuris, nors iš kūno ir kraujo, iš visko sprendžiant buvo kitos realybės dalis“[14].

Jį prisimena ir graikiškai Vilniaus senamiesčio gatvėse deklamuojantį Homero hegzametrą, įtikėjusį ikikrikščioniškos Lietuvos praeities ir Antikos pasaulio giminyste, kurios patvirtinimų ieškojo mituose, kalbų sąskambiuose, XIX a. istorikų romantikų tekstuose ir savo tirtuose viduramžių Vilniaus statiniuose, kurių planus ir dydžius gretino su egiptiečių ar graikų architektūra[15]. „Graikiškas Sigito Lasavicko tikėjimas“, – taip jo kurtą savitą Lietuvos praeities

13 Povilaitytė, Vitkauskienė 2014: 316.

14 Ten pat, p. 303.

15 Ten pat, p. 33.

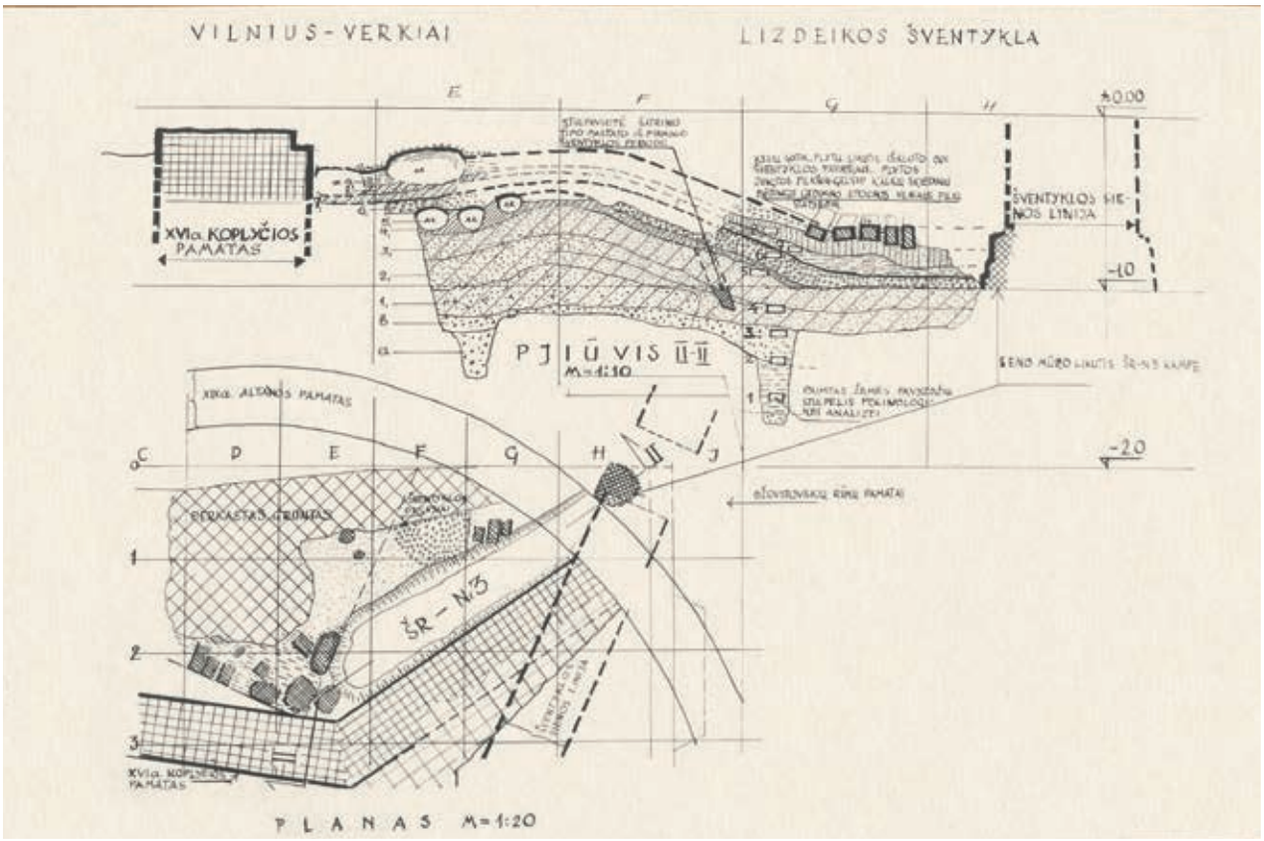

S. Lasavickas. Lizdeikos šventyklos Verkių dvaro sodyboje archeologinių tyrimų planas. 1990 m. Saugoma LLMA (f. 650, ap. 1, b. 596, l. 11)

viziją įvardino architektas Algis Stalgys, buvodavęs keistuoliu daugelio laikyto tyrėjo namuose ir užsirašinėdavęs jo pasakojimus[16].

Matuojant banaliais masteliais, jis iš tiesų atrodė keistas. Taip nesirūpino žemiška buitimi, kad iš nudėvėtų drabužių galėjai palaikyti valkata ir girtuokliu, nors buvo kone abstinentas[17]. Savo algą paskolindavo „vos kam paprašius“ arba visai užmiršdavo atsiimti[18]. „Amžinai su savo aplanku, sakvojažiuku, lašas po nosimi, visad su juo juodraštis, pieštukas, kurį laikydavo už ausies. Darbas buvo jo gyvenimo būdas. Jis dažnai net pinigų už jį nepaimdavo.“[19] Į maistą nekreipė dėmesio, paniręs į tyrimus tenkindavosi per dieną suvalgęs „batono galą“[20]. Kol įmanoma, nepaisė sveikatos bėdų[21]. Nesirūpino karjera, o jo įžvalgos, ne visada nurodant autorystę, maitino kitų mokslinius darbus, projektus[22]. Galbūt tokie būna Dievo kvaileliai arba šventieji, gyvenantys savo tikėjimu.

16 Stalgys 1999
17 Povilaitytė, Vitkauskienė 2014: 316, 304, 298, 309.
18 Ten pat, p. 304.
19 Ten pat, p. 315.
20 Ten pat.
21 Ten pat, 299.
22 Ten pat, p. 10, 316, 295.

Kone pedantiškas preciziškumas, tyrimų kruopštumas, brėžinių tikslumas – bruožai, kuriais žavėjosi S. Lasavicko kolegos architektai, jo palikimo tyrinėtojai[23] ir archeologinių tyrimų fiksavimo iš jo mokęsi archeologai[24] – šioje asmenybėje derėjo su moksliniam pažinimui būtina, bet kartais jam tarsi priešinga vaizduotės stichija, būdingesne, sakytum, mitiniam ar poetiniam pažinimui. Verkių dvaro sodybos ansamblį ir parką tyrusi istorikė Arimeta Vojevodskaitė prieš tris dešimtmečius filmuotoje laidoje pasakė, kad architektūrą paprastai geriausiai jaučia ir supranta poetai, primindama prancūzų poeto Polio Valeri (Paul Valéry) mintį, jog architektūra – tai istorijos metraštis, kalbantis tada, kai nebekalba dainos ir legendos. „Toks pat poetas yra mano bendradarbis Sigitas Lasavickas, jis taip pat ir architektas.

23 Ten pat, p. 47, 84, 90–91, 124, 166, 169, 195, 208, 214, 216, 232, 245–252, 265, 275, kt.
24 2023-09-25 „Būdo“ klube skaitydamas paskaitą apie Kreivąją pilį, archeologas Saulius Sarcevičius papasakojo mokęsis techninių dalykų iš „nuostabiai“ juos įvaldžiusio S. Lasavicko, kurio brėžiniai išsiskiria tikslumu. Apie S. Lasavicko tikslumą, pedantiškumą yra paliudiję ir archeologai G. Gendrėnas bei Linas Kvizikevičius, prisipažinęs, kad „jo preciziškai atliktas kasinėjimų kultūrinio sluoksnio pjūvio grafinis atvaizdavimas man kėlė nuostabą“ (žr. Povilaitytė, Vitkauskienė 2014: 312, 316, 318).

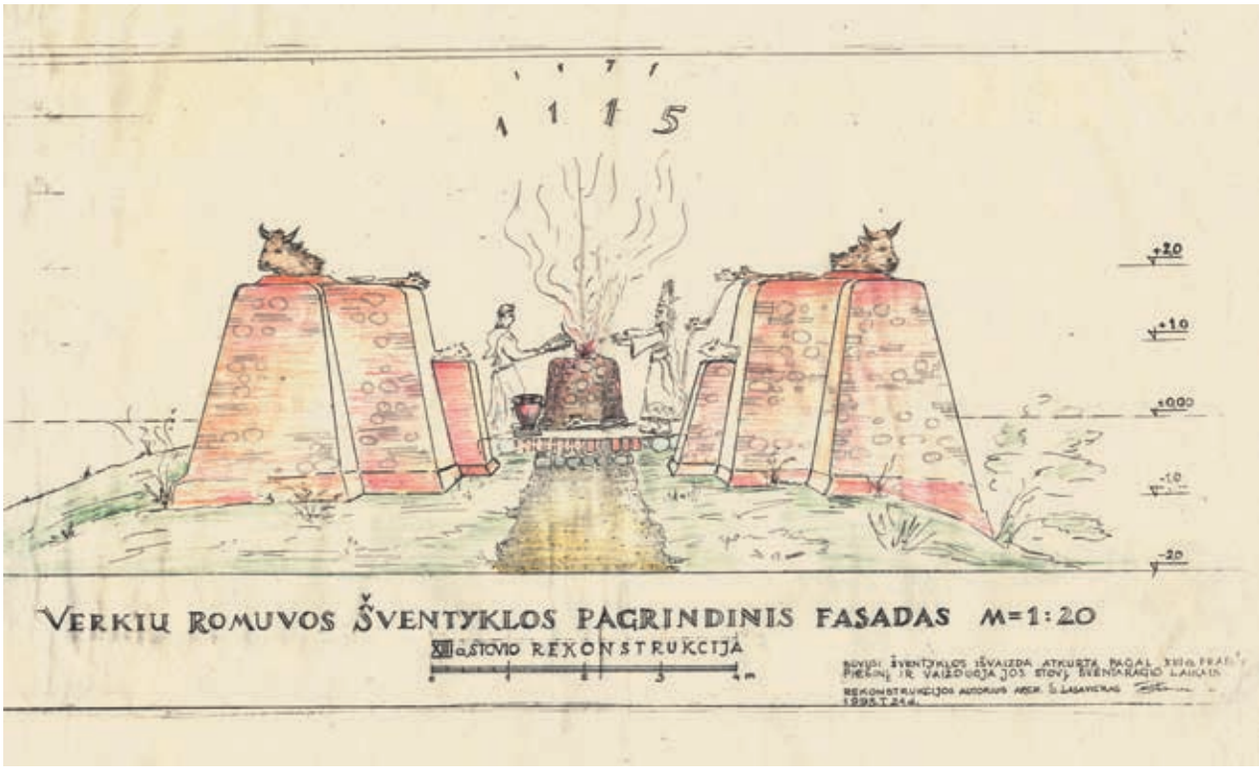

Sigitas Lasavickas. Verkių Romuvos šventyklos rekonstrukcija. 1993-01-24. Saugoma LLMA (f. 650, ap. 1, b. 94, l. 11).

„Pagal legendą, Lizdeiką randa erelio lizde – aukštai ąžuole, erelio lizde, verkiantį vaiką. Erelio lizdas, kaip ir lopšys, yra pradžia. Todėl Verkiai semantine reikšme yra Vilniaus pradžia. Ne šiaip sau Gediminas nuvyksta į Verkius – būtina aplankyti žynio vietą“, – 1995 m. nufilmuotoje televizijos laidoje pasakojo S. Lasavickas[27]. Anot jo, šventykla, kurios liekanas surado 1990 m., buvusi rombo plano, nedidelė (8 x 10 m), nedengta. Kiek virš aukuro iškilusios sienos nestoros (apie 70 cm), mūrytos iš akmenų ir plytų su rausvo molio skiediniu, pamatinėje dalyje dėta truputį kalkių. Šventykla stovėjusi dar Šventaragio laikais XIII a., ir savo piešiniuose jis pavaizdavęs ją pagal tų laikų piešinį. Jame šventyklos viduje nupiештas aukuras su prieš jį esančia pakopa, kurios fragmentai aptikti tyrimų metu, jos pradžioje – didelis aukojimams skirtas puodas, o prieš aukurą – žaltys, galbūt turintis tris galvas. Prie šventyklos sienos nuo Neries pusės – kunigaikščio sostas, ant jo – karūna. Šalia aukuro galbūt stovėję stabų atvaizdai ar apeiginiai stulpai – jų vietos, griaunant šventyklą užpiltos smėliu, taip pat surastos tyrimų metu. 1387 m. Jogailai su Vytauto pritarimu įvedant krikščionybę, ši šventykla buvusi nugriauta, kaip ir Perkūno šventykla Vilniuje, ant kurios pamatų pastatyta Katedra. Verkių šventyklos vietoje XVI a. pastatyta aštuoniakampė koplyčia, vėliau – vyskupo Konstantino Kazimiero Bžostovskio (1644–1722) rūmai. Klasicizmo architektams Martynui Knakfusui ir Laurynui Gucevičiui perplanuojant ansamblį, kompozicinė ašis orientuota į šiuos rūmus, o drauge – ir į Lizdeikos aukurą. XIX a. pirmoje pusėje Bžostovskio rūmų vietoje suprojektuota apvali altana su 24 spinduliais, matyt, skirta Verkius lankantiems aristokratams žvalgytis po apylinkes. „Įdomiausia, kad ši apvali kaip Saulė altana yra to paties plano, kaip prieš penkis tūkstančius metų ten stovėjusi neolito laikotarpio šventyklėlė. Užsibaigė visas mūsų atminties ciklas“, – šypsojosi S. Lasavickas.

Jiedu su archeologu Varnu[25] ir atkasė šitą legendą, architektūrą, istorijos metraštį, apie kurį istorijos šaltiniai nieko nebesako,“ – sakė A. Vojevodskaitė, turėdama omenyje 1990 m. Verkiuose atrastas, anot S. Lasavicko, Lizdeikos šventyklos liekanas, iš kurių jis rekonstravo įspūdingą vaizdą, kaip ši šventykla galėjusi atrodyti[26].

Keistų, pasakiškų vizijų akivaizdoje sutrikę S. Lasavicko klausytojai ne kartą savęs klausė, kas yra prieš juos stovintis žmogus – genialus tyrėjas ar pamišėlis? Didžiulį jo autoritetą lydėjo įtampa tarp moksliniais metodais patikrinamai tikrovei priklausančių teiginių, kurių vertė anksčiau ar vėliau būdavo pripažįstama, ir hipotezių ar vizijų, kylančių, anot skeptikų, iš anapus mokslinio pagrindimo plytinčių vaizduotės valdų. Vienos jo praeities rekonstrukcijos vertinamos įtariai, kaip egzotiškos fantazijos, besiremiančios tik jų autoriui akivaizdžiais argumentais ir tolimų dalykų sąsajomis, o kitos kelia pagarbią nuostabą tyrėjo gebėjimu neįtikėtinai jautriai apčiuopti prieš daugelį amžių gyvavusio, nebūtin nugrimzdusio pasaulio kontūrus. Tačiau riba tarp vienų ir kitų ne visada likdavo stabili.

25 Algirdas Varnas (1949–2013).
26 Lasavickas 1994.
27 Ten pat.

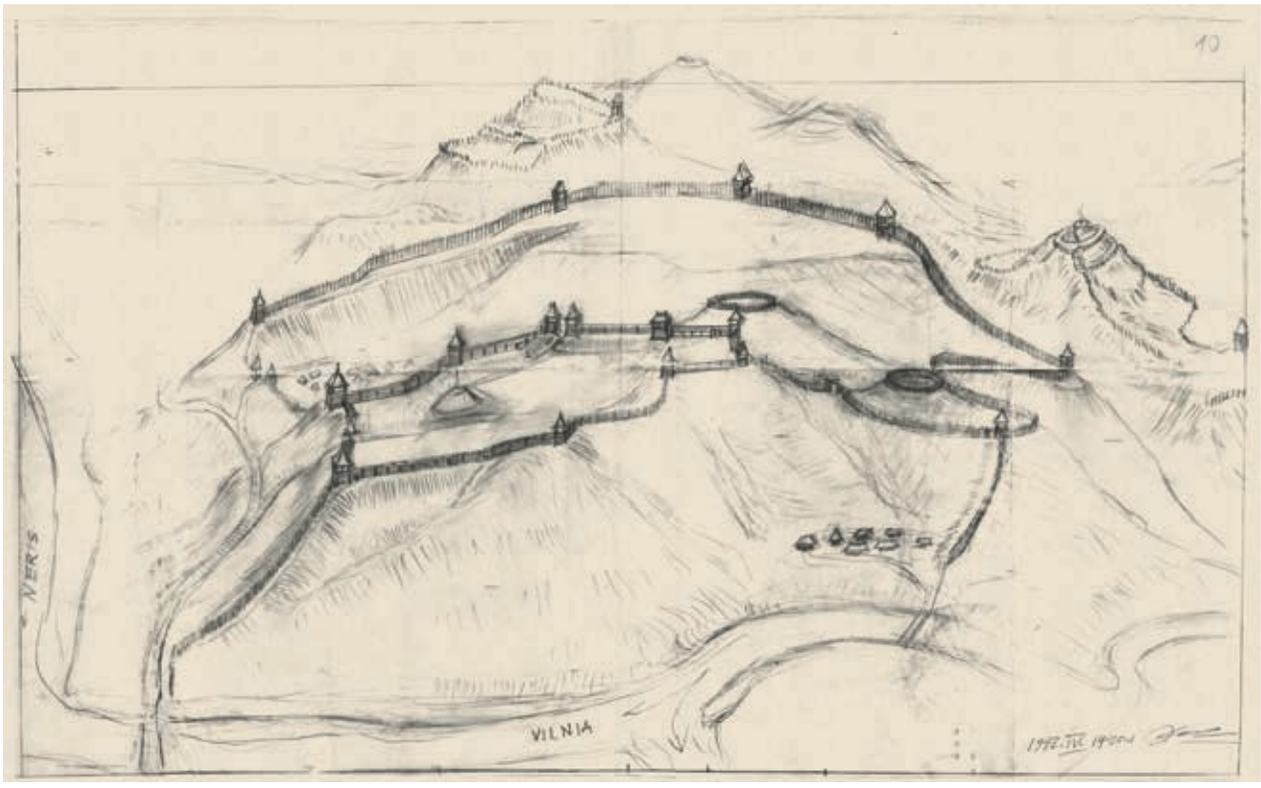

S. Lasavickas. Kreivosios pilies rekonstrukcija. 1992 m. Saugoma LLMA (f. 650, ap. 1, b. 234, l. 10)

ĮŽVALGOS, APLENKUSIOS LAIKĄ

Esama nemažai atvejų, kai teiginiai, vertinti atsargiai, o kartais ir su pašaipa kaip pernelyg menkai pagrįsti, vėliau pasitvirtino, archeologams atradus tai, ką S. Lasavickui leido įžvelgti erudicija, patirtis ir legenda tapusi nuojauta. Įkvepiančiu pavyzdžiu jam buvęs Heinrichas Šlymanas (293) Homero epe įskaitė daugeliui nebylų liudijimą apie Trojos egzistavimą, o S. Lasavickas iš jam vienam matomų ženklų stebėtinai tiksliai perskaitė lietuviškąja Troja vadinamos Kernavės senąjį kraštovaizdį. Anot archeologo A. Luchtano, „čia pasireiškė jo stebuklingas įžvalgumas – savo rekonstrukcijose ne tiktai už piliakalnių Pajautos slėnyje, bet ir viršutinėje terasoje parodė didelę papėdės gyvenvietę. Ta gyvenvietė buvo surasta tik XXI a., praėjus penkeriems ar šešeriems metams po S. Lasavicko mirties. Šio tyrėjo įžvalgumas, supratimas, kaip formavosi senasis miestas, buvo fantastiškas.“[28]

Ta pati nuostaba – ir archeologo G. Gendrėno atsiminimuose apie tyrimus prie Žemutinės pilies šiaurinės gynybinės sienos:

> Iš pradžių ekskavatoriai kasa šiluminę trasą. Susirinkusiai architektų grupei Sigitas ima aiškinti: „Šičia bokštas, šičia dar vienas.“ Piešia, kur reikia atkreipti dėmesį. Kažkuris iš architektų: „Ai, Sigitai...“ Darbai tęsiasi, ir prie šiaurinės sienos vienu šurfu atsirėmėme į kažkokį mūrą. Vėliau paaiškėjo, kad ten bokštas. Jis dabar po žeme, kadangi projektas kaip visuomet buvo iš anksto padarytas, o tyrimai ėjo iš paskos. Vieną bokštelį iškėlė, o kito, kuris buvo šalia, nesimato, jis visas po žeme. Sigitas pripaišo vartus, mes kasam ir ten kažką randam. Negali tiksliai pasakyti, kad vartai, bet kažkas yra, ir tiksliai, kur jis nupiešė. Sigitas turėjo žinojimą ir nepaaiškinamą šeštąjį pojūtį. Arba jis visa tai išmąstė.[29]

Gebėjimu praskleisti praeities šydą stebėjosi ir Lietuvos istorijos instituto Miestų tyrimo skyriaus vadovas archeologas Saulius Sarcevičius, šį rugsėjį „Būdo“ klube skaitęs paskaitą apie medinę Kreivąją pilį, lotyniškuose dokumentuose vadinamą *Curvum Castrum*, išsiskyrusią dydžiu bei galingais įtvirtinimais ir stovėjusią, kaip rodo naujausi duomenys, dar XI–XII a., tad senesnę už Gedimino kalno pilį[30]. Kai 1390 ir 1394 m. Vytauto remiami kryžiuočiai Kreivąją

28 Povilaitytė, Vitkauskienė 2014: 291.

29 Ten pat, p. 315–316.

30 Čia ir toliau pastraipoje remiamasi: S. Sarcevičiaus paskaita, kurios sutrumpintas vaizdo įrašas paskelbtas internete: https://www.youtube.com/watch?v=3dT2LcgJ-NA; taip pat žr.: Sarcevičius 2023.

pilį sudegino, ji nebebuvo atstatyta, jos vieta pamiršta, ir istorikai ilgus amžius klaidingai tapatino ją su Žemutine pilimi. Tik XX a. archeologai nustatė, kad Kreivoji pilis stovėjo ant aukščiausios Kalnų parko kalvos, vadinamos Plikuoju, Trijų Kryžių arba Kreivuoju kalnu, o ją supusi gyvenvietė ar net miestas buvo išsidėstę Altarijos kalvynu vadintoje teritorijoje, kur rusėnų metraščiai mini buvus ir Tauro kalną – įžanga į sapną apie Vilniaus įkūrimą tapusios Gedimino medžioklės vietą. Dar 1960 m. pirmasis pabandęs rekonstrukcijoje pavaizduoti, kaip galėjo atrodyti Kreivoji pilis, S. Lasavickas tiksliai pažymėjo ją supusią gynybinę sieną, ir tai, anot S. Sarcevičiaus, „kelia nuostabą, nes jis turėjo labai mažai medžiagos.“[31] Pasitvirtino ir įžvalga apie priešpilius, buvusius už gynybinės sienos, kurių gyventojai užpuolimo metu bėgdavo slėptis į Kreivąją pilį – 1995 ir 1997 m. kasinėdami Lietuvos nacionalinio muziejaus kieme, T. Kosciuškos g. 3, S. Sarcevičiaus ir Andriaus Vaicekausko vadovaujami archeologai iš tiesų surado priešpilį, kur kultūrinis sluoksnis siekė 6 metrus. „Pasirodo, ir vėl Sigitas pataikė, iš tikrųjų priešpilis buvo“, – stebėjosi S. Sarcevičius.

Praėjus beveik keturiems dešimtmečiams, pasitvirtino ir 1963–1965 m. S. Lasavicko iškelta, bet skeptiškai vertinta hipotezė apie dvigubą gynybinę sieną, nusitęsusią į šiaurę nuo Vilniaus katedros varpinės: 2001 m. vykdant Katedros aikštės tyrimus, architektai B. Gudynaitė ir Robertas Zilinskas toje vietoje atrado būtent tokią gynybinę sieną[32].

Panašaus atvejo liudininku tapo ir architektas Arvydas Trapikas[33]. Nepriklausomybės pradžioje ekspertų komisijoje svarstant planus užstatyti sklypą Basanavičiaus g. 4, S. Lasavickas emocingai įtikinėjęs atlikti archeologinius tyrimus, minėdamas senuosius miesto planus ir bokštą, turėjusį stovėti netoli įvažiavimo į Vilnių pro miesto gynybinės sienos Trakų vartus. Hipotezė „buvo išklausyta su šypsenėlėmis veiduose, atseit pašnekėjo savo stiliumi – nenubrėždamas aiškios ribos tarp realybės ir fantazijos“. Kai atlikus tyrimus didesnių mūrų toje vietoje vis dėlto nerasta, atrodę, kad „S. Lasavicko teorija apie kažkokį mistinį statinį už miesto vartų subliuško“, bet vėliau, jau po jo mirties, po gretimu namu (Basanavičiaus g. 2) buvo surasti seni dviejų aukštų rūsiai su šuliniu, likę iš toje vietoje išties stovėjusio įspūdingo dydžio pastato.

Anot ilgamečio S. Lasavicko kolegos architekto Žibarto Simonaičio (Simonavičiaus), Sigitas turėjęs „nepaaiškinamą įgimtą ar įgytą intuicijos dovaną, kuri ne kartą jam akivaizdžiai buvo padėjusi“[34]. Legendą apie kone antgamtinę įžvalgos galią stiprino ir pasakojimas apie vaikystėje patirtą klinikinę mirtį. Šiltine sunkiai sirgusį devynerių metų berniuką namiškiai palaikę mirusiu ir pašarvoję ant Obelijos ežero kranto įsikūrusio gimtojo Naujienėlės vienkiemio seklyčioje, o susirinkę kaimynai ir giedoriai jau ilgokai giedoję už jo vėlę, kai, anot paties S. Lasavicko, jis išgirdęs, kad „pro kažkokį miegą – gieda. Praveriu akis – nesuprantu, kur esu. Pajudėjau ir palengva, palengva atsisėdau...“ Tokį pasakojimą prisiminė Ž. Simonaitis.

REGĖJIMAS ANT KAULO

Savo neįprastumu nepatogiausia, net, sakytum, eretiška istorija, kėlusi ir tebekelianti įtampą moksliniais įrodymais pagrįsto praeities pažinimo šalininkams, – S. Lasavicko piešiniai ir pasakojimai, kuriais jis bandė atskleisti, kas parašyta ir pavaizduota ant kaulo, surasto 1978 m. tyrinėjant Senąjį arsenalą. Mat kiti tą kaulą mačiusieji nieko jame neįžvelgė.

Apie šį kaulą S. Lasavickas 1998 m. žurnalistei taip aiškino:

> <...> atidengėme angą – įėjimą į kampinį bokštą. Šalia medinio XIII a. pastato liekanų radome kaulą, turbūt jautuko. Nubraukiau žemes, pamačiau lyg kokias linijas. Namie radinį nuvaliau, nufotografavau, vaizdą padidinau. Pastudijavęs jį supratau, kad tai XII a. pabaigos–XIII a. pradžios Vilniaus panorama. Štai pažiūrėk – Perkūno šventykla! Tuo laikotarpiu ji jau uždengta. Ir bokštas už jos, kur dabar archeologas V. Urbonavičius su architektu N. Kitkausku yra atkasę. Žynio galvutė ir „L“ raidė prie jos, reiškianti, kad tai Lietuvos žynys. O čia – Šventaragio galva ir Alkis eina per Nerį į salą. Saloje – aukuras. Čia, kur dabar Nacionalinis muziejus, – Šventaragio rūmai, bokštas. O čia – Senojo arsenalo bokštas, kur radom kaulą. To-

31 Todėl būta ir skeptiško požiūrio į šią rekonstrukciją: anot archeologo Gintauto Zabielos, „dėl mažos archeologinių tyrimų apimties ir duomenų stokos Vilniaus piliakalnius juosusios gynybinės struktūros vizualinis atkūrimas yra „daugiau meninė negu mokslinė rekonstrukcija“ (Edita Povilaitytė, Birutė Rūta Vitkauskienė, p. 281; pateikta nuoroda: Zabiela 1995: 183).

32 Povilaitytė, Vitkauskienė 2014: 92.

33 Čia ir toliau pastraipoje remiamasi: ten pat, p. 310.

34 Čia ir toliau pastraipoje remiamasi: ten pat, p. 294.

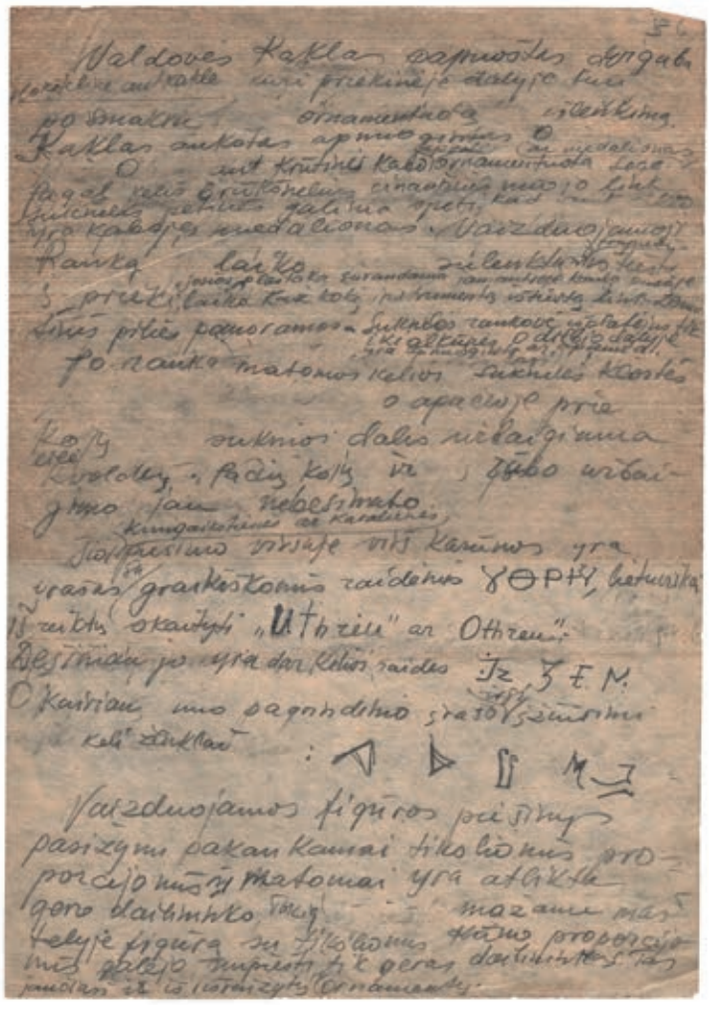

S. Lasavicko autografas su paaiškinimu apie tyrinėjant Senąjį arsenalą 1978 m. surastą kaulą. Saugoma LLMA (f. 650, ap. 1, b. 390, l. 5, 6)

Vilniaus pilys Šventaragio jaunystės laikotarpiu XII a. pabaigoje–XIII a. pradžioje. S. Lasavicko piešinys interpretuojant ženklus ant 1978 m. Senajame arsenale surasto kaulo. Saugoma LLMA (f. 650, ap. 1, b. 387, l. 6)

> liau – Kreivoji pilis, aukuras, Gedimino Kapo piliakalnis... Antroje pusėje – Vilniaus valdovės atvaizdas ir graikiškas užrašas, liudijantis, kad ji – iš Otrėjų giminės.[35]

Archyve išlikę užrašai ir piešiniai liudija, kaip išskirtines žinias ir gebėjimą it raštą skaityti senuosius Vilniaus mūrus turėjęs S. Lasavickas (anot jo palikimo tyrinėtojų, „architekto ir archeologo darbas prie Katedros varpinės priminė senovinio rankraščio skaitymą“[36]) bandė iššifruoti ženklus, pamatytus ant kaulo. Kruopščiai aprašė radinį, jo būklę, suradimo vietą ir kitas aplinkybes[37], apibūdino įbrėžimus, išryškėjusius žiūrint pro mikroskopą ir padidinus fotografiją[38], perrašinėjo, tikslino paaiškinimus apie įžvelgtus atvaizdus, rašto ženklus, skaitmenis, ornamentus. Anot jo, vienoje kaulo pusėje esanti nupiešta karalienės ar kunigaikštienės figūra iš profilio, o antrojoje galima įžiūrėti įvairių pastatų, bokštų, gynybinių sienų siluetus ir dešiniajame krašte vingiuojančią upės vagą su tiltu. Išsamiai aprašęs statinių ar-

35 Pažūsienė 1998: 13.

36 Povilaitytė, Vitkauskienė 2014: 90.

37 Anot S. Lasavicko, 31,8 cm ilgio, galuose 8 (7,5) cm, o per vidurį 4 cm storio kaulas išėmus iš gulėjimo vietos atrodė pajuodęs, net turėjo žalsvą atspalvį nuo grunto. Buvo surastas 4-ame tyrimų plote tarp kampinio bokšto ir šiaurrytinės gynybinės sienos, nuo jos 0,8 m, o nuo pietinės bokšto sienos linijos – 1 m atstumu, 5,80 m gylyje žemiau nulinės pastato linijos, antrame kultūriniame sluoksnelyje po šiaurrytinės gynybinės sienos pastatymo, 55 cm aukščiau gynybinės sienos banketės viršaus. Tai buvęs labai tamsaus juodžemio sluoksnis, smarkiai sutryptas, buvęs prieš pat įėjimo angą į bokštą. Nurodytos net tyrimuose talkinusių ir kaulą atkasusių Vilniaus statybos technikumo studentų pavardės (Lietuvos literatūros ir meno archyvas, f. 650, ap. 1, b. 390, l. 4).

38 Vieni, silpniau įžiūrimi, esą senesni, kiti – vėlesni, įbrėžti stipriau, „įkaitintu metaliniu prietaisu, todėl kaulas tose vietose apsvilęs“ (Lietuvos literatūros ir meno archyvas, f. 650, ap. 1, b. 390, l. 4).

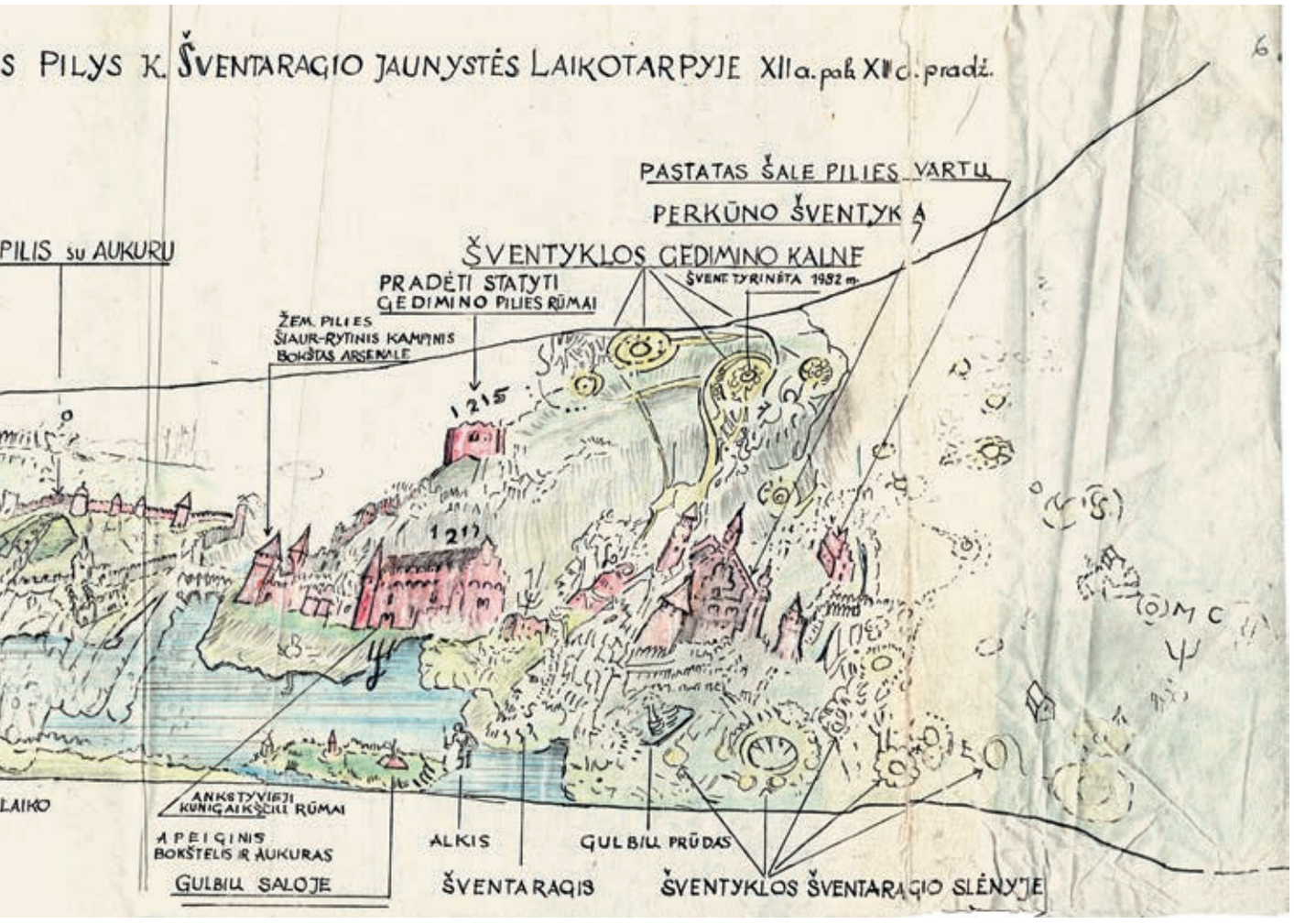

chitektūrą ir pastebėjęs, kad jų išsidėstymas labai atitinka seniausių Žemutinės pilies statinių lokalizaciją, šį vaizdą jis interpretavo kaip senojo Vilniaus panoramą, kurios centrinis ir pagrindinis ansamblis greičiausiai atitinkąs Perkūno šventyklą bei šalia buvusius bokštus, kitus pastatus[39]. Šalia pilies pavaizduoti skaitmenys, tikėtina, skaitytini kaip „1221“ ir galį reikšti jos pastatymo metus, o tuo laikotarpiu, XVI a. istoriko Motiejaus Strijkovskio nuomone, „valdęs Šventaragio senelis, kuris miręs 1226 m. Gi pats Šventaragis gimęs 1171 m. Taigi šiame kaule pavaizduota pilis turėtų būti Šventaragio statyta. O kunigaikštienė su karūna ir ragų simboliu ant jos galbūt yra buvusi jo žmona, kartu ir Vilniaus pilies globėja. Jos valdymo metu jau formavosi senamiestis.“[40]

Tad ant kaulo S. Lasavicko pamatytas vaizdas nukelia į legendinio kunigaikščio Šventaragio Vilnių – XVI a. pirmame ketvirtyje parašytame Lietuvos metraštyje vaizduojamą mitinį laiką, kai šis valdovas sujungęs Lietuvos, Žemaičių ir Naugarduko kunigaikštystes į Lietuvos Didžiąją Kunigaikštystę, pirmasis imtas tituluoti didžiuoju kunigaikščiu, įsakęs sūnui Skirmantui (dar vadinamam Germantu) Neries ir Vilnios santakoje įkurti lietuvių tautos šventovę – mirusių Lietuvos kunigaikščių bei žymiausių didikų deginimo vietą, ir, kaip nurodė M. Strijkovskis, 1272 m. pirmasis buvęs joje iškilmingai sudegintas[41]. Svarbiausia Lietuvos šventvietė Šventaragio slėnyje buvo įsteigta Neries ir senąja vaga tekėjusios Vilnios saugomoje erdvėje, ir, anot kalbininko Vladimiro Toporovo, mitinis šventvietės steigėjas galėjęs paveldėti šios ypatingos vietos vardą: „Slėnis, kurį supa tekantys vandenys, – šventa vieta. Būtent vieta buvo pirminis šaltinis, davęs jai Šventaragio vardą, kuris tik vėliau ir tikriausiai tik XV–XII a. istorinėse-etimologinėse fantazijose tapo kunigaikščio vardu...

39 Lietuvos literatūros ir meno archyvas, f. 650, ap. 1, b. 390, l. 10–12.

40 Lietuvos literatūros ir meno archyvas, f. 650, ap. 1, b. 390, l. 16–17.

41 Vaitkevičius 2023: 16.

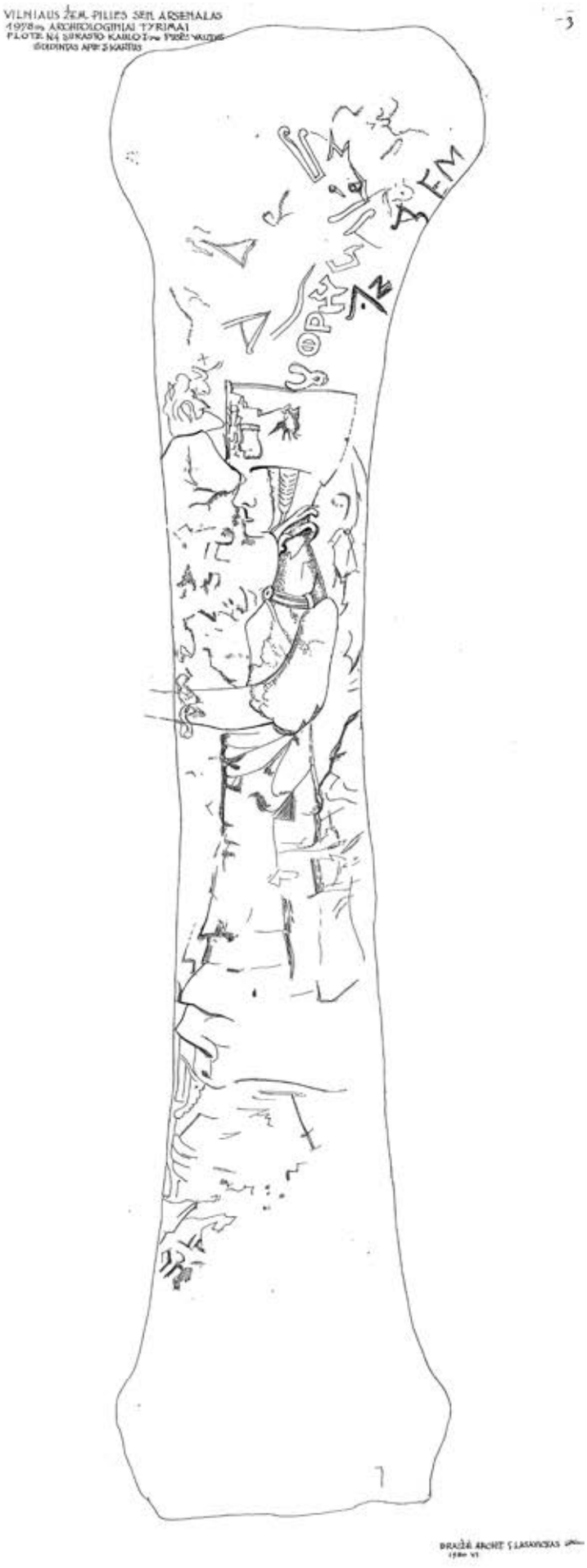

Sigito Lasavicko piešinys ant 1978 m. tyrinėjant Senąjį arsenalą surasto kaulo fotografijos. Saugoma LLMA (f. 650, ap. 1, b. 208, l. 7)

S. Lasavicko piešinys interpretuojant ženklus ant 1978 m. Senajame arsenale surasto kaulo. 1980 m. Iš Lietuvos literatūros ir meno archyvo (f. 650, ap. 1, b. 387, l. 3). Anot S. Lasavicko, ant vienos kaulo pusės nupieštas kunigaikštienės ar karalienės, galbūt Šventaragio žmonos ir Vilniaus pilies globėjos, atvaizdas. Valdovės galva „papuošta aukšta cilindrine karūna“, ant kurios matyti heraldinio ženklo žymės, o „per veidą ausų dalyje nuo karūnos žemyn eina pakaklinė juosta, kuri senovėje buvo reikalinga karūnos prilaikymui“[42]. Stilistiniu požiūriu, toks atvaizdas esąs būdingas romaninės epochos valdovų vaizdavimui. Aukštas apnuogintas kaklas papuoštas dviguba plokšteline antkakle su ornamentuotu išlenkimu po smakru, ant krūtinės kabo apvali ornamentuota segė ar medalionas. Sulenktos ir kiek į priekį ištiestos rankos plaštaka esanti nupiešta jau kitoje kaulo pusėje ir laiko „kažkokį instrumentą, ištiestą link Žemutinės pilies panoramos“. Suknelės rankovė iki alkūnės išplatėjusi, ties dilbiu aptempta, o gal ranka apnuoginta. Virš karūnos esąs įrašas graikiškomis raidėmis, šalia dar kelios raidės ir ženklai.

42 Čia ir toliau: Lietuvos literatūros ir meno archyvas, f. 650, ap. 1, b. 387, l. 5, 6.

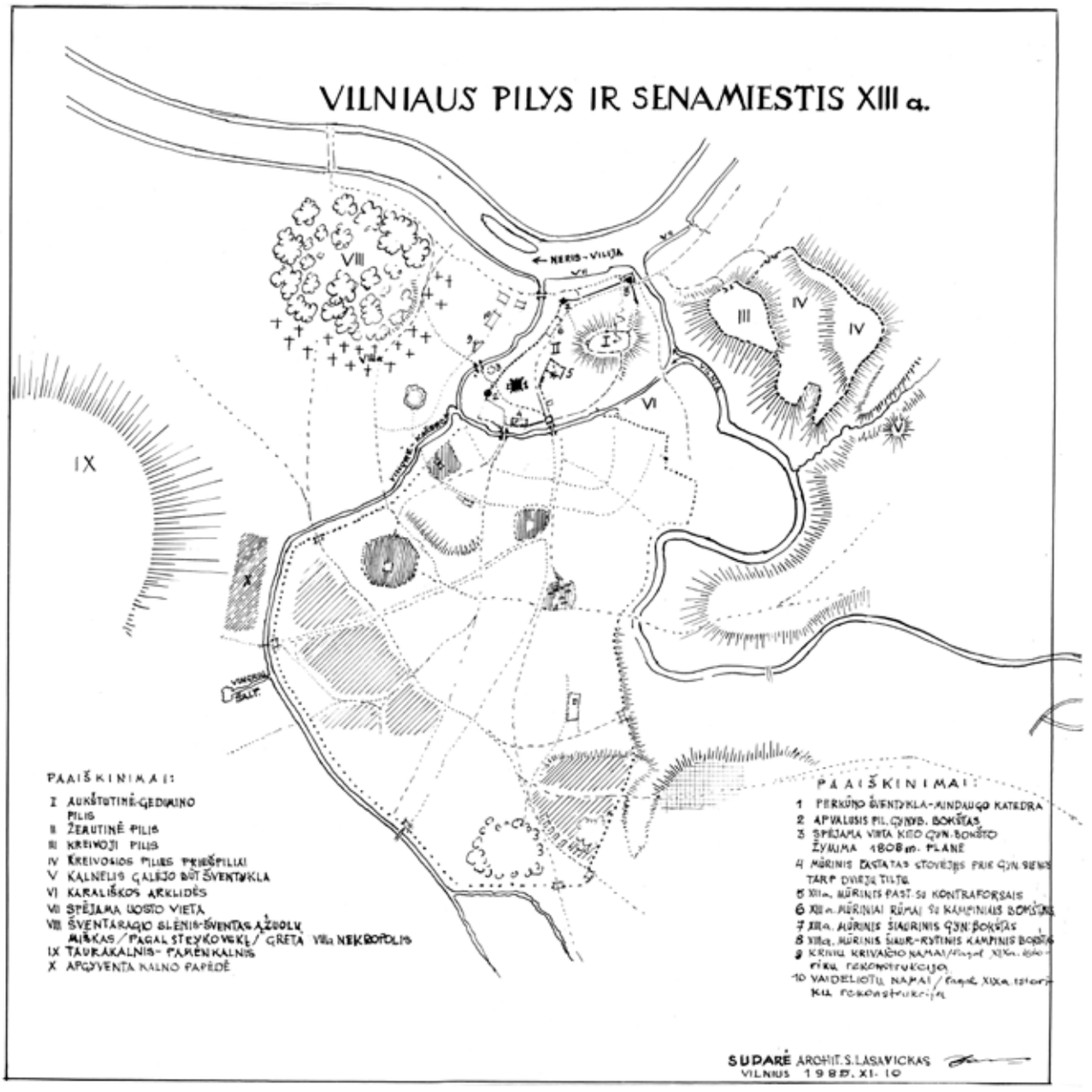

Vilniaus pilys ir senamiestis XIII a. Sigito Lasavicko rekonstrukcija. 1985-11-10. Saugoma LLMA (f. 650, ap. 1, b. 342, l. 22). Skaitmeniu „1“ pažymėta „Perkūno šventykla – Mindaugo katedra“, VIII – „Šventaragio slėnis – Šventas ąžuolų miškas“ (pagal M. Strijkovskį), šalia jo „VIII a.“ – „Nekropolis“. Anot archeologo dr. Vykinto Vaitkevičiaus, „XIV–XVI a. rašytiniai šaltiniai rodo, kad Šventaragio slėnyje buvo dvi baltų šventvietės: Lietuvos kunigaikščių ir žymiausių didikų kūnų deginimo vieta bei Perkūno šventykla. Pirmąją M. Strijkovskis lokalizavo Puškarnia vadinamame priemiestyje – senovės geležies apdirbimo vietoje. Ten nuo Šventaragio laikų degė amžinoji ugnis, o Lukiškių link plytėjo šventasis miškas ir gyveno žyniai, kurie meldėsi už valdovų vėles, maitino ir veisė žalčius.“[43]

Vilniaus reljefas visapusiškai įkūnijo mito schemą ir, galima sakyti, kad pati būsimo miesto vieta tapo sakrališkai paženklinta ir dar prieš prasidedant savo istorijai išsiskyrė iš kitų vietų...“[44] Kaip paaiškina V. Vaitkevičius, geografiniu požiūriu Šventasis ragas buvo apie 25 m ilgio, 30–40 m pločio kyšulys, besidriekęs nuo Gedimino kalno papėdės ir vakaruose apjuostas senosios Vilnios vagos (dabar jis po Vilniaus grindiniais, nebematomas). O Šventaragio slėniu vadinama 10–12 ha erdvė tarp Žygimantų g. šiaurėje, Gedimino pilies kalno rytuose, Barboros Radvilaitės ir Šventaragio g. pietuose, vakaruose apėmusi Šv. Jurgio ir K. Sirvydo gatves.[45]

Ant kaulo pamatyta legendinio laiko Vilniaus panorama tarsi įvaizdino S. Lasavicko pasakojimą apie miesto senumą, susiklosčiusį per ilgus

43 Vaitkevičius 2023: 17.

44 Sakalauskas 2008: 24.

45 Vaitkevičius 2023: 16.

tyrimų metus: „Vilniaus pradmenys – iš labai senų laikų, bet mokslininkų nuomonės dėl to skiriasi. Gediminas, atvykęs į Vilnių, miestą rado nuniokotą. Ir tyrinėdami mes šitai matom. Būta mūrinių pilių, bet jos nusiaubtos, sudegintos. Žyniai išpražė, kad Gediminas miestą atstatytų. Paskui metraščiuose įrašė, kad jis miestą įkūrė. Jis ne įkūrė, o davė naują impulsą miesto gyvenimui“, – aiškino S. Lasavickas[46].

Daug metų su kolegomis tyręs Vilniaus katedrą bei jos varpinę ir sukaupęs apie šį paminklą fundamentalių žinių[47], jis buvo įsitikinęs, kad Perkūno šventykla, kurios vietoje pastatyta Mindaugo katedra, turi žymiai senesnę istoriją: „Toje vietoje, kur dabar eksponuojamas aukuras, visuose sluoksniuose iki 95 cm gylio yra didžiųjų lietuviškų plytų liekanų – tai maždaug tūkstantmetis iki Mindaugo. Kai į Katedrą buvo tiesiami šilumos tinklai, tie sluoksniai ištirti radiokarbonu ir datuoti III–IV m. e. šimtmečiu. Tai ypatinga vieta ir ypatingas paminklas.“[48]

„Katedros pramote“ buvusios Perkūno šventyklos architektūra S. Lasavickui liudijo apie senojo Vilniaus sąsajas su Antika – Trojos valstybės Asos mieste stovėjusia Apolono šventykla[49], kurios žynys Chrisas minimas „Iliados“ I giesmėje: „Asos buleuteriono ir Perkūno šventyklos planus sudėjus vieną ant kito matyti, kad jų vidiniai matmenys idealiai sutampa, išskyrus tai, kad buleoteriono sienos plonesnės. Sutampa ir padėtis pasaulio šalių atžvilgiu. Mūsų katedros vertė daugiaprasmė, nes tokie dalykai nebūna atsitiktiniai. Neatsitiktinės ir mitų, legendų sąsajos: Romos vilkė, Delfų vilkas ir Vilniaus vilkas. O vilkas graikiškai – „likos“. „Likėjos“ – antrasis Saulės dievo įvaizdis. Likaonija – antikos vietovė. Lietuviškai – Vilkonija...“[50]

Otrėjai, kurių vardą S. Lasavickas perskaitė užrašytą ant kaulo ties kunigaikštienės, galbūt Šventaragio žmonos ir Vilniaus pilies globėjos, atvaizdu – mitinio Mikėnų valdovo Atrėjo ir jo sūnų, Trojos karo dalyvių Agamemnono ir Menelajo giminė. Iš Graikijos, anot jo, ir senasis Altarijos kalvyno vardas, nes graikiškai *altor jerioi* – šventasis altorius, o aplink Gedimino Kapo piliakalnį ir šalia Krivių gatvės esančios teritorijos pavadinimą Popovščizna reikią sieti ne su rusišku žodžiu „popas“, bet su „papajos“, kaip skitai vadinę Apoloną: „Delfuose priešais Apolono šventyklą nuo Kastalijos šaltinio teka Papadija. „Papajos dios“ (graikų k.) – šventasis Apolonas, Dievas Apolonas. Ir Vilniaus Papaja – iš ten.“[51] Tai tik keli iš daugybės vietovardžių, kuriuose jis įžvelgė graikišką kilmę.

„Galbūt, sakė Lasavickas, žuvus Trojai dalis trojėnų atvykę į Lietuvą. Prarastos Trojos atminimas buvo Trojos tremtinių religija, kurią jie paskleidė giminingose tautose. Šventosios šio tikėjimo knygos – „Iliada“, „Odisėja“, „Eneida“, – prisimindamas S. Lasavicko pasakojimus rašė A. Stalgys[52].

Tad galbūt galima sakyti, kad S. Lasavicko vizijoje Vilnius – tremtinių įkurtas miestas, o jo kūrėjai – atminties bendruomenė, gebanti tremtyje saugoti savo dvasinę savastį. Raštą ir puikių dailininkų ši bendruomenė turėjusi jau XIII a. pradžioje – tai įrodo kaulas[53], kuriame kiti nieko nematąs.

S. Lasavickas stebėjo, kaip istorija kartoja tremties siužetą: ant Gedimino Kapo kalno „gyvenamieji namai sustatyti tartum Delfų šventojoje giraitėje, istorinė, kultūrinė vieta sunaikinta“[54], Gedimino sapno vieta – „kur buvo partijos CK, o dabar Vyriausybė“. Pasakojo apie mokytoją, kuris 1940 m. birželio 10 d., likus kelioms dienoms iki sovietinės okupacijos, atsivežė jį ir kitus Trakėnų kaimo moksleivius į Vilnių, parodė Gedimino pilį, J. Basanavičiaus kapą Rasose: „Mokytoją, kuris lydėjo ekskursiją, po karo tuoj suėmė, išvežė į Sibirą ir sušaudė. Aš jį labai mylėjau, jo atminimui ir dirbau.“[55]

46 Povilaitytė, Vitkauskienė 2014: 13.

47 Nurodoma, kad Katedrą kartu su kitais S. Lasavickas tyrė ir restauravo 1955–1956 m., vėliau, su pertraukomis, ilgai dalyvavo 1969–2004 m. tyrimuose, bet tyrimų medžiagoje neišliko jo apmąstymų, tik techniniai brėžiniai. Anot E. Povilaitytės ir dr. B. Vitkauskienės, juose „nepeprastai kruopščiai perteiktos archeologų atrastos detalės ir seniausi mūrai, matyti, kad jo sukauptos žinios apie ankstyviausią Katedros pastatą buvo fundamentalios. Veikiausiai jis pirmasis įžvelgė plano formą, pastebėjo seniausių kriptų vietas ir aukojimo apeigų pėdsakus Katedros rūsiuose. Architekto palikta tyrimų medžiaga tebelaukia deramo įvertinimo.“ 1961 m. S. Lasavickas parengė Katedros varpinės sutvarkymo projektą, o 1962–1963 m. dalyvaudamas jos architektūriniuose ir archeologiniuose tyrimuose nustatė, kad kvadratinio plano bokštas, ant kurio vėliau pastatyta apvalaus plano varpinė, mūrytas baltiškuoju plytų rišimo būdu. 1993 m. kartu su kolegomis jis atliko tyrimus varpinės aplinkoje ir atkastos gynybinės sienos restauracijos darbus (Povilaitytė, Vitkauskienė 2014: 82–90).

48 Pažūsienė 1998: 13.

49 Stalgys 1999: 11.

50 Pažūsienė 1998: 13.

51 Ten pat.

52 Stalgys 1999: 11.

53 Lietuvos literatūros ir meno archyvas, f. 650, ap. 1, b. 390, l. 7, 17.

54 Pažūsienė 1998: 12, 13.

55 Ten pat, p. 12.

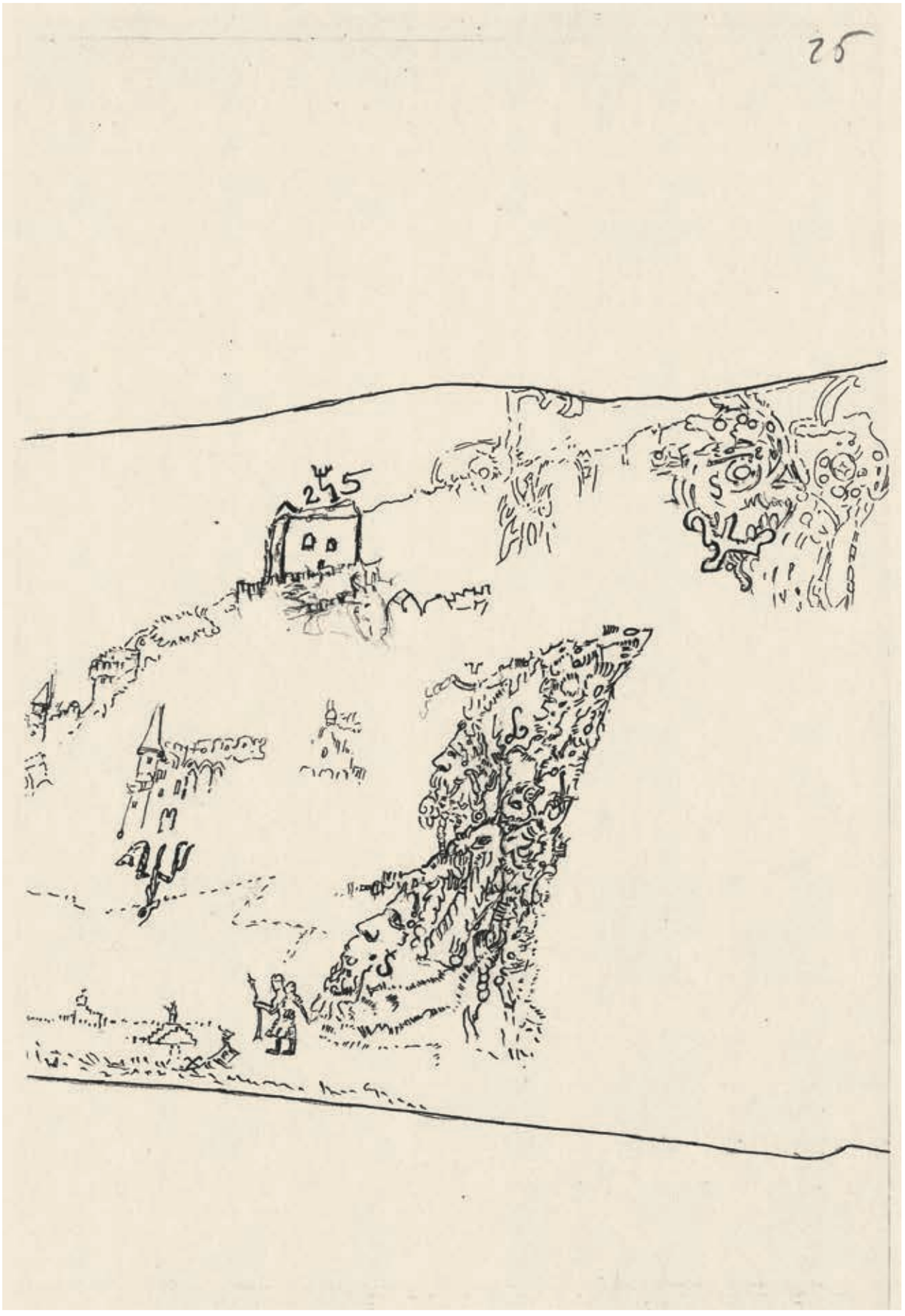

Sigito Lasavicko piešinys interpretuojant ženklus ant 1978 m. tyrinėjant Senąjį arsenalą surasto kaulo. Saugoma LLMA (f. 650, ap. 1, b. 387, l. 25). Apačioje – per Nerį į Gulbių salą su aukuru einančio Alkio figūra, nuo jos į dešinę – Šventaragio, virš jo – žynio veidas.

UTOPIJA, GIMUSI IŠ SKAUSMO

E. Povilaitytės ir dr. Birutės Rūtos Vitkauskienės knygoje apie S. Lasavicką išsakyta mintis, kad „mitinis pasakojimas veikiausiai buvo jo vidinis pasipriešinimas kultūros paveldo naikinimui“, o jėga, panardinusi į regėjimų erdvę, kilo iš skausmo: „Stebėdamas nuolatinį senųjų mūrų griovimą, jis vis giliau pasinėrė į vizijų pasaulį, o jas perteikdavo rekonstrukciniuose senųjų statinių, pilių – Vilniaus, Medininkų, Krėvos ir kitų – piešiniuose. Jis nepailsdamas piešė tiriamų objektų senuosius mūrus ir su skausmu stebėjo nykstantį senąjį miesto rūbą.“[56]

Šią mintį pratęsiant galbūt galima tarti, kad savo neįprastomis vizijomis, kuriose lietuviai yra senovės graikų, romėnų, egiptiečių dvasinio palikimo paveldėtojai, S. Lasavickas kūrė utopiją – geresnį, gal net idealų pasaulį, priklausantį atminties bendruomenei, savo alternatyvą kultūrinę atmintį prarandančiai dabarčiai. Galbūt šią mitinę tikrovę sąmonė steigė siekdama apsaugoti tai, kas šventa, nuo istorijos vandalizmo, o kartu jo vizijos buvo vaizduotės teatras, turintis įtraukti stebėtojus į magišką veiksmą, kuris įsiskverbtų į kasdienybės pasaulį su jį gydančia galia.

Paveldo naikinimą S. Lasavickas pergyveno kaip asmeninę tragediją, ypač skaudžiai – 1983 m. galutinai suniokotas Vilniaus evangelikų reformatų kapines: „1955 metais restauravau Šrėterių koplytėlę buvusiose kalvinų kapinėse Pylimo gatvėje, priešais Evangelikų reformatų bažnyčią. Šrėteriai turbūt žinai, kas buvo? Vienas jų, Renesanso poetas, parašė „Giesmę apie Lietuvos upę Nemuną“. O mes kaip atsilyginame? Koplytėlę nugriovė, kad padarytų vietos tarybinių partizanų paminklui. Aš grūmiausi, mane puolė. Ir motiną tuo metu praradau – ji dėl manęs labai sielojosi. Kaip ir kiekviena motina sielotųsi dėl savo vaiko – ar ne taip?“[57]

Fotografas Mečislovas Sakalauskas prisiminė, kaip vienas sovietinio vykdomojo komiteto pirmininkas, sumanęs vietoje Vilniaus katedros varpinės kryžiaus įtaisyti šviečiančią penkiakampę žvaigždę, S. Lasavickui griežtai protestuojant, liepęs „tą kryžių nupjauti, įdėti Sigitui į kišenę, tegu nešiojasi“[58]. S. Lasavickas kritikavo skulptūrų nuėmimą nuo Katedros, Didžiosios sinagogos nugriovimą, „Europos“ viešbučio liekanų sunaikinimą Vokiečių gatvėje, kartu su Ž. Simonaičiu bandė sustabdyti Kardinalijos rūmų griovimą[59], „labai sielojosi dėl Senųjų Trakų, kur netoli piliakalnio iškasus žvyrduobes sunaikintas kultūrinis sluoksnis“[60]. Kai 1964 m., nepaisant jo pasipriešinimo, ant Tolminkiemio bažnyčios šventoriuje išlikusio kapo valdžios nurodymu buvo pastatytas memorialinis akmuo, sunaikinant patį kapą, S. Lasavickas kultūros ministrui ir kitiems parašė laišką, kuriame išdrįso įvardyti tai kaip nusikaltimą, su kuriuo nenori būti siejamas, ir atsisakė tęsti bažnyčios atstatymo projektavimą[61]. Sakė, kad už sovietinio ir posovietinio vandalizmo – giliai pažeistos visuomenės kultūrinės atminties žaizda: „Juk savi, o ne svetimi ant kapinių pastatė Santuokų rūmus, ant kitų kapinių – Sporto rūmus, ant trečių – paminklą tarybiniams partizanams, ant ketvirtų – Vidaus reikalų ministerijos kultūros rūmus, ant Gedimino Kapo kalno – gyvenamuosius namus. Architektas į Statybininkų kultūros rūmus perdirbo kosminio grožio A. Vivulskio bažnyčią, V. Drėma grūmėsi dėl jos, bet pralaimėjo. Architektūros studijos neišugdo gebėjimo suprasti kultūrą. Tarp inteligentijos, kuri dar atsimena senąją Europos kultūrą, ir naujos visuomenės – didžiausia praraja, pasaulėžiūrų skirtumai.“[62]

Įdomus liudijimas apie savotišką spektaklį, kuriuo S. Lasavickas bandė apsaugoti nuo vandalizmo Latako ir Pilies gatvių sankirtoje esančią Vilniaus senamiesčio vietą, kur padavimas pasakoja buvus pagonišką Ragučio šventyklą, vėliau Algirdo žmona pastatė Šv. Paraskevės cerkvę, o kapinėse prie netoliese stovėjusios šventajam Myros vyskupui Mikalojui pašvęstos cerkvės buvę palaidoti trys Vilniaus kankiniai. Anot archeologo G. Gendrėno, toje vietoje statant Vilniaus dailės instituto bendrabutį, tyrimus teko atlikti aplink važinėjant ekskavatoriams, nes statybą globojo sovietinė nomenklatūra ir į prašymus stabdyti darbus niekas nekreipė dėmesio[63]. Netrukus surasta daug kapų ir gotikos laikų mūrų liekanos: „statybos vyksta, ekskavatoriai važinėja, o mes tuos kapelius tarp mašinų bandome atsikasti“. Ir staiga toje statybvietėje S. Lasavickas su niekuo nesitaręs pradėjo vesti ekskursijas savo

56 Povilaitytė, Vitkauskienė 2014: 33, 36.
57 Pažūsienė 1998: 12.
58 Povilaitytė, Vitkauskienė 2014: 300.
59 Pažūsienė 1998: 13; Povilaitytė, Vitkauskienė 2014: 29, 36.
60 Povilaitytė, Vitkauskienė 2014: 301.
61 Ten pat, p. 262–263.
62 Pažūsienė 1998: 12.
63 Povilaitytė, Vitkauskienė 2014: 312–315.

pasikviestiems kultūros žmonėms ir partiniams veikėjams:

> Krapštom, krapštom duobėje, jis viršuje stovi, ir tik girdžiu kažkuriam iš didelių šulų jį sakant: „Va, matot, štai čia šitie trys mirusieji ir palaidoti. Tie šventieji. Ne tie, kurie yra ten, bet šičia. Va, šalia šito, matot, vienas kapas, kitas...“ Iš tikrųjų ranka ekskavatoriaus nukasta ir atrodo, kad be rankos. „Na, čia toks kankinimo būdas, va, trys čia šventieji...“ Manau sau, kokius jis čia vėjus paisto, kas jam pasidarė. Keistas žmogus, ką jis čia fantazuoja. Vėl kasam. Sakau: „Sigitai, ką tu ten pasakoji?“ Jis pažiūrėjo į mane prisimerkęs: suprask, tu čia tylėk, vaike. Vėl ateina, vėl atveda grupę žmonių ir pasakoja: „Šventieji čia guli, čia ypatinga vieta. Šv. Mykolo cerkvė, čia negalima...“ Ir tada aš pradėjau suprasti, kad jis, perpratęs visą sistemą, apsimeta kvailiu. Jis pradeda pasakoti pasakas, kad išsaugotų tuos mūrus. Kaip sustabdysi, jei nepasakysi žmonėms, kad svarbu. Iš pradžių aš tikrai maniau, kad jis labai keistas. Bet vėliau pamačiau, kad jis gudrus. Gudrus diedukas. Prisimerkia, ir atrodo, tarytum sakytų: „Nelieskit!“ Tada pamažu pradėjau jį perprasti.[64]

Anot G. Gendrėno, S. Lasavickas galėjo kiek gudrauti, flirtuoti su visuomene, kad išsaugotų esminius dalykus, „šventas atramas, šventus taškus“, kuriais tikėjo. Tąkart jo kurtas spektaklis paveldo apsaugoti nepadėjo – bijant keisti nomenklatūros palaimintą projektą, senuosius mūrus nuspręsta nugriauti.

> <...> dėl Vilniaus reikia tiesiog verkti. Pokario metu mes jį radom atėjusį iš XIX amžiaus. Bet tarp mūsų nebuvo specialistų, kurie suprastų, kas yra Vilnius, kokia jo istorinė ir kultūrinė vertė, nes kartų ryšys jau buvo nutrūkęs. Prisimenu, kai Dailės institute meno istoriją dėstė L. Karsavinas, jo klausydavosi sausakimša auditorija – sueidavo iš universiteto, kitur. Bet buvo ir Šalniova – ji dėstė marksizmą. Tokie kaip ji pasirūpino, kad Karsavinas būtų išgabentas į Sibirą ir negrįžtų. Turime pagal Šalniovą išauklėtą kartą, užsimojusią statyti viešbutį Odminių gatvės skvere. Ar tai vėl ne barbarizmas?“ – klausė S. Lasavickas, likus pustrečio mėnesio iki mirties svarstant Odminių skvero užstatymo projektą[65].

64 Ten pat, p. 313.

65 Pažūsienė 1998: 12.

ŽŪTIS

Odminių skveras – už 40 metrų nuo Katedros varpinės esanti Šventaragio slėnio dalis, kadaise buvusi šventomis laikytų Vilnios ir Vingrės upių santakoje. Dalis Lietuvos valstybės dvasinio ir politinio branduolio su valdovų kapais ir svarbiausia šventykla, – primenama 1998 m. ją ginti sukilusios šviesuomenės raštuose[66]. Viešbučio statybas skvere planavo AB „Nalšia“. Per 1998 m. kovo 25 d. įvykusį detaliojo plano (projekto rengėjos Irena Kliobavičiūtė ir Diana Sabaliauskienė) viešą svarstymą S. Lasavickas mirė. Ne visa šio detaliojo plano medžiaga dabar viešai prieinama: Lietuvos Respublikos teritorijų planavimo dokumentų registre nurodyta, kad jo „aiškinamasis raštas nerastas“[67], o Vilniaus regioniniame valstybės archyve, kuriam Vilniaus m. savivaldybė perdavė dokumentus, nėra svarstymo su visuomene medžiagos ir to lemtingo posėdžio protokolo. Bet įvykių aplinkybės liko įamžintos Vilnių gynusios bendruomenės atmintyje, o dokumentiškai tikslus liudijimas praėjus metams paskelbtas A. Stalgio straipsnyje:

> „Sigitas Lasavickas mirė 1998 metų kovo 25-ąją Vilniaus paminklotvarkos skyriuje, Stiklių 4, Odminių skvero detaliojo plano svarstyme, gindamas Odminių skverą nuo užstatymo. Katedros aplinkos darkymas naujomis statybomis, anot jo, būtų kultūrinis genocidas, nes Katedra yra „pasaulinės reikšmės antikinis paminklas“. Šio savo teiginio kaip reikiant išaiškinti nepajėgė – posėdžio vedėjas, ilgai mygęs prisistatyti, nutraukė: „Ponas Lasovickas galėtų kalbėti toliau, jei to pageidautų dauguma susirinkimo dalyvių“ (iš protokolo). Lasavickas balsavimo nelaukė, grįžo į vietą ir mirė. Stenogramoje reziumuojama: „Lasovickas (arch) pažymėjo nepaprastą tos teritorijos istorinę-architektūrinę vertę. Tolesnės jo mintys ne visai aiškios, nes ėmė dėstyti mitologijos hipotezes. Pagrindinė mintis būtų tokia, kad nieko nereikia statyti tokioje svarbioje Vilniaus vietoje“ (iš protokolo, pasirašyto susirinkimo pirm. Ž. Gaudiešiaus, sekr. N. Alikperovo)[68].

66 Tai liudija draugijos „Pilis“ ir kiti dokumentai, kuriais pasidalino A. Stalgys.

67 Prieiga internete: http://www.tpdr.lt/. Vilniaus m. tarybos 1999-10-13 sprendimu Nr. 448 „Dėl sklypo L. Stuokos-Gucevičiaus g. 1 bei skvero tarp Odminių, Šventaragio gatvių ir Gedimino prospekto detaliojo plano tvirtinimo“ patvirtinto detaliojo plano registracijos Nr. T00056162.

68 Stalgys 1999: 11.

„Nemačiau didesnių laidotuvių nei Sigito. Gal tik Sausio 13-osios aukų. Kodėl mes taip uoliai rankiojame basųjų atsiskyrėlių ir svieto lygintojų pėdsakus? Gal kamuoja nerami mintis, kad jie žinojo tą teisybės dalį, kuri nepasiekiama tau. Gal artėjant nuosavai Akistatai, nejučiom išsprūsta pagarba žmogui, savo gyvenime nepažinusiam kompromiso“, – rašė architektė Dalia Bugailiškytė[69].

Anot fotografo M. Sakalausko, „Sigitas kaip kareivis žuvo kautynių lauke“[70]. Ši mirtis tapo jo legendos dalimi, vainikuodama gyvenimą su simboline galia, primenančia senovės graikų tragedijos kulminaciją arba ritualinį veiksmą, kai atnašaujant auką atsikartoja mitinė pradžia, patvirtindama iš jos kilusio pasaulio teisę būti.

Viešbutis, pavadintas „City park“, vėliau „Klaipėda“, vis dėlto buvo pastatytas, bet likusią skvero dalį visuomenėjau po S. Lasavicko mirties sugebėjo apginti nuo planuotų požeminio garažo statybų.

LITERATŪRA

Bułhak 1936 = J. Bułhak. *Wędrówki fotografa. Zeszyt VIII–IX. Pejzaż Wilna*. Wilno, 1936.

Cambridge Handbook 2016 = *The Cambridge Handbook of Western Mysticism and Esotericism*. Cambridge University Press, 2016; prieiga internete: <https://www.cambridge.org/core/books/the-cambridge-handbook-of-western-mysticism-and-esotericism/3CFAF3E2E8B-04327C45BD2F158AD99A5>.

Lasavickas 1994 = Redaktorius J. Skomskis, režisierius D. Čepulionis. *Verkiai, pirmoji dalis*. Pasakoja S. Lasavickas. LTV kultūros laidų redakcija, 1994-03-05. LRT mediateka, prieiga internete: <https://www.lrt.lt/mediateka/irasas/10920/kulturos-archyvai-verkiai-pirmoji-dalis-pasakoja-s-lasavickas>

Markevičienė 2002 = Jūratė Markevičienė. Vilniaus *Genius loci*. *Naujoji Romuva*, 2002, Nr. 1, p. 2–11.

Pažūsienė 1998 = Teresė Pažūsienė. Likimas. Sostinė ir jos Senamiestis architekto Sigito Lasavicko gyvenime. *Literatūra ir menas*, 1998-01-10.

Povilaitytė, Vitkauskienė 2014 = Edita Povilaitytė, Birutė Rūta Vitkauskienė. *Architektas Sigitas Lasavickas*. Vilnius: Lietuvos nacionalinis muziejus, 2014.

Sakalauskas 2008 = Tomas Sakalauskas. *Missa Vilnensis. Susitikimai su Vilniaus kūrėjais*. Vilnius: Baltos lankos, 2008.

Sarcevičius 2023 = Saulius Sarcevičius. Užmirštoji Vilniaus pilis. *Pasakojimai apie Vilnių ir vilniečius,* 2023, 5 t. Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla; prieiga prie šio teksto ištraukos portale *lrt.lt*: <https://www.lrt.lt/naujienos/nuomones/3/2034689/saulius-sarcevicius-uzmirstoji-vilniaus-pilis>.

Stalgys 1999 = Algis Stalgys. Graikiškas Sigito Lasavicko tikėjimas. *Šiaurės Atėnai*, 1999-03-27, Nr. 12.

Vaitkevičius 2023 = Vykintas Vaitkevičius. *Baltų šventvietės: prie Lietuvos saugomų teritorijų ištakų*. Vilnius: Valstybinė saugomų teritorijų tarnyba, 2023; prieiga internete: <https://vstt.lrv.lt/uploads/vstt/documents/files/Balt%C5%B3%20%C5%A1ventviet%C4%97s.pdf>.

Vorobjovas 1940 = Mikalojus Vorobjovas. *Vilniaus menas*. Kaunas, 1940.

Zabiela 1995 = Gintautas Zabiela. *Lietuvos medinės pilys*. Vilnius: Diemedis, 1995.

Žemulienė 1994 = Laima Žemulienė. Didžiausia paslaptis – pats Vilniaus miestas, tačiau toks pavadinimas ne vienintelis pasaulyje: [apie „Vilniaus garso“ premijos įteikimą architektui, restauratoriui Sigitui Lasavickui]. *Lietuvos rytas*. 1994-03-15.

69 Povilaitytė, Vitkauskienė 2014: 304.

70 Ten pat, p. 302.

REALITY IS ESTABLISHED BY VISIONS: THE ANTIQUE VILNIUS OF SIGITAS LASAVICKAS AS A HOME OF THE MEMORY COMMUNITY

Rasa KALINAUSKAITĖ

In commemoration of the symbolic anniversary of Vilnius, the article is dedicated to one of the most famous scholars of Vilnius' past – architect, archaeologist, restorer Sigitas Benjaminas Lasavickas (1926–1998), who worked on the oldest and most important architectural monuments of Vilnius and Lithuania, participated in the most important archaeological research, and in 1986, contributed to the epochal discovery in Kernavė – an ancient settlement in the valley. The researcher, named the priest of old Vilnius, whose works became part of the history of Lithuanian heritage protection, surprised contemporaries with the magic of his personality and a legendary intuition that helped him predict what archaeologists would only find many years later. The almost pedantic precision in this personality was consistent with the element of imagination, a necessity of scientific knowledge, but sometimes seemingly the opposite, and more characteristic to, say, mythical or poetic cognition. Having seen images of the city's panorama and ruler, inscriptions, and even numbers, on a bone discovered during archaeological research in 1978, he created a vision that takes us to Vilnius during the time of the legendary Grand Duke Šventaragis. According to the Lithuanian Chronicle written in the first quarter of the 16th century, Šventaragis ordered his son to establish a sanctuary of the Lithuanian nation at the confluence of the Neris and Vilnia rivers – a place for cremating the dead grand dukes of Lithuania and the most famous noblemen, where, according to M. Strijkovskis, the first one was solemnly burned in 1272. The panorama of this legendary period of Vilnius, as seen on the bone, gave a visible shape to S. Lasavickas' attitude towards the history of the city during his long years of research. Behind the poetic vision in which Lithuania is seen in line with the cultural heritage of ancient Greece, Rome, or Egypt, there was also a feeling of pain for the destruction of cultural memory. Lasavickas dared to oppose the destruction of cultural monuments during both the Soviet occupation and the post-Soviet period. He died in 1998 during the public consideration of a detailed plan for the construction of a hotel in the valley of Šventaragis. His death in the defence of the values he dedicated his whole life to has become part of Lasavickas' legend.

TAURUS VIEŠPATS

Virginijus SAVUKYNAS

Straipsnyje nagrinėjamos tauro mitinės reikšmės (kol kas sąmoningai neliečiant plačios jaučio simbolikos). Bychovco kronikoje pateiktoje Vilniaus įkūrimo legendoje didysis kunigaikštis Gediminas, prieš susapnuodamas pranašingąjį sapną, sumedžiojo taurą. Nors lietuvių tautosakoje apie taurą duomenų nėra, tačiau lietuvių kalboje šaknies taur- *žodžių ne vienas. Jų visuma apima: 1) materialinį klestėjimą, augimą; 2) gyvybinę galią, sveikatą; 3) abstrakčią tvarką, darną; 4) socialinį sugyvenimą (nepiktumą, nesivaidijimą); 5) judėjimą tvarkingos, taurios padėties link. Neabejotina, kad iš jų numanoma „tauros“ samprata yra susijusi su mitine tauro figūra. Tuo pačiu ryškėja ir ritualinė Gedimino medžioklės prasmė: sumedžiotas tauras turėjo reikšti, kad įkurtame mieste bus puoselėjamos taurõs vertybės.*

Šis tyrimas praskleidė ir lietuvišką valdžios sampratą. Turimi duomenys leidžia teigti, jog Gediminas, įkurdamas Vilnių, įsteigė viešę (ant piliakalnio pastatė pilį), todėl ir jis pats (jo titulas) turėjo būti viešpats – viešės valdovas. Tuo viešpats skiriasi nuo valdovo, kuris tokiu tampa per paveldėjimą.

Viena iš veiksmažodžio taurauti *reikšmių – ‘draugauti’. Iš jos rekonstruojama trečioji draugystės forma senojoje Lietuvoje: šalia bičiulystės (draugavimo per bites) ir bandininkystės (draugavimo per žemės sklypą) – tauravimas (draugystė per taurą). Kadangi teisė sumedžioti taurą priklausė suverenui, ši daugystės forma galėjo sieti tik aukščiausio luomo asmenis.*

Reikšminiai žodžiai: tauras, taura; viešpats, viešė ir valdovas; Vilniaus įkūrimo mitas; senoji lietuvių (baltų) religija.

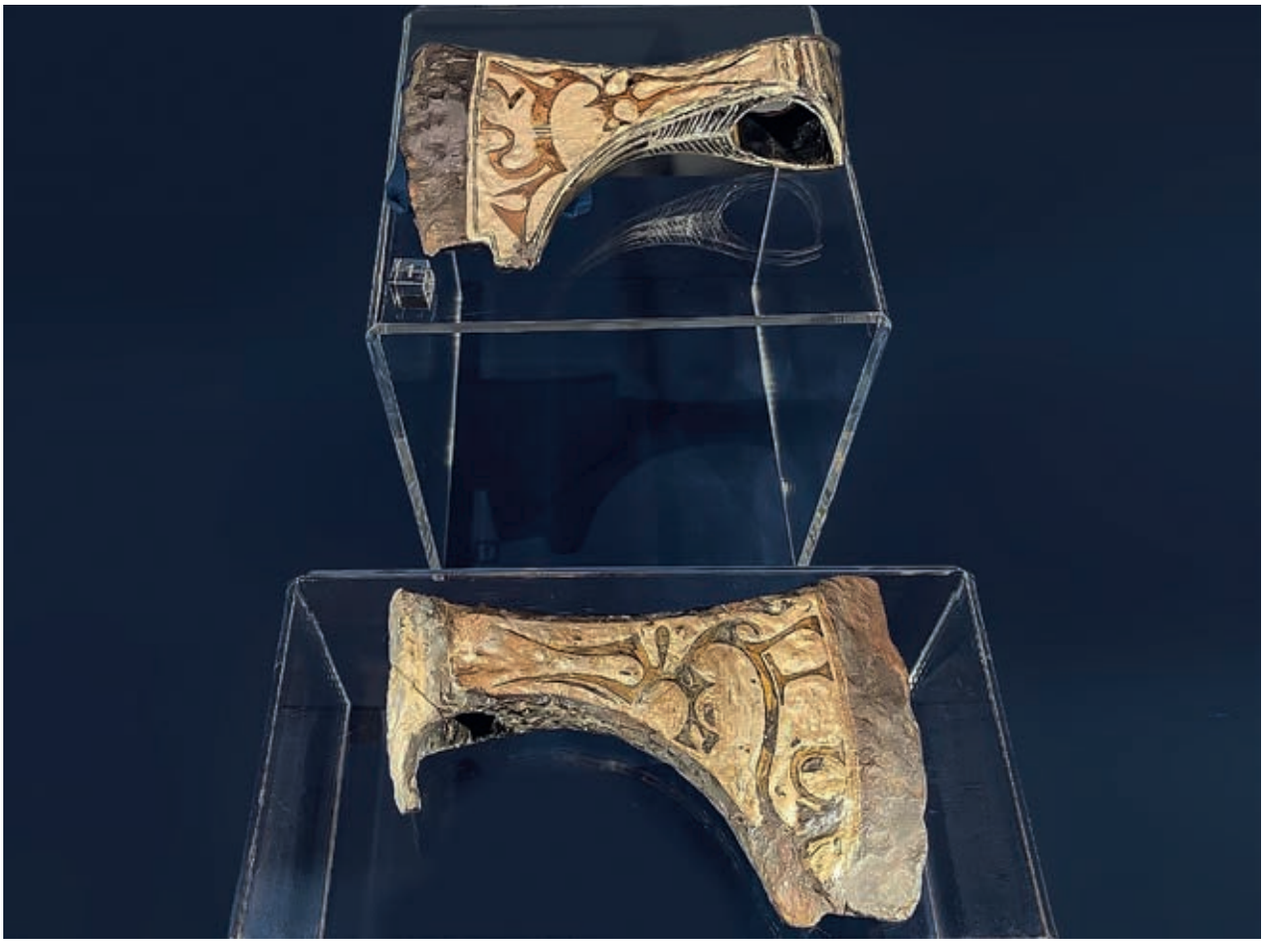

Du ornamentuoti kirviai, dengti sidabru, puošti zoomorfiniu ornamentu. Iš Žaganio (lenk. *Żagań*, vok. *Sagan*), Liubušo vaivadijos, Lenkijos (geležis, sidabras; ilgis 13 cm, ašmenų plotis 8 cm) ir iš Gubino (Gubeno) (lenk. *Gubin,* Liubušo vaivadija, Lenkija, vok. *Guben,* Branderburgo žemė, Vokietija) (geležis, sidabras; ilgis 14 cm, ašmenų plotis 9 cm). XIII a. II p.–XIV a. I p. Nuotrauka iš Nacionalinio muziejaus LDK Valdovų rūmai surengtos tarptautinės parodos „Kariauti pratusi tauta. Lietuvių karinis elitas XIII–XIV a.“ (2020–2021 m.) ekspozicijos

ĮVADAS

Viena įdomiausių, kartu ir paslaptingiausių temų – senovės lietuvių valdžios mitologija. Primityvi prielaida, neva didieji kunigaikščiai savo valdžią įtvirtino vien kalaviju, neatlaiko kritikos. Sunku įsivaizduoti visuomenę, kurioje valdžia būtų grįsta vien fizine jėga, be tą valdžią legitimizuojančių vaizdinių, pasakojimų. Jau senokai istorikas Aronas Gurevičius rašė: „Norvegijoje <...> teisės galiojimo sritys pradėjo formuotis dar iki karaliaus valdžiai jas sujungiant, o Islandijoje kelis amžius (iki jos prijungimo prie Norvegijos) vienintele vienijančia forma buvo susivienijimas remiantis teise. Žmones jungė ne prievartos, politinio viešpatavimo aparatas, o teisinių santykių reguliavimo organas.“[1] Taigi, jungiančiu veiksniu gali būti ne tik prievartos mechanizmas, bet ir tam tikros simbolinės ar mentalinės formos (teisė, bendra ideologija ir t. t.). Tad ir lietuvių kunigaikščiai savo valdžią turėjo grįsti ne vien kalavijo ar kirvio aštrumu, nors to irgi prireikdavo, tačiau taip pat turėjo egzistuoti mitai, grindžiantys jų valdžią, juos tuometinės bendruomenės akyse darantys teisėtais valdovais, ne apsišaukėliais.

Štai čia iškyla viena didelė problema. Senovės lietuviai, deja, raštą įsisavino vėlai, o kai apie save pradėjo rašyti, senoji pagoniška epocha buvo jau nugrimzdusi į praeitį. Be to, krikščioniškoje bendrijoje pagoniškų reliktų priminimas, ypač juos siejant su valdovais, būtų atrodęs kaip diskreditacija. Todėl tokie pasakojimai turėjo būti apdairiai nutylimi, paminint nebent detales, užuominas, puikiai suprantamas saviškiams, dar žinantiems senuosius pasakojimus, bet nesuprantamas „išorinei“ auditorijai. Pavyzdžiu gali būti Vilniaus vaivados ir LDK kanclerio Alberto Goštauto aplinkoje parašyta Lietuvos istorija (Bychovco kronika), kurioje šalia krikščioniško, Vakarų Europos kultūrinio kodo matyti ir apdairiai paslėptas lietuvių ikikrikščioniškos kultūros kodas.

Svetimšalių paliktos kronikos ir dokumentai šiuo klausimu yra labai fragmentiški, nes lietuviškos valdžios mitologija jų arba nedomino, arba galėjo būti jiems neprieinama, nepasakojama (išskyrus pavienes, todėl dažnai nesuprantamas nuogirdas). O kas jiems buvo žinoma, tą jie panaudodavo tuometinei propagandai, siekdami pažeminti Lietuvos valdovus ir Lietuvos valstybę. Tokiu pavyzdžiu gali būti Vokiečių ordino XV a. pradžioje užsakytas paskvilis, pasakojantis Gediminą buvus „arklininką“. Šį pasakojimą būtų galima laikyti tiesiog propagandiniu pramanu, siekiant parodyti Lietuvos valdovų žemą kilmę, jei ne užuominos pačių lietuvių parašytoje Bychovco kronikoje, kurioje irgi užsimenama apie „prastą“ Gediminaičių kilmę: esą Gedimino tėvas (pagal Lietuvos metraščius) Vytenis, Kolonų (Stulpų) herbo atstovas, yra buvęs Traidenio kambariniu, kuris gerai tvarkėsi, todėl buvo išrinktas Lietuvos valdovu. XVI a. Maskvoje pasirodo pasakojimai, kurių tikslas tas pats, kaip Vokiečių ordino – parodyti žemą Gediminaičių kilmę. Tačiau juose gausu mitologinių užuominų, kurios verčia manyti, jog ir šiuo atveju buvo pasinaudota senaisiais lietuvių mitais, pakeičiant jų funkcinę reikšmę: mitų, kurie pačioje lietuvių visuomenėje legitimizavo valdovo valdžią, elementai panaudoti Lietuvos valdovų diskreditacijai[2].

Nepaisant šių sunkumų, pirmieji žingsniai šioje srityje vis dėlto žengti. Istorikas Darius Baronas ir problemą suformulavo, ir pateikė pirmuosius tyrinėjimo rezultatus[3]. Lietuvos valdovų ideologijos paieškas jis įterpė į Vakarų ir Bizantijos civilizacijų, su kuriomis turėjo reikalų Lietuva, kontekstą. Neabejotina, kad graikiškoji ir lotyniškoji kultūros bei jose skleidęsi valdovo ideologijos principai turėjo veikti tuometinę Lietuvos politinę mintį. Didieji kunigaikščiai puikiai suprato, kad norėdami bendrauti su krikščioniškais kraštais ir būti pripažinti suverenais tiek Bizantijos, tiek Vakarų, jie privalo išmokti jų „kultūrinį kodą“. Bet tai nereiškia, kad lietuviai neturėjo savos valdžios ideologijos. Būtent į ją sutelksime dėmesį, savaime suprantama, nepretenduodami į išsamų aprašymą, o išryškindami vieną vienintelį aspektą ir veikiau tik iškeldami klausimus bei darbines hipotezes, kurios po nuodugnesnių tyrimų gali būti ir pakeistos, patobulintos ar išvis atmestos. Tačiau net ir ilgos kelionės pradžioje svarbu žengti pirmą žingsnį.

Iš pirmo žvilgsnio gali atrodyti, kad ši pastanga iš anksto yra pasmerkta nesėkmei. Priėmęs krikštą elitas – kunigaikščiai, didikai, karo vadai – įsiliejo į krikščionišką visuomenę ir joje ieškojo pagrindo savo valdžios teisėtumui, todėl savo senųjų mitologinių pasakojimų nesilaikė ir beveik neišlaikė. Lietuvių mitologijos vaizdinių daugiausia išliko valstiečių žemdirbių luomo tautosakoje, o kadangi valstiečiams žemdirbiams svarbiausia žemės ūkis, tai neišvengiamai ir senosios lietuvių mitologijos klodas, išlikęs tautosakoje, yra agrarinis. Todėl net ir karinei bei kontraktualinei

1 Gurevičius 1989: 142.

2 Plačiau apie tai Savukynas 2020a: 71–84.

3 Baronas 2022: 21–129.

sferoms (anot Ž. Diumezilio teorijos) atstovaujančios dievybės galėjo „apaugti“ žemdirbiškais mitiniais vaizdiniais, tad jų pirmines funkcijas būtų galima atstatyti tik po kruopštaus tyrimo (tai, žinoma, pasakytina ne tik apie lietuvių mitines būtybes, pavyzdžiui, šv. Jurgis XIV–XV a., Lietuvai pereinant į krikščionybę, buvo riterių globėjas, taigi karių luomo šventasis, o XIX–XX a. tautosakoje jis jau susijęs kone išimtinai su žemdirbyste).

Tad nors iš istorinių šaltinių žinome lietuvius buvus karingus, išlikusioje tautosakoje karinės mitologijos atrasti sunku. Dėl tų pačių priežasčių sunku tautosakoje ieškoti valdančiųjų, kunigaikščių mitologijos. Sunku, bet tai nereiškia, kad neįmanoma, kad jos išvis nėra. Gal tik reikia atidesnio žvilgsnio? Tačiau nuo ko pradėti?

GEDIMINO MEDŽIOKLĖ

Pradėsime skaitytojui puikiai žinomu, iš Lietuvos metraščių mus pasiekusiu pasakojimu apie Vilniaus įkūrimą:

> Neilgai trukus, išvyko didysis kunigaikštis Gediminas medžioti už keturių mylių nuo Trakų; ir randa ties Vilnios upe gražų kalną, ant kurio užtinka didžiulį žvėrį, taurą, užmuša jį ant to kalno, kuris ir dabar tebevadinamas Taurakalniu. O kad buvo labai vėlu grįžti į Trakus, jis sustojo Šventaragio slėnyje, kur degindavo pirmuosius didžiuosius kunigaikščius, ir čia apsinakvojo. Tenai miegodamas, jis susapnavo, kad ant kalno, kuris buvo vadinamas Kreivuoju, o dabar Plikuoju, stovi didžiulis geležinis vilkas, o jame staugia tarytum šimtas vilkų. Pabudo iš miego ir tarė savo žyniui, vardu Lizdeika, kuris buvo rastas erelio lizde, – tasai Lizdeika buvo Gedimino žynys ir vyriausiasis pagonių kunigas: „Sapnavau keistą sapną“. Ir nupasakojo viską, kas jam sapne buvo pasirodę. Tasai žynys Lizdeika tarė: „Didysis kunigaikšti, geležinis vilkas reiškia: sostinė čia stovės, o staugimas jo viduje – tai jo garsas sklis po visą pasaulį“. Ir didysis kunigaikštis Gediminas tuoj rytojaus dieną, nebeišvykdamas, pasiuntė žmonių ir įkūrė vieną pilį Šventaragyje – Žemąją, o antrą – Kreivajame kalne, kuris dabar vadinamas Plikuoju, ir toms pilims davė Vilniaus vardą. Ir, įkurdinęs miestą, perkėlė savo sostinę iš Trakų į Vilnių ir pirmuoju Vilniaus vaivada paskyrė savo etmoną Goštautą, Stulpų herbo, gimusį iš Grumbio, kurį vokiečiai Kaune buvo paėmę nelaisvėn.[4]

Mitologai šią ištrauką daugiausia analizavo neatsižvelgdami į bendrą metraščių legendinės dalies pasakojimą. O jis, mūsų manymu, yra svarbus norint geriau suprasti, kokią vietą užima Vilniaus įkūrimas bendrame pasakojime, kodėl jis atsiduria būtent šioje, o ne kitoje vietoje. Todėl trumpai pristatysiu kito, ankstesnio savo tyrimo rezultatus.

Žvelgiant paviršutiniškai, pasakojimas nuo romėnų atsikėlimo į Lietuvą pradžios atrodo istoriškai nepagrįstas, komplikuotas, neaiškus, kone gryna fantazija, kurioje sunku užčiuopti nors kokią logiką. Tačiau taip tik žvelgiant paviršutiniškai. Pažvelgus į jį kaip į pasakojimą, nesunkiai galime atpažinti legendos kūrėjų sumanymą. Apie tai jau esu rašęs, čia tik trumpai priminsiu, kas dabar bus svarbiausia[5].

Kaip papasakoti vietos, kurioje atsirado Lietuvos valstybė, istorijos pradžią? Pirmiausia, šias žemes „atrado“ Palemono vedami romėnai. Jas reikėjo apgyvendinti, tam buvo panaudoti Palemono sūnūs (Barkus įkuria Jurbarką, Kunas – Kauną, Spera – Ukmergę). Tada jos buvo įvardytos kaip Žemaitija ir Lietuva, o galiausiai suvienytos vieno kunigaikščio valdžios. Tai nuoseklus pradžios pasakojimas, kurį galime reprezentuoti tokia lentele:

Žemaitijos įkūrėjas	Palemonas
Lietuvos įkūrėjas	Kernius (Palemono anūkas)
Žemaitijos ir Lietuvos suvienytojas	Živinbudas (Kerniaus sūnus)

Tada prasideda valstybės plėtimasis – Lietuvos metraščiai aprašo, kaip buvo nukariautos ir užimtos žemės rytuose. Ir tik tada atsiranda pasakojimas apie Vilniaus įkūrimą.

Pramanytų kunigaikščių raizgalynėje ryškėja aiškus ir koherentiškas pasakojimas: įsteigiamas, įvardijamas ir suvienijamas valstybės branduolys, tada eina valstybės stiprinimas ir plėtimas į rytus ir galiausiai – baigiamasis valstybės šlovės etapas – tikrosios dievų palaimintos sostinės įkūrimas. Tad legendinę dalį galima sutraukti į schemą:

> Valstybės įsteigimas → valstybės išplėtimas bei sutvirtinimas → valstybės šlovę įkūnijančios sostinės įkūrimas.

Taigi, Vilniaus įkūrimo pasakojimas yra kulminacinis, baigiamasis – sukurtos valstybės kūnui uždedama jį nuo šiol valdysianti galva.

Labai svarbu atkreipti dėmesį į dar vieną dalyką. Šiaip jau galima pasiklysti tarp gausybės

4 Lietuvos metraštis 1971: 71.

5 Plačiau žr. Savukynas 2020a: 49–50.

legendinių kunigaikščių, todėl istorikų ši legendinė dalis dažnai laikoma „ne-istorine“ ar net „anti-istorine“. Tačiau pažvelgus dinastiniu principu, išryškėja labai aiškus ir tikslus istorinis kodas. Pagal metraščius, Lietuvą valdė trys dinastijos: Palemono, Kentaurų ir Stulpų. Lietuvos metraščiuose Palemono giminė labai aiškiai siejama su Mindaugu. Jos paskutinis atstovas – Vaišvilkas, Mindaugo sūnus. Vadinasi, Palemonas iškeliamas kaip Mindaugo protėvis. Po Palemono valdžią perėmė Kentaurų herbo pradininkas Dausprungas. O po jo į valdžią ateina Stulpų herbo atstovai. Tai visiškai atitinka istorinę realybę, nes žinome, kad Vaišvilkas iš tiesų buvo paskutinis Mindaugaitis, po jo ėjo periodas, kai negalime nustatyti dinastinio paveldėjimo (Lietuvos metraščiuose jis priskirtas Kentaurų herbui), ir galiausiai pasirodo Gediminaičiai, Lietuvos metraščių susieti su Stulpų herbu:

Palemonaičiai	Kentauro herbas	Stulpų herbas
Mindaugo giminė	Dausprungo giminė	Gediminaičiai

Taigi, Lietuvos metraščių dinastinis principas atspindi istorinę realybę, vadinasi, pasakojimas nėra jau toks „legendinis“, kaip įprasta manyti. Kitas svarbus aspektas – Lietuvos metraščiuose Kentaurų dinastija „paruošia vietą“ Stulpų dinastijai. Pirmasis valdovas iš Kentaurų giminės yra Šventaragis, įkūręs Šventaragio slėnį – čia deginami mirę kilmingieji. Ir kaip tik tuo jis pirmasis nustato vietą, kurioje vėliau iškils Lietuvos sostinė. Jis duoda nuorodą Gediminui, kur reikia įkurti sostinę (prisiminkime: kad galutinai nuspręstų dėl sostinės vietos, Gediminui teko pernakvoti Šventaragio slėnyje). Be to, Stulpų dinastija į valdžią ateina ne todėl, kad būtų išmirę visi Kentaurų giminės atstovai, – Kentaurai valdžią atiduoda savanoriškai ir kartu su naujuoju valdžios simboliu – Vyčiu:

> Mano senelis Narimantas, sėsdamas į Lietuvos didžiojo kunigaikščio sostą, savo Kentauro herbą perleido savo broliams, o sau pasidarė herbą – raitelį su kalaviju. Tasai herbas reiškia subrendusį valdovą, kuris gebės kalaviju apginti savo tėvynę. Dėl to išsirinkite suaugusį valdovą, kuris gebėtų ginti valstybę, Lietuvos Didžiąją Kunigaikštystę. Ir man atrodo, kad tam tiktų Vytenis, kuris tarnavo pas mano tėvą maršalu.[6]

Lietuvos metraščiuose Vytenio darbai nenagrinėjami, o žymiai daugiau kalbama apie patį Gediminą. Jis iškyla kaip tipiškas herojus. Iš pradžių apsigina nuo vokiečių, o paskui surengia tris sėkmingus žygius į rytus: užima Vladimirą, Lucką ir Kijevą. Taip jis patvirtina savo, kaip kario, kompetencijas, o D. Barono studija parodė, jog kario dorybės viduramžių Lietuvos kunigaikščiui buvo ypač svarbios[7].

Ir tik praplėtęs valdas rytuose, ten įtvirtinęs savo valdžią, jis pasireiškia nebe kaip karys, o kaip kūrėjas. Pirmiausia ant aukšto kalno įkuria Trakus, antrąją Lietuvos sostinę, tačiau šis bandymas pasirodo nesėkmingas. Tada išvyksta medžioklėn, sumedžioja taurą, miega Šventaragio slėnyje ir sapne išvysta staugiantį geležinį vilką. Lizdeika sapną išaiškina kaip dievų valią, kad čia stovėtų sostinė, ir Gediminas pastato Vilnių.

Išryškėja tipinė naratyvinė herojaus schema, puikiai pažįstama semiotikams:

Kvalifikacinis išbandymas	Lemiamas išbandymas	Šlovinamasis išbandymas
Žemaitijos apgynimas	Plėtra į rytus	Vilniaus įkūrimas

Ką ši naratyvinė schema atskleidžia? Ogi tai, kad turime reikalą ne tik su istoriniu, bet ir su mitiniu Gediminu – herojumi, išrinktu valdovu, įrodžiusiu pavaldiniams savo karines kompetencijas apginti kraštą bei išplėsti valdas ir galiausiai atlikusiu kūrybinį žygdarbį – įkūrusiu sostinę. Gediminas yra herojus kūrėjas. Ankstesnių kartų valdovams teko tik parengiamieji darbai būsimam pagrindiniam – užbaigti įkurti valstybę. Taigi, ne tik Vilniaus įkūrimo legendą reikia suprasti kaip mitą, bet ir pagrindinį jo veikėją Gediminą. Šio pasakojimo Gediminas – tai mitinis įvaizdis, provaizdis būsimiems valdovams. (Kaip priešprieša teisingam Gedimino valdymui Lietuvos metraščiuose pateikiamas nedoras ir žiaurus Žygimanto Kęstutaičio valdymas, o kadangi jis pažeidė teisingo valdovo elgesio kodeksą, įtvirtintą Gedimino, pavaldinių prieš jį surengtas sąmokslas esąs teisėtas.)

Kitame savo straipsnyje bandžiau parodyti, kad po Lietuvos metraščius yra išbarstyti įvairūs mitiniai siužetai (Perkūnas nutrenkia Vytenį, Kęstutis pagrobia vaidilutę ir kt.), kuriuos sujungus į ištisą pasakojimą, būtų galima rekonstruoti numanomą gediminaičių kilmės mitą[8]. Šiuos ankstesnių tyrinėjimų rezultatus čia priminiau tam, kad Vilniaus įkūrimas atsidurtų bendrame Lietuvos metraščių naratyvo kontekste, slepiančiame dar daug neatsakytų klausimų.

6 Lietuvos metraštis 1971: 65–66.

7 Baronas 2022: 84–103.

8 Savukynas 2020b: 71–84.

Tauras. Iliustracija iš Zygmundo fon Herberšteino (Siegmund von Herberstein) veikalo „Užrašai apie maskvėnus“ (*Rerum Moscoviticarum commentarii* 1549). Iš Jauniaus Gumbio kolekcijos <https://lietuvosmenas.lt/artwork/144>

Šiame straipsnyje nekeliame tikslo kuo visapusiškiau išanalizuoti Vilniaus įkūrimo pasakojimą. Pagrindinis klausimas – kodėl Gediminas sumedžiojo taurą? Kodėl, tarkime, ne lokį ar briedį? Norint atsakyti, reikia suprasti tauro mitinę simboliką.

Viena smulki detalė patraukia dėmesį jau Lietuvos metraščiuose. Pirmą kartą tauras čia pasirodo vos tik Palemonui su jį lydinčiomis giminėmis atplaukus į Žemaitiją:

> Plaukdami Nemunu aukštyn <...> pamatėme abipus aukštus kalnus, o už tų kalnų – plačias lygumas ir vešlius ąžuolynus, lūžtančius nuo gausybės visokių žvėrių, visų pirma taurų, stumbrų, briedžių, elnių, stirnų, lūšių, kiaunių, lapių, voverių, šermuonėlių ir įvairių kitų.[9]

Priežastys, dėl kurių Palemonas po ilgos kelionės čia pasiliko, buvo dvi: gražios vietos, kalnai, ant kurių vėliau bus kuriami miestai (ne tik Žemaitijoje), lygumos ir žvėrių gausa. Nesunku pastebėti, jog žvėrys išvardijami pagal dydį ir stiprumą. O eilę pradeda tauras – galingiausias iš visų. Kaip tik jį, prieš įkurdamas sostinę, sumedžios Stulpų herbo atstovas Gediminas. Tačiau norint suprasti šios medžioklės reikšmę, mums jau paslėptą, to negana – būtina prisiminti mitinę tauro simboliką.

Paprastai mitologai jos ieško lietuvių tautosakoje, tačiau čia iškyla rimta kliūtis. Nei lietuvių pasakose[10], nei sakmėse, nei mįslėse tauro neaptinkame. Tad išplėtoti tauro mitinę figūrą remiantis patikimais tautosakos duomenimis yra keblu. Gal todėl Gintaras Beresnevičius, aptardamas Vilniaus įkūrimo mitą, pasitenkino konstatavimu, jog „tauro nukovimas buvo inkubacijos ritualo dalis“[11]. Vytautas Ališauskas, nors ir plačiau aptaria tauro figūrą pasitelkdamas lyginamosios mitologijos duomenis, irgi tik konstatuoja, jog „nukaudamas galingą žvėrį Gediminas čia atkartoja archetipinę herojaus kovą, daugelyje mitologijų tiesiogiai siejamą su pasaulio ar miesto kaip pasaulio centro įkūrimu“[12]. Algirdas Julius Greimas, nors Vilniaus įkūrimo mitą nagrinėjo tik fragmentiškai, irgi apsiribojo konstatavęs suverenumo ideologiją: „Tačiau dar ankstyvesnė, ir už Gediminą, ir už tuos kunigaikščius [valdžiusius prieš Gediminą – V. S.], yra lietuviška suverenumo koncepcija, savita politinės santvarkos

9 Lietuvos metraštis 1971: 43.

10 Už konsultacijas dėkoju lietuvių pasakų tyrinėtojai dr. Jūratei Šlekonytei.

11 Beresnevičius 1995: 174.

12 Ališauskas 2014: 27–28.

Stumbras. Iliustracija iš Z. fon Herberšteino veikalo „Užrašai apie maskvėnus“ (*Rerum Moscoviticarum commentarii*, 1549). Iš J. Gumbio kolekcijos <https://lietuvosmenas.lt/artwork/144>

ideologija, ilgus amžius išsilaikiusi mitologinėmis formomis, ideologija, panaši į kitų indoeuropiečių tautų politinę sampratą, bet turinti originalią lietuvišką versiją.“[13]

Tad ar galime pasakyti ką nors daugiau, neturėdami tautosakos duomenų apie taurą?

Beje, šią aplinkybę galima paaiškinti tuo, kad tauras buvo tabuizuotas žvėris – puikiai žinomas, bet toks, apie kurį negalima pasakoti. O tai savaime rodytų jo ypatingą padėtį. Tam tikrų nuorodų pateikia istoriniai šaltiniai.

Istoriografijoje užsimenama, jog taurą galėjo medžioti tik didysis kunigaikštis. Šaltiniuose nėra duomenų, kad tokią teisę būtų turėjęs išimtinai Lietuvos didysis kunigaikštis, tačiau XIII–XV a. Mazovijos dokumentai rodo, jog taurus medžioti buvo leidžiama tik kunigaikščiams[14]. Pagal analogiją galima numatyti, kad panaši tvarka buvo ir Lietuvoje, juolab istoriniuose šaltiniuose esama patikimų žinių, jog Lietuvoje ne kunigaikščiams buvo draudžiama medžioti stumbrus[15]. Nors kai kurie XVI a. intelektualai aiškino, jog strumbras ir tauras – skirtingi žvėrys, ir tik neišmanėliai juos painioja, vis dėlto pats reikalas tai paaiškinti rodo, kad stumbrai ir taurai daugelio buvo tapatinami. Antai imperatoriaus pasiuntinys Sigizmundas Herberšteinas, keliavęs per LDK teritorijas į Maskvą, savo veikale apie šią kelionę yra palikęs tauro piešinį, po kuriuo parašyta: „Aš esu tauras, lenkiškai *tur*, vokiškai *Aurox*, o nemokšos mane vadina bizonu.“ Ir stumbro piešinį su tokiu užrašu: „Aš esu stumbras, lenkiškai *zuber*, vokiškai *bizont*, o nemokšos mane vadina tauru.“[16]

Be to, tuo metu taurai buvo jau beišnykstantys, o stumbrai dar visai gausūs, tad suprantama, kad mitinėje sąmonėje stumbras galėjo užimti tauro vietą.

Kad taurą ir stumbrą medžioti buvo leista tik valdovui, rodo ir archeologiniai duomenys: Vilniuje, Valdovų pilies teritorijoje, rasta gausybė stumbro kaulų[17]. Vadinasi, čionai atkeliaudavo sumedžioti stumbrai. Tai irgi argumentas, kad stumbras buvo „kunigaikščių“ žvėris. Tad labai tikėtina, kad ir tauras. Tai buvo patys galingiausi žvėrys girioje, tad ir juos medžioti turėjo tik patys galingiausi iš žmonių, turintys didžiausią valdžią visuomenėje – didieji kunigaikščiai.

13 Greimas 1970: 50.
14 Samsonowicz 1991: 45–46.
15 Plačiau apie tai Mickūnaitė 2009: 13–14.
16 Jurginis, Šidlauskas 1983: 58–59.
17 Piličiauskienė, Blaževičius 2018: 28.

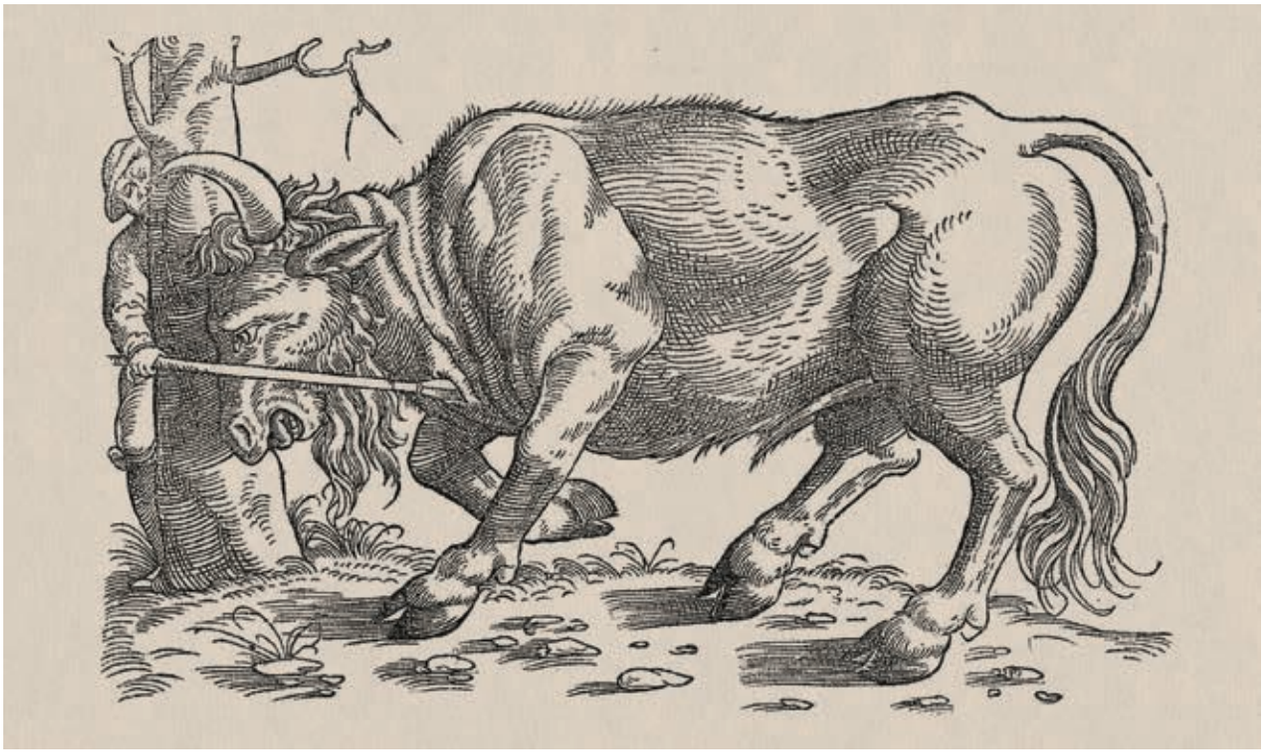

Tauro medžioklė. Iliustracija iš K. Gesner, *Conradi Gesneri medici Tigurini Historiae animalium liber primus.* Francofurti: In bibliopolio Combieriano, 1603. Pagal M. Husovianas. *Raštai*. Iš lotynų k. vertė B. Kazlauskas, S. Narbutas, E. Ulčinaitė, T. Veteikis. Vilnius: LLTI, 2007, p. 245

Reikia atkreipti dėmesį ir į pačią medžioklę. Lietuvos metraščiuose tauro sumedžiojimas nusakytas glaustai, dabartinis skaitytojas jį gali suprasti kaip eilinį įvykį. Tačiau būtina atsižvelgti į platesnį kontekstą. 1523 m., t. y. Lietuvos metraščių pasirodymo laikotarpiu, Mikalojus Husovianas išleidžia poemą lotynų kalba „Giesmė apie stumbro išvaizdą, žiaurumą ir medžioklę“ (*De statura, feritate ac venatione bisontis carmen*). Joje stumbro medžioklė pateikiama kaip išskirtinis, daug drąsos ir pastangų reikalaujantis įvykis. Stumbras apibūdinamas kaip baisus ir pavojingas žvėris. Smulkiai aprašytas vienas tai pabrėžiantis epizodas:

> Kartą garsingas turtu ir senolių garbe jaunikaitis
> Prašė, kad leistų kovot jam su baisiuoju žvėrim,
> Kad paėmęs muškietą jis galėtų stumbrą nukauti
> Ir ant žemės patiest kūną didžiulio žvėries.
> Leido jam, vargšui, ir jis pasislėpęs už medžio stovėjo, –
> Laukė dabar, iš kurios pusės atbėgs tas žvėris.
> Štai, pasirodė tasai, ir žemė nuo jo sudrebėjo,
> Sucypė šunys, o tai – ženklas, kad niršta žvėris.
> Mato medžioklis, kaip sklinda iš šnervių garų debesėliai,
> Priblokštą šunį žvėris liovėsi puolęs staiga,
> Tengi, kur buvo pušis, siutingas akis jis nukreipia,
> Vargšas pamanė, kad jį jau pastebėjo žvėris;
> Nors šis dar buvo toli, jaunuolis jo taip išsigando,
> Jog iš tos baimės didžios mirė bematant čia pat.
> Jį čia surado draugai sustirusį taip, kaip stovėjo;
> Baisiai stebėjos, jog taip mirė iš baimės žmogus.[18]

Vieno žmogaus, net ir ginkluoto anuomet moderniu ginklu – muškieta, susidūrimas su stumbru jam baigėsi mirtimi iš baimės. O kitoje poemos vietoje leidžiama suprasti, kad tauro būta dar nuožmesnio nei stumbras: „Nieko nėra už taurus žiauresnio, kaip sako senoliai.“

Gediminas taurą sumedžiojo be muškietos ir vienas. Tokia medžioklė reikalavo ne tik jėgos, ištvermės, bet ir milžiniškos drąsos, kokia retas tegali pasigirti. Tai buvo toli gražu ne įprastas buitinis veiksmas, o ypatingų Gedimino kompetencijų įrodymas ir patvirtinimas. Šį Husoviano poemos epizodą priminiau tam, kad paryškinčiau Gedimino medžioklės išskirtinumą, XVI a. gyvenusiems iš konteksto akivaizdų, savaime suprantamą, todėl Lietuvos metraščiuose niekaip nepabrėžtą.

Poemoje yra dar viena mums įdomi užuomina:

> Mūsų tėvynė tokių laikos miškuos papročių:
> Ietim iš tolo nukaut šį žvėrį neleidžiama niekam,
> Uždrausta jį ir slapta, kilpas pastačius, pagaut.
> Ir tik garbingai su juo jėga kovodavo vyrai;
> Prietarai juos kažkokie versdavę šitaip daryt.[19]

18 Husovianas 2007: 133.
19 Husovianas 2007: 128.

Taigi, stumbro, tauro medžioklė rėmėsi ne gudrumu bei išmone, ne žmogaus proto pranašumu prieš laukinį žvėrį, o ta pačia gaivališka drąsa, jėga, vikrumu ir įgūdžiais. Tai buvo lygi, garbinga žmogaus ir žvėries dvikova. Sumedžioti stumbrą buvo galima tik laikantis taisyklių – ne bet kaip. Ir medžioti galėjo ne bet kas, o tik ypatingos drąsos vyras. Šios dorybės stokojančiam – vadinasi, neturinčiam tinkamų kompetencijų – medžioklė galėjo baigtis tragiškai kaip Husoviano aprašytam jaunuoliui.

O ši stumbro ar tauro medžioklės ypatybė aiškiai rodo ją buvus ritualinę.

Vadinasi, Vilnius prasidėjo nuo ritualo, kuriuo Gediminas įrodė savo, kaip valdovo, galią.

Bet tai dar nėra atsakymas į išsikeltą tauro mitinės simbolikos klausimą. Toliau atsakymo pamėginsime paieškoti žodžio *tauras* etimologijoje.

INDOEROPIETIŠKOJI GALIOS IR GAUSOS SEMANTIKA

Šiame straipsnio skyriuje remsimės atitinkamų žodžių etimologijomis, išryškindami mūsų temai rūpimus aspektus[20].

Tarp kalbininkų esama nuomonės, jog žodis *tauras* (ir jo atitikmenys kitose indoeuropiečių kalbose, kaip la. *taurs*, pr. *tauris*, sl. **turъ*, germ. *þeuraz*, lo. *taurus*, gr. *ταῦρος* ir kt.) galiausiai gali būti kilęs iš ide. veiksmažodžio šaknies **tēu-* 'būti stipriam, stiprėti, didėti'[21]. Pavyzdžiui, senovės indų kalboje (sanskrite) šiai šakniai atstovauja tokie žodžiai kaip *tavīti* 'yra stiprus, turi galios', *tavás-* 'stiprus, galingas', *távasvant-* 'galingas', *táviṣmant-* 'stiprus, galingas', *taviṣá-* 'stiprus'[22]. Žinant, koks galingas žvėris yra tauras, toks jo įvardijimas nestebina. Betgi siekdami geriau suprasti tauro figūrą supantį semantinį lauką, atidžiau įsižiūrėkime į šios ide. šaknies įvairių vedinių reikšmes.

Ši galios, jėgos sema apėmė žymiai platesnį įvairių reiškinių ratą nei vien žvėris tauras. Labai įdomi šiuo požiūriu yra indų-iranėnų medžiaga. Ją pristato osetinų kalbos etimologinio žodyno autorius Vasilijus Abajevas, aiškindamas osetinų žodį *tūg / tog* 'kraujas', kildinamą iš arijų (indų-iranėnų) **tauka-* ir gretinamą su sen. indų *toka-* 'palikuonys' (iš pirminės reikšmės 'sėkla', plg. oset. *mæ tūg, mæ 'stæg* 'mano kraujas, mano kaulas' reikšme 'mano kraujo vaikas'). Tos pačios šaknies kaip tik yra Avestos iranėnų *taoxman-* bei persų *tuxm* 'sėkla'. Visi šie žodžiai irgi remiasi minėta ide. šaknimi **tēu-*, o lietuvių kalboje išvardytuosius indų-iranėnų žodžius atitinka *taukai*. V. Abajevas kelia mintį, kad galbūt čia turime semantinę eilę 'sėkla' : 'kraujas' : 'riebalai', siejamą „gyvybinės galios" sąvokos[23].

Taigi, turime nebe vien fizinę jėgą, bet ir abstrakčią gyvybinę galią, kurią individo kūnui laiduoja kraujas ir taukai, o šeimai, giminei – sėkla ir palikuonys. Vadinasi, tai pati gelminė gyvybinė galia, pasireiškianti ne tik per individą – žvėrį taurą ar itin galingą žmogų, bet ir per bendruomenę – žvėrių bandą ar žmonių visuomenę.

Kaip tik bendruomenę, visuomenę – Kazimiero Būgos žodžiais tariant, „žmonių gausumą" – mena tos pačios šaknies mūsų žodis *tauta*[24]. Kaip ir *tauras*, socialinis terminas ide. **teu-ta-* apima platų arealą: baltus (be lie. *tauta*, jo vediniai yra la. *tauta* ir pr. *tauto*), germanus (gotų *þiuda*), keltus (sen. airių *tuath*), ilyrus (*Teut*), italikus (oskų *touto*, umbrų *tota-*). Pateikęs šiuos duomenis, Saulius Ambrazas apie šį terminą daro išvadą: „Jis leidžia manyti, kad Centrinėje Europoje jau seniai ėmė formuotis nauji, stambesni genčių junginiai – valstybės užuomazgos."[25]

Paminėtinas tos pačios šaknies teutonų mitinis protėvis Teutanas (*Theutanus*). Tomas Šantimprietis (lotyniškai Thomas Cantimpratensis) apie 1240 m. rašė, esą jo kūnas buvęs rastas ant Dunojaus kranto ties Viena. Jis buvęs devyniasdešimt penkių alkūnių (apie 47 m) ūgio, o dantys platesni už žmogaus delną[26]. Čia rutuliojama indoeuropiečiams (ir ne tik jiems) puikiai žinoma mitologema apie protėvį milžiną.

Taigi, tauta – ne bet kokia, o gausi ir pasižyminti gyvybine galia bendruomenė – gyvybinga, auganti, klestinti. Žodžiu, žmonių bendruomenė *tauta* yra perpildyta gyvybinės jėgos taip pat, kaip gamtoje žvėris *tauras*.

O čia jau neišvengiamai iškyla karių, kario tema. Dėl to pažymėtina, jog prie žodžio *tauta* giminaičių kalbininkai kartais dar priskiria senovės hetitų žodį *tuzzi-* 'kariuomenė', tad neatmestina, kad prototipinė reikšmė galėjusi būti 'karių būrys, kariauna'[27]. O kariauna, kariuomenė – tai organi-

20 Dėkoju Lietuvių kalbos etimologinio žodyno duomenų bazės (https://etimologija.baltnexus.lt/) kūrėjams. Tai nepamainomas, gerokai paspartinantis darbą įrankis, padedantis aiškintis painias etimologijas. Jo vertė neabejotina.

21 Buck 1949: 154.

22 Pokorny 1959: 1081.

23 Абаев ИЭСОЯ III: 310.

24 Būga 1959: 321.

25 Ambrazas 2006: 15.

26 Lecouteaux 2006: 205.

27 Гамкрелидзе, Иванов 1984: 749.

zuotas kolektyvas. Karių sėkmė mūšyje priklauso ne tik nuo asmeninės drąsos, bet ir nuo gebėjimo veikti drauge. Ir kartu kariauna – žiauri, negailestinga jėga, kaip girioje tauras. Tik šitokie kariai gali tautai užtikrinti išgyvenimą bei klestėjimą – apginti nuo priešų ir (deja) nukariauti kitas tautas, išplėsti gyvenamąją erdvę.

Tautos ir jos karių tema neišvengiamai atveda prie vado ir valdovo. Kaip gera kariuomenė yra organizuota, centralizuota, drausminga ir griežtai paklūsta vadui, taip tauta gali būti gyvybinga ir klestėti tik turėdama gerą, tinkamą valdovą.

Šią sąsają mena etruskų titulas *meχθuta*, atitinkantis oskų junginį *meddíss túvtiks* 'aukščiausiasis miesto-valstybės magistratas'. Antrasis jo dėmuo *θuta* gali būti susijęs su ide. **teuto* 'tauta'[28]. Panašiai IV a. gotų vyskupas Ulfila graikų žodį *βασιλεύς* 'karalius' gotiškai išvertė *þiudans* – vediniu iš *þiuda* 'tauta'[29]. Lietuviškas atitikmuo, jei toks būtų buvęs, skambėtų maždaug kaip **tautonas* (su ta pačia priesaga plg. sen. *valdonas* ir kt.).

Taigi, ide. šaknies **tēu-* sematinka apima tiek gamtos, tiek individo, tiek socialinę sferas. Ji išreiškia jėgą, plėtrą, augimą – gyvybinę galią, pirmapradę energiją, kuria gyvas pasaulis. Tai abstraktus „konceptas", apimantis įvairius reiškinius, indoeuropiečių pasaulėžiūroje labai svarbus. Ilgainiui, įvairioms indoeuropiečių kiltims skirstantis, jam prigijo konkrečios tauro, kraujo, taukų, tautos ir jos valdovo reikšmės. Ši pirminė etimologijų apžvalga veda prie minties, jog *tauras* plačiausia prasme buvo siejamas su galios, įgalinimo, potencijos ir plėtros vaizdiniais.

LIETUVIŲ *TAURA*

Dabar pereikime prie lietuviško konteksto. Nors, kaip sakyta, tautosakoje tauras neminimas, vis dėlto lietuvių kalboje šaknies *taur-* žodžių gausu. Ir visi jie sukasi aplink ašinę sąvoką *taurà*, kurią akademinis „Lietuvių kalbos žodynas" (juo toliau remsimės[30]) nusako reikšmėmis 'taurumas, kilnumas', 'darna, tvarka' ir 'nauda, gerumas, dora'.

Panagrinėkime ją atskirais atžvilgiais.

Klestėjimas. Veiksmažodis *taurúoti* reiškia 'gerai augti, tarpti, vešėti', 'gerai gyventi, klestėti', 'sektis' ir net 'linksmintis'. Tauruoti gali tiek augalai, tiek gyvuliai, tiek žmogus: *Rugiai gerai taurúoja* (Prn); *Dabar lietaus pakankamai, o javam labai taurúoja* (Gdl); *Šįmet gyvuliai gerai taurúoja* (Dkš); *Bepig jam taurúoti, kai pastatė tėvas ant kojų* (Vv); *Ir jam tenai gerai taurúoja* (Pkn). Tai reiškia, kad jam viskas sekasi, einasi.

Panašiai *tauráuti* – 'gerai augti, tarpti, vešėti', 'gerai gyventi, klestėti': *Jis pats tauráuja ir viskas (gyvuliai, medžiai, javai) jo tauráuja* (J. Jabl); *Kur valdininkai gerai dirba savo darbą, ten viskas eina tvarkiai, kaip gerame laikrodyje, ir ta šalis gali tauráuti* (Pč).

Tad nestebina, jog *taurúotas* turi reikšmę 'turtingas': *Netauruotas esmi* (B) – „neturtingas esu".

Betgi *taura* apima daugiau nei tik medžiaginį klestėjimą – dar ir sveikatą: *Paršeliai nėjo tauron (negijo, nesitaisė)* (Rm); tai matyti ir iš daiktavardžio *taurója* 'gerumas, gerovė' pavyzdžio: *Iš jo nėr taurõsios: serga ir serga* (Ėr). Vadinasi, gera sveikata, kaip minėtosios gyvybinės galios apraiška, irgi įeina į *tauros* sampratą, o praradus sveikatą, prarandama ir *taura*. Klestėjimas apima ne tik pakankamus pragyvenimo išteklius, bet ir gerą sveikatą bei savijautą.

Kartu, kaip sakyta, *taura* reiškia ir abstraktesnę darną, tvarką: *Žodžių daug, tik nėr taurõs* (BŽ514); *Ūkyje nėra taurõs* (BŽ406); taip pat priežodis: *Už tvoros nėr(a) tauros* (SkrT). Priežodžio variantuose *taurą* keičia *dora*.

Todėl *taurùs* gali reikšti 'geras, tinkamas, prideramas, toks, kokio reikia': *Neturiu tauriõs drapanos, negaliu išeit, turiu būt namie* (Ukm); atitinkamai prieveiksmis *tauraĩ*, pavyzdžiui: *Nebevalgėm taurai, viską vežėm į miestą* (Ėr); *Nė pieno nepadeda nunešti į jaują, nė kiaulių taurai nepagano* (TS1902,6).

Kilnumas. *Taura* apima ne tik išorines savybes, kaip klestėjimas, augimas, gausa, pasiturėjimas, sveikata, bet ir vidines. Tai iki šiol aiškiai žinoma iš būdvardžio *taurùs* pagrindinės reikšmės 'kilnus, garbingas, didžiadvasis', taip pat iš antrosios 'doras, lemtas, valyvas': *Šis sūnus tauresnis už kitus vaikus* (Tr); taip pat iš kitos galūnės būdvardžio varianto *taũras* 'taurus' (skambančio visai taip pat kaip daiktavardis *taũras*!): *Nieko jame taũro nėr* (Vad); *Ką veikia Petras namie? – Gi nieko taũro* (Rm). Todėl, pavyzdžiui: *Kokios taurõs (kokio taurumo) tame pasielgime neieškok* (J. Jabl). Nes *taura* – tai kilnumas, dorumas, valyvumas.

Dar aiškiau suprasti, kas tai yra *taurumas*, galima atsižvelgus, kas yra jo priešybė – *netaurumas* arba *netaura*: *Netauri, pikta mergaitė* (Rm); *Mūsų šuo baisiai netaurùs (piktas)* (Vel). Netgi esama žodžio *netaũrėlis* 'nedoras, piktas, nekilnus žmogus': *Nekliudykit šito netaũrėlio!* (Žl); *Eik, netaũrėli,*

28 Pokorny 1959: 1080.

29 Lehmann 1986: 361; žr. Baronas 2022: 48.

30 Internetinė prieiga <lkz.lt>, pavyzdžių šaltinių santrumpos išsiskleidžia ant jų palaikius kompiuterio pelės žymeklį.

ko čia dar baries! (Žl); *Verčiau man tuojau mirti, nubaudus tą netaurėlį* (rš). Vadinasi, *tauros* priešybė yra piktumas. Taip pat polinkis bartis, vaidytis, kiviršytis: *Oi, koks netaũras: menka kiek, tuoj ir niauroja (barasi)* (Žl).

Iš šių pavyzdžių akivaizdu, kad *taurumas* mena socialinį sugyvenimą – gebėjimą nesivaidyti, nepykti, nebūti piktam. *Taurumas* – tai socialinė vertybė, laiduojanti sugyvenimą ir prisidedanti prie bendrosios *tauros* – darnos, tvarkos bendruomenėje. Tai rodo ir veiksmažodžio *tauráuti* reikšmė ‘draugauti’: *Petras su Jonuku tauráuja* (Ss); taip pat iš dalies veiksmažodis *táurintis* ‘stengtis įtikti, gerintis, meilintis’: *Matai, Petras prie Agotos kad táurinas!* (Lel); *An Moniką táurinas – tėvą uošviu vadina* (Mlt).

Judėjimas. Šiame kontekste įdomi dar viena prasmės atšaka – judėjimas tikslo link. Veiksmažodis *táurinti* visų pirma reiškia ‘gabenti, dėti į kokią vietą’: *Reikia táurint grūdai iš klaimo klėtin* (Ds); *Tegul vaikus táurina lovon, ba jau čėsas gult jiem* (Ds); atitinkamai *táurintis* – visų pirma ‘ieškoti tinkamos vietos prisiglausti, taikytis kur’: *Táurinomės táurinomės, kol sulindom šiauduos ir užmigom* (Trgn); *Žiūrėk, ir anas táurinas an marškos atsisėst* (Mlt); taip pat ‘taisytis, rengtis ką daryti’: *Viena višta jau perėt táurinas* (Trgn); *Velnias jau táurinas jį praryt* (iš pasakos, Mlt). Atitinkamai su priešdėliais:

> *įtáurinti* ‘padėti kur, įstatyti’: *Gal kad galėt[ų], tai kažno kur intáurint[ų]* (Trgn); *įsitáurinti* ‘susirasti vietą, prisiglausti, įsitaisyti’: *Kai jau instáurino, sunku bus ir iškrapštyt* (Trgn); *Jauna ir jau sėdėt instáurinai* (Sld);
>
> *pritáurinti* ‘patalpinti’: *Kur tu šitą arklyną pritáurinsi, kai tvarte nėr kur?* (Trgn); *prisitáurinti* ‘prisitaikyti, prisiderinti’: *Regis, ir kaip dabojaus, ale vagis pristáurino ir ištraukė* (Ktk); *Niekaip nepristáurina višta sudėt kiaušinio visa diena* (Trgn);
>
> *užtáurinti* ‘užkelti, uždėti’: *Akėčios piemenų an dangščio [stogo] užtáurinta* (Trgn); *Tegul anys užtáurina grūdus ant viršaus ir supilia kubilan* (Ds); *užsitáurinti* ‘užlįsti, užlipti’: *Ažsitáurino ažustalėn kaip didelis* (Trgn).

(Įdomu, jog daugelis minėtų pavyzdžių užrašyti tos pačios šaknies *Tauragnuose*!)

Apibendrinę šiuos pavyzdžius matome, kad juos sieja judėjimas tam tikro tikslo, tinkamos vietos link. Grūdų vieta yra klėtyje, tad jų gabenimas ten – tai perėjimas iš *netaurios* padėties į *taurią*, iš *netaurumo* į *taurumą*. Vadinasi, taurumas nėra vien tik būsena, bet ir veiksmas, judėjimas – *taurumo*, tvarkos link. Taip ir žmogus gali tobulėti, *taurėti*, tolydžio artėdamas prie idealaus *taurumo*.

Taigi, *tauros* sąvoka apima:

1) materialinį klestėjimą, augimą;
2) gyvybinę galią, sveikatą;
3) abstrakčią tvarką, darną;
4) socialinį sugyvenimą – nepiktumą, nesivaidijimą;
5) judėjimą tvarkingos, *taurios* padėties link.

Taigi, per išnagrinėtus žodžius atsiskleidžia lietuviškoji *tauros* sąvoka. Šios šaknies žodžių gausa rodo, kad ji neabejotinai buvo svarbi senojoje lietuvių kultūroje.

Šiame kontekste galime geriau suprasti, koks išties yra *taurus* žmogus. Tai turtingas, klestintis, sveikas, tinkamai bendraujantis su kitais žmonėmis ir nuolat palaikantis tvarką, užtikrinantis, kad viskas pasiektų deramą būklę.

Tauri vieta yra ten, kur šios dorybės palaikomos. Dėl to net galima iškelti vieną hipotezę. Lietuvoje nemažai vietų, kurių pavadinimai turi šaknį *taur-*. Tai *Tauragė*, *Tauragnai*, *Tauragėnai*, *Taurai*, *Taurakiemis*, *Tauručiai* ir t. t. Išlikusiuose padavimuose šių vietovardžių kilmė siejama su tauru. Pavyzdžiui, Tauragės pavadinimas aiškinamas tuo, esą čia gyvenę taurai (LTR 1766/2/, 2331/242/); Tauraganų pavadinimui esą dingstį davę čia rasti tauro ragai (LTR 5080/26/). Tačiau mes dabar galime spėti, jog tikroji šių pavadinimų prasmė buvo šiose vietose įsteigta *taura*. Tai vietos, kurioms vardu linkėta klestėjimo, darnos ir sutarimo.

Žinoma, už abstrakčios *tauros* sąvokos stovi galingo *tauro* vaizdinys. Laukinis, didelis, stiprus žvėris, simbolizuojantis pirmapradį gamtos gaivalą, aklą įniršį. Kyla klausimas: kaip toks vaizdinys gali sietis su žmonių gerove, sveikata ir netgi tokiomis dorybėmis kaip taurumas ir sutarimas?

Kaip išvis atsirado žodis *taurus*? Algirdas Sabaliauskas, sekdamas Kazimieru Būga, aiškina taip: „Būdvardis *taurus* (*tauras*) galėjo atsirasti štai kaip. Apie labai šaunų vyrą galėjo pasakyti *tauras vyras* (*vyras kaip tauras*), o paskui iš tokio junginio galėjo susiformuoti jau ir būdvardis.“[31] Tačiau apie kokį gi vyrą buvo galima pasakyti, kad jis *kaip tauras*?

Norint rasti atsakymą, reikia aptarti valdovo figūrą.

31 Sabaliauskas 1994: 351.

Geriamojo rago angos krašto apkalas. Sidabras. Rastas V a. kape 332 Plinkaigalyje (Kėdainių r.). Kęstučio Stoškaus nuotrauka. Saugoma Lietuvos nacionaliniame muziejuje (AR 700: 1060)

VALDOVO *TAURAVIMAS* VAIŠĖSE

Jau buvome užsiminę, kad taurą medžioti turėjo teisę tik valdovas, didysis kunigaikštis, o kai kuriose kitose indoeuropiečių kalbose vadą reiškė šaknies **teu-* žodžiai.

Vadas, valdovas visada reiškia hierarchiją: yra vyresnysis, kurio klausoma, kuriam pripažįstama teisė duoti įsakymus, ir pavaldiniai, kurie įsakymus vykdo. Hierarchijos sema yra išlikusi ir dabartinėje taurumo sampratoje.

Taurieji žvėrys ar, pavyzdžiui, taurieji metalai – tai retesni, aukščiau vertinami žvėrys ar metalai. Jie išskirtiniai. Kaip ir taurus žmogus. Jis stovi aukščiau nei kiti. Taurumas nurodo į hierarchinį viršų.

Tai patvirtina vienas lietuvių priežodis, anksčiau tyčia nutylėtas: *Pasipūtęs kap taurỹs* (Pls). Nors pasipūtėlis šiaip jau vertinamas neigiamai, tačiau kaip tik dėl to, kad pernelyg teigiamai vertina pats save. Tad pirminė *taur(i)o* reikšmė čia vis dėlto teigiama. Kaip ir kitame pavyzdyje – iš senųjų lietuviškų raštų: *O anie išmintingi, anie byskupai, anie farizeušai, daktarai iš tolo kaip taurai, kratydami galvas savo, vaikščiojo* (MPIII21).

Taigi, palyginimas su tauru nurodo aukštesnį socialinį statusą.

Visa tai savaime veda prie minties apie tauro sąsają su aukštesniu socialiniu statusu, patvirtinamą archeologijos. Metaliniais apvadais ir kitaip puošti geriamieji ragai palaidojimuose dabartinės Lietuvos teritorijoje randami jau nuo III a. po Kr. Tikėtina, kad jie buvo naudojami ir anksčiau, tik be metalinių apvadų, todėl paprasčiausiai sunyko[32]. Paprastai jie randami turtingose įkapėse, o tai reiškia, kad buvo aukšto socialinio statuso asmens atributas.

Beje, vadinamosios „prūsų bobos“ – iš akmens iškalti antromoformiški pavidalai – kartais rankoje irgi laiko geriamąjį ragą. Šis ragas – irgi statuso ženklas.

Tai nėra vien baltų tradicija – geriamuosius ragus naudojo ir kitos indoeuropiečių tautos, tai liudija tiek archeologija, tiek istoriniai šaltiniai. Kai kurie geriamieji ragai buvo būtent tauro, kiti – jaučio[33]. Įdomu tai, kad jau XIII a. šie ragai išnyko iš kapų, tačiau neišnyko iš kasdienio gyvenimo, nes dar XVI a. S. Herberšteinas, rašydamas apie žemaičius, užsimena: „Vyresnieji vietoj taurių naudoja taurų ragus.“[34]

Nuo geriamojo tauro rago, būtent iš junginio *taura-ragẽ* > *tauragẽ* ‘taurė iš tauro rago’ lietuvių kalboje sutrumpėjo žodis *taurė*[35]. Beje, atkreipkime dėmesį, jog taurė – tai ne kasdienis buitinis stalo indas, ne kaušas ar puodelis. Taurės skirtos

32 Simniškytė 1998: 185–245.
33 Plačiau apie juos Vaitkevičienė 2019: 252–261.
34 BRMŠ II: 395.
35 Fraenkel 1962–1965: 1067.

„Prūsų boba“ iš Mozgovo-Lasečno, Lenkijos. Saugoma Gdansko Archeologijos muziejuje. Gyčio Grižo nuotrauka

iškilmingoms vaišėms, tad vėlgi nurodo aukštesnį socialinį statusą.

Dar viena detalė, susijusi su ragu. Lietuvių kalboje turime žodį *ragaišis* ‘rupių kvietinių ar miežinių miltų duona’ ir apskritai ‘pyragas’. Irgi ne paprastas, o ypatingas pyragas. Štai „Lietuvių kalbos žodyne“ pateikiami priežodžiai: *Norėk ragaišio, bet žiūrėk duonos* (PPr222); *Ragaišis nusibosta, o duona – niekuomet* (PPr227); *Sudie, duonele, ragaišio išsikepsim (rasim geriau)* (Kt). Ragaišis nėra kasdieninis valgis kaip duona, jis kepamas puotai. Taigi *tauras* ir *ragas* mena vaišes, puotą – gėrimą iš tauro rago ir ragaišio valgymą.

Norom nenorom į galvą ateina ir mitinis gausybės ragas[36], bet jo nenagrinėsime, vengdami nuklysti per toli į šalį.

Iškyla vienas svarbus senovės lietuvių kultūros elementas – vaišės. *Viešėti* – tai ne tik svečiuotis, bet ir *vaišintis* – vaišėse valgyti ir gerti: *Šiandien viešėjau žuvies* (Pvn); *Viešėkiat uogas* (Pln); *Viešėk, vaikali, medaus, obūlių košikės* (DūnŽ); *Viešėk, tokių vaišių teturam, pieno i duonos, lašiniai netiks* (Rdn); *Viešėk agrastų, serbentų, būk svetys* (Krš). Svarbu, kad tai ne paprastas alkio malšinimas, o valgymas skanaujant, gardžiuojantis: *Aš savo vaikams obulų negyniojau, tiktai viešėkiat, jei jums tinka* (Sd); *Iš vestuvių vaisių parvežė, i viešam* (Akm); *Nu silkė sūra, nemirkyta, ne nėko, iš bačkos išsigreibęs kiek ten daug viešėsi (iron.)* (KlvrŽ).

Iš istorinių šaltinių žinome, kad Lietuvos kunigaikščiai prieš mūšį keldavo vaišes. Štai „Eiliuotoje kronikoje“ aprašomas žemaičių pasiruošimas kautynėms:

36 Apie jo simboliką žr. Daniulytė 1998: 159–161.

Kartą žemaičiai karaliai
Suruošti liepė puotą.
Ji buvo didelė tikrai.
Daug draugų jų čia atvyko,
Jie džiaugsmingai valgė, gėrė.
Ir vyriausias iš jų
Šitaip tarė tiems karaliams:
„Aš džiaugiuosi matydamas
Tiek narsiųjų karžygių.
Man tai džiaugsmas kuo didžiausias.
Kol tiktai aš gyvas būsiu,
Jūs, žemaičiai, pasistenkit
Dėl garbės, dėl grobio
Prieš krikščionis dieną naktį joti.
Per ilgai ramiai sėdėjot
Ir karą pamiršti galėjot.
Turim vyriškai žygiuoti
Krikščionių kraštą nuniokoti.[37]

Labai tikėtina, kad ir šioje puotoje vyriausias kunigaikštis midų gėrė iš tauro rago, užsikąsdamas ragaišiu. Todėl neturi nustebinti dar viena veiksmažodžio *tauruoti* reikšmė – 'linksmintis', pavyzdžiui: *Jaunimas per vestuves tauruoja* (Prn). Taip ir XIII a. susirinkę žemaičiai į savo vyriausiojo „karaliaus“ iškeltas vaišes *tauravo* – linksminosi.

Vaišės, puota senojoje lietuvių kultūroje buvo aiškiai pažymėta *tauro* ženklu. O vaišėse svarbiausias – valdovas, kuris viena ar kita proga ir sukviečia savo valdinius pasivaišinti. Tad kunigaikščio sąsajos su tauru, kad ir netiesiogiai, iškyla ir šiuo atžvilgiu. Jis – tasai *vyras kaip tauras*.

Kunigaikščio ir tauro ryšį taip pat liudija ir lyginamieji rytų slavų duomenys. „Sakmėje apie Igorio žygį“ Vsevolodas pavadinamas tauru: *Ярый тур Всеволод!* „Aršusis tauras Vsevolodas!“[38] Tiesa, istoriografijoje išsakyta abejonių, ar tai tikrai viduramžių kūrinys, o ne XVIII–XIX a. sandūros klastotė. Tačiau net jei tai ir klastotė, ji savaime rodo, kad kunigaikščio sąsaja su tauru „įtikinama“ – antraip ši sąsaja klastotėje nebūtų atsidūrusi.

Be to, esama ir kitų, neabejotinų šaltinių, patvirtinančių kunigaikščių gretinimą su tauru. Antai Haličo-Volynės metraštyje Romanas Haličietis yra „drąsus kaip tauras“; kariai lyginti su taurais Uždonėje; ir rusų bylinose kunigaikštis kartais gali pasiversti tauru[39].

O Senovės Rusios metraštyje „Senųjų laikų pasakojimai“ minimas kunigaikštis, tiesiog vardu Tauras (*Typ*), įkūręs savo vardo miestą Turovą (dabar Gudijoje)[40].

Lietuviai su rytų slavais palaikė glaudžius santykius, ir tai juolab patvirtina atitinkamą lietuvišką tradiciją. Patvirtina ją ir itin įdomūs, reti, unikalūs archeologiniai radiniai – XIII ar XIV a. datuojami trys kirviai ir keturios balnakilpės. Ant visų šių radinių yra pavaizduotas gyvūnas, archeologų identifikuojamas kaip raguotis, taigi jautis arba tauras. Radiniai archeologų priskiriami lietuvių kariniam elitui[41].

Detalesni šių ir kitų atitinkamų archeologinių radinių tyrimai galėtų svariai papildyti tauro vaizdinį ankstyvųjų viduramžių Lietuvoje.

Visi aptarti duomenys, sudėti drauge, pagrįstai leidžia manyti senovės lietuvius lyginus kunigaikštį su tauru.

Ir kaip tik čia ima ryškėti tauro medžioklės prasmė.

Gediminas sumedžioja taurą, stipriausią ir nuožmiausią miško žvėrį, ir šitaip laukinę jo gyvybinę galią sutramdo ir paverčia bendruomenės klestėjimu bei socialinėmis dorybėmis – gamtos gaivalą transformuoja, sublimuoja, *sutaurina* į kultūrą. Tik valdovas turėjo tokią galią. Jis užtikrina savo tautos gerovę, augimą, klestėjimą. Ritualinis tauro sumedžiojimas kaip tik yra jo, kaip valdovo, kompetencijų patvirtinimas, o kartu ir gerovės užtikrinimas tautai.

Sumedžiojęs *taurą*, Gediminas įrodė galią ir įgijo teisę įkurti vietą, kurioje nuo šiol įsivyraus *taura*, – būsimąjį Vilnių. Štai kokią mintį siūlo Vilniaus įkūrimo legenda.

KĄ ĮKŪRĖ GEDIMINAS?

Klausimas gali pasirodyti keistas, nes metraščiai Lizdeikos lūpomis duoda nedviprasmišką atsakymą: „Tasai žynys Lizdeika tarė: Didysis kunigaikšti, geležinis vilkas reiškia: sostinė čia stovės, o staugimas jo viduje – tai jo garsas sklis po visą pasaulį.“ Taigi, įkuriama sostinė.

Pasak metraščių, tai ne pirmoji, o trečioji Lietuvos sostinė (pirmoji – Kernavė, antroji – Trakai). Sostinė unikali tuo, kad yra vienintelė valstybėje. O mūsų sostinė, pagal Lietuvos metraščius, prasidėjo štai kaip: „Ir didysis kunigaikštis Gediminas tuoj rytojaus dieną, nebeišvykdamas, pasiuntė žmonių ir įkūrė vieną pilį Šventaragyje – Žemąją, o antrą – Kreivajame kalne, kuris dabar vadinamas Plikuoju, ir toms pilims davė Vilniaus vardą.“

Sostinė prasideda nuo pilių. Todėl svarbu suprasti, ką senojoje Lietuvoje reiškė piliakalnis su

37 Mindaugo knyga 2005: 264

38 Прохоров 2005: 212.

39 Pačiau apie tai Прохоров 2005: 211–215.

40 Прохоров 2006: 85–100.

41 Bugys 2020: 60.

pilimi ant jo ir papilio gyvenviete. Kuo ši skyrėsi, tarkime, nuo kaimo? Suprantama, šis klausimas labai platus ir turi daug aspektų. Šiuo atveju pažvelgsime į jį socialinės hierarchijos požiūriu. Rimvydas Petrauskas teigia:

> Lietuvos istoriografijoje ankstyvosios monarchijos laikų visuomenėje paprastai skiriami kunigaikščiai (tai daugiausia valdovo giminės atstovai), kilmingieji, laisvieji valstiečiai („laukininkai“) ir nelaisvieji.[42]

Galime pasiremti ir Juozu Jurginiu (gaila, kad iš istorikų niekas šių jo tyrinėjimų taip ir nepratęsė). Pasak jo, „lietuvių kaimą XIII–XIV a. sudarė bajorų namai ir jam priklausančių šeimynos žmonių namai. Kaimas buvo visas aptvertas. Į jį patekti buvo galima tik pro vartus.“[43] Būtent tokiame *kaime* gyveno *kaimynai*. Tai buvo žmonės, priklausomi nuo bajoro. Kaip priešprieša jiems, iškyla laukininkai, laikyti laisvais žmonėmis[44]. Laukas – dar viena kategorija, žyminti ne tik erdvę, bet ir atitinkamą socialinę padėtį.

Galiausiai J. Jurginis išskiria viešę – aplink piliakalnį susibūrusias žemdirbių gyvenvietes, turinčias bendrą kelią (vieškelį)[45].

Tarp šių gyvenviečių tipų galima nustatyti tokias socialines-erdvines homologijas:

viešė	kaimas	laukas
viešpats	kilmingasis ir priklausomieji	laukininkai (laisvieji)

Dabar jau galime atsakyti į tą pradžioje keistą atrodžiusį klausimą: Gediminas įkūrė viešę.

Vėlgi reikalingi kruopštūs tyrimai, kurie padėtų tiksliau apibūdinti, kuo viešė buvo išskirtinė. Tai nėra šio straipsnio užduotis, tačiau verta paminėti akivaizdžius, iš karto greta sukrentančius žodžius: *viešėti* ir *vaišintis*. O tai vėl mus atveda prie jau aptartų valdovo vaišių su gausiais tauro simboliais.

Istoriografijoje nusistovėjo nuomonė, jog ankstyvuoju valstybingumo laikotarpiu valdovas nuolat keliavo po savo valdas[46]. O tai gali sietis su žodžio *viešė* reikšme ‘pakeleivinga vieta, užeigos vieta’: *Užgimė [Viešpats] viešėje ant kelio, idant tave išmokytų, jog tu esi svečiu ir keleiviu ant to pasaulio* (DP39).

Valdovo keliavimas – ne vien lietuvių, o bendra europinė tradicija. Kol dar nebuvo susiformavusios valstybės institucijos, kol dar nebuvo skirtingas funkcijas vykdančių valstybės pareigūnų, nė nekalbant apie visuotinį raštingumą, tol valdovas savo valdžią galėjo demonstruoti, pavaldiniams patvirtinti ir per pavaldinius sau pasitvirtinti tik pats rodydamasis, t. y. būdamas *viešas*. Dėl to galima atsižvelgti į tokius šiuolaikinius šio žodžio pavyzdžius: *Juodas busilas niekur viešai [nesirodo] ir tokis atsargus labai* (Vlk); *Važiavo per mūsų kiemą trys kurmonkos, tai su šautuvais, visi jau viešai* (Sb); *O velniai gyvendavo te tokiose neviešose vietose* (Sb); *Balti ir juodi plotai kiškio kailyje – tai jo viešas drabužis ir vėliava* (Mš).

Rodymasis pavaldiniams, juos sukviečiant pas save, kaip tai padarė žemaičių vyriausiasis valdovas, ar keliaujant per žemes, kurių gyventojai pripažįsta valdovo valdžią, ir apsistojant jų piliakalnių pilyse – buvo realizuojamas per *vaišes*, t. y. drauge valgant ir geriant.

Tačiau nereikia manyti, kad tos vaišės tebuvo „malonus laiko leidimas“. Viešės vaišėse kunigaikštis, valdovas aptardavo svarbiausias naujienas, pareikšdavo savo politinę valią – su kuo kariauti, o su kuo gyventi taikoje ir prekiauti. Iš istorinių šaltinių puikiai žinome, jog Lietuvos didieji kunigaikščiai sprendimų nepriimdavo savavališkai, vieni patys. Po įvairiausių politinių bei karinių peripetijų ir sąmokslų Mindaugas pasikviečia Livonijos ordino magistrą Andrių Štirlandietį ir ta proga iškelia puotą. Akivaizdu, kad Mindaugas toje puotoje buvo ne vienas, o kartu su savo aplinkos žmonėmis. Ir būtent toje puotoje buvo nutarta, kad Mindaugas krikštysis, o Andrius Štirlandietis jam išrūpins karūną. Susitarimą patvirtino rankos paspaudimas, o tai reiškė, kad bausmė, gresianti jį sulaužius, – mirtis pakariant.

Šis sprendimas, toks svarbus visai lietuvių visuomenei ir valstybei, buvo priimtas puotoje, *vaišėse*, kurios, tikėtina, įvyko *viešėje*. Jam turėjo pritarti ten susirinkusieji, antraip Mindaugas vargiai būtų galėjęs tokį sprendimą priimti.

Tokį paprotį patvirtina ir vėlesni laikai. Štai Gediminas turėjo tarybą, kuriai, beje, priklausė ne tik lietuvių didžiūnai, bet ir svetimšaliai vienuoliai. Ir ši taryba turėjo ne vien patariamąjį balsą. Gedimino bandymo krikštytis istorija atskleidžia įdomų dalyką: esą jam to padaryti neleido kaip tik jo taryba. Dabar mums nėra svarbiausia, ar tai buvo tikroji atsisakymo krikštytis priežastis, ar tik priedanga, nes net jei tai būtų buvusi priedanga, ji vis tiek rodytų, kad taryba galėjo pasipriešinti valdovo valiai (antraip tokia priedanga popiežiaus atsiųstiems vienuoliams nebūtų įtikinama).

42 Petrauskas 2017: 111.
43 Jurginis 1962: 126.
44 Jurginis 1962: 171.
45 Jurginis 1962: 106–115.
46 Baronas 2022: 83.

Ir pastaraisiais laikais *viešė* – ne tiek pasilinksminimas, kiek susiėjimas vakare bendram darbui: *Mėsiedas kai jau kada esti žiemą, va po Kalėdom, nu tai viešių sueidavom: tai katros megzt susinešam, tai mezgam, kai katros tai ratelius nusineša, tai verpia* (Plvn); *Viẽšės rokuoja, kai sueina kartu verptų: sueinam, pasidainuojam, kartais kokią polką nušoki* (Alz); *Vakare ir berniokai sueina viešių viešėtų* (Kp); *Viešėm ir galo nebus* (JT285); *Subatvakary eisma viešėt – tai viešės* (Šmn).

Viešėje ne tik pasilinksminama, bet nudirbami dabai. Beje, LKŽ duomenys nurodo tikslesnį laiką, kada viešės vykdavo: laikotarpiu po Kalėdų, kai samdiniai galėdavo sugrįžti ir pasisvečiuoti namuose: *Par Kalėdas samdytiniai išeina į savo numus viešėti* Jn(Kv); *Muno mergė dar pas tėvus tebvieša, pareis tik po Naujų metų* (Vkš); *Atstojau viešėti priš Kalėdas nu gaspadoriaus* (Trk); *O po Kalėdų jau ilgai liuobi viešėti* (Pln); *O kiek liuob duos viešamų dienų? – Viešėk kiek nori!* (Bdr); *Kas išėjo viešėtis pas gimines, kas pas tėvus, o kits ir visai atsisakė toliau tarnauti* (J. Sav); *Merga pareis tik apie Užgavėnes, dabar viẽšisi* (Slv).

Žinoma, Kalėdos – tai jau krikščioniško kalendoriaus dalis, tačiau liaudies papročiai mena daug gilesnę senovę: *Kits kitą viešėdino par Kalėdas, tai yra blukį vilko pri kitas kito* (Dr).

KAS TOKS BUVO GEDIMINAS?

Iš tikrųjų, kyla ir šis gana keistas klausimas.

Šiame straipsnyje neįmanoma nuodugniai aptarti įdomios žodžio *kunigaikštis* etimologijos. Trumpai tariant, tai hibridas – karalių, valdovą anuomet reiškęs germanizmas *kunigas* su lietuviška mažybine ar priklausomybine priesaga *-aikštis*. Betgi turime ir du grynai lietuviškus žodžius, irgi tinkamus Gedimino padėčiai įvardyti: tai *valdovas* ir *viešpats*.

Valdovas – tas, kuris *valdo*. Tai senas indoeuropietiškas žodis, turintis daug artimos reikšmės giminaičių kitose ide. kalbose: slavų **vlasti (vladǫ)* ‘valdyti, viešpatauti’, **velьjь*, **velikъ* ‘didelis, didis, didysis’, gotų *waldan*, sen. anglų *wealdan* ‘valdyti, veldėti’, lotynų *valeo,-ēre* ‘būti stipriam, galėti, įstengti’, sen. airių *follnathir* ‘valdo, viešpatauja’ ir t. t. Tos pačios šaknies galiausiai ir *(pa)veldėti* ‘turėti savo valdžioje’ ir ‘gauti kaip palikimą’. Tai nejučia nurodo, jog tikras *valdovas* yra tas, kuris *valdžią paveldi* – gauna iš protėvių. Kita vertus, esama nuomonės, jog tai pačiai platesnės reikšmės šakniai priklauso ir tokie žodžiai kaip tocharų *wal-* ‘mirti’, sen. islandų *valr* ‘mūšyje žuvusiojo vėlė’ ir, be visų kitų, lietuvių *vėlė*[47]. Kad ir kaip ten būtų su etimologijomis, paveldėtoji valdžia šiaip ar taip siejasi su protėviais – būtent jie suteikia įpėdiniui teisę ir galią valdyti.

Beje, čia savaime iškyla ir mirusiųjų valdovo *Velino* figūra, kurio ryšį su karu ir kariais jau yra pastebėjęs A. J. Greimas[48].

O *viešpats* – tai *viešės pats*, viešės šeimininkas (tiksliau, „viešininkas“).

Viešpatauti reiškia turėti visą valdžią, valdyti: *Mes nenorime, idant tasai (žmogus) ant mūsų viešpatautų* (VlnE185); *Šitai jau aukit, šitai jau duksinkitėsi, idant užsėstumbit ir viešpatautumbit visą žemę* (MP118); *Anas karaliaus, ant visų žmonių viešpataus* (PK85); *Tam miškely tie vištukai tę gyvena, viešpatauja* (Alvt). *Viešpatauti* – tai ir būti įsigalėjusiam, vyrauti: *Kur visi prabangai, viešpatauja lapumas ir pompa veliniška, apsirijimas, girtavimas, pasileidimas* (DP71); *Karščiai viešpatauja* (LTI99(Bs)).

Viešpatis – valdžią turintis žmogus, valdovas, ir tai pirmiausia taikoma namų, ūkio vyriausiajam: *Ūkininkas, namų viešpats* (Q247); *Viešpats šeimynos* (Sut); *Tarnai viešpaties aba šeiminyko* (SPI281); *Viešpats paleidžia sūnus, tarnus ir šeimyną, neturi jų grausmiai, nedraudžia nuog pikto* (SPI254); *Net samdinykas tiktai tyko bei veizd algos jam pažadėtos, jį nedaug rūpia, kačei visos avys viešpaties jo numirtų alba išgaištų* (BPII59); *Idant mūsų žemės viešpatį su jo urėdnykais rėdytumbi ir apgintumbi, prašom tave* (Mž557).

Kartu *viešpatis* – ne tik ūkininkas, bet ir žymiai didesnę galią bei valdžią turintis asmuo: *I šnypšta kaip prūsų viešpats* (Yl); *Jūs, tarnai, būkiat paklusni jūsų kūniškiems viešpatims* (Vln43); *Ar tai švankus darbs, ar reik taip viešpatį niekint?* (K. Donel); *Rods, žėlėk Dieve, mūs viešpatys maloningi būrą, vis pinigų daugiaus norėdami, lupa* (K. Donel).

Viešpats – sudurtinis žodis iš *vieš-* ir *pats*. Su antruoju sandu turime daugiau mitologinių žodžių: *Laukpatis*, *Dimstipatis*, *Žemėpatis*.

Giminiški žodžiai yra graikų *πόσις* ‘sutuoktinis’, bet ir ‘namų šeimininkas’, sen. indų (sanskrito) *páti-* ‘šeimininkas, sutuoktinis’, tocharų *pats* ‘sutuoktinis’; pirminė šiai šakniai yra galios reikšmė, plg. lotynų *potis* ‘galingas, kuris gali’[49]. Lietuvių *vieš-* kilo iš ide. *u̯eiḱ-* reikšme ‘namai, įsikūrimas’, iš čia taip pat sen. indų *víś-* ‚gyvenamoji vieta, namai’, avestos *vīs-* ‘kaimas, giminė’, lot. *vīcus* ‘namų grupė, kaimas, vietovė’, gotų

47 Žr., pavyzdžiui, Ambrazas 2011: 154 ir kt.

48 Greimas 1990: 418-419.

49 Chantraine 1969: 931.

weihs ‘gyvenvietė, vietovė’[50]. Vedų *viś-pati-*, visai kaip lietuvių *vieš-pati-s*, pirmiausia buvo ‘genties, klano vadas’, todėl kartu ir ‘didikas, valdovas’[51]. Taigi, lyginamoji *viešpaties* semantika rodo jį buvus namų, gyvenvietės šeimininką. Sąsajos su paveldėjimu, protėviais šiuo atveju nėra. Priešingai, ‘sutuoktinio’ reikšmė rodo atsiskyrimą nuo tėvų ir naujo, savarankiško gyvenimo pradžią.

Kyla mintis, jog *valdovas* yra tas, kuris gauna valdžią, turtus, žemes, valdinius *pa-veldėjimo* teise, o *viešpats* – kuris ant piliakalnio pastato pilį ir šalia įkuria naują gyvenvietę, *viešę*.

Veikiausiai jau anuomet, senosios Lietuvos valstybės laikais, valdovas ir viešpats buvo sinonimai. Juk įkurti viešę – ant piliakalnio pastatyti pilį – galėjo ne bet kas, o tik tas, kuris valdė atitinkamus materialinius bei žmogiškuosius išteklius, t. y. valdovas. Tačiau tik viešę įkūręs valdovas galėjo teisėtai vadintis viešpačiu.

Todėl labai tikėtina, kad ir Gediminą jo valdiniai vadino viešpačiu. O viešpats turėjo būti *taurus*, puoselėti *taurą* ir jos dorybes – antraip jis būtų nebent valdžią užgrobęs sauvaldys, ne tikras viešpats.

Čia prisimintina *tauráuti* reikšmė ‘draugauti’. LKŽ pateikia vienintelį pavyzdį: *Petras su Jonuku tauráuja* (Ss). Tačiau norint geriau suprasti šią reikšmę, ją vėlgi reikia įrašyti į senovės lietuvių draugystės sampratų kontekstą. A. J. Greimas yra išskyręs bandžiulystę ir bičiulystę[52]. Kaip *taurauti*, taip ir *bandžiuliauti*, ir *bičiuliauti(s)* tebereiškia ‘draugauti’.

Bičiuliai – tai draugai per bites. Bičiuliais tapdavo tasai, iš kurio spiečius išlėkdavo, ir tasai, kuris tą spiečių susemdavo. Prisiminus bičių deivę Austėją, aišku, kad bičiulių tarpusavio santykiai ir santykiai su bitėmis priklausė mitinio sakralumo sferai. Esama tikėjimo, jog bitės pačios pasirenkančios žmogų, pas kurį liks – t. y. bičiulį. O nemėgsta jos pavydžių, šykščių, nesugyvenamų.

Bandininkais tapdavo bendrai dirbantys tą patį žemės sklypą[53]. Banda – tai ir galvijų kaimenė, ir duonos kepalas. Jau vien iš to aišku, kad bandžiulystės pagrindas – žemdirbystė ir gyvulininkystė. Bičiuliais galėdavo tapti vyrai ir iš skirtingų sodžių ar net valsčių, o štai „bandžiulystė jungia visus vieno kaimo, nors ir skirtingiems gaspadoriams priklausančius jaunus vyrus, vieno kaimo jaunimą“[54].

Užtat bičiulystę galime sugretinti su laukininkais, o bandžiulystę – su kaimynais, kaimo erdve. Ir nors apie *tauravimą*, kaip atskirą draugystės formą, išlikusių duomenų neturime, jį savaime belieka sieti su kunigaikščiais, valdovais ir viešpačiais. Lentelėje tai atrodytų taip:

viešė	kaimas	laukas
viešpats	kaimynai	laukininkai
tauravimas	bandžiulystė	bičiulystė

Vėl prisiminkime *tauravimą* esant „linksminimąsi“. Drauge linksmintis – tai ir reiškia draugauti. Viešpaties, valdovo iškeltose vaišėse dalyvaudavo ne bet kas, o jo luomui priderantys žmonės, su kuriais drauge jis *tauravo* – draugavo ir linksminosi. Iškyla atitinkamas „tauraus žmogaus“ paveikslas, susijęs su universaliais valdovui keliamais reikalavimais: jis turi savo tautai užtikrinti *taurą* – klestėjimą, turtą ir socialinę tvarką.

„Lietuvos metraščių“ pateiktame pasakojime apie Gedimino medžioklę ir sapną yra dar vienas *tauros* pėdsakas, kurį, kad ir prabėgomis, verta aptarti. Kas iš ryto nutinka Gediminui iki kreipiantis į Lizdeiką? Ogi jis prabunda iš miego. O veiksmažodis *taũrintis* kaip tik turi reikšmę ‘keltis (iš miego)’: *Ja tep nesinor[i] anksti taũrytis iš miego išvarinėt karvių, tai piemuo visada išvarydavo* (Vlk); taip pat su priešdėliu *užsi-taũrinti* ‘atsikelti’: *Šiandie mūs tėvas anksti užsitaũrino* (Vlk).

Taigi, susapnavęs geležinį vilką Gediminas ryte visų pirma nubudo, *užsitaurino,* – ir jau vien dėl to pasidarė *taurus*, palyginti su miegančiuoju. Turime homologiją:

Miegas *vs.* būdravimas
Netaura *vs.* taura

Tauros sąsaja su nubudimu ir būdravimu mažų mažiausiai savaime iškalbinga.

Taura – tai keliavimas, judėjimas, veikimas, galia. O miegantis žmogus (bent jau įprasto, normalaus miego atveju) šių savybių neturi – jis guli ir niekur neina, nejuda, neveikia, yra bejėgis. Vadinasi, ir paros laikas žmogui skyla į du – *taurų* laiką, kai jis nemiega, veikia, dirba, visaip kaip *taurauja*, *taurėja*, *taurinasi*, *tauruoja*, ir miego laiką, kai, visų šių galių ir galimybių netekęs, jis laikinai iškrenta iš *tauros*, pasidaro *netaurus*, kol paskui, pakirdęs iš miego, vėl sugrįžtą į *taurą*.

Tik *užsitaurinęs* Gediminas kreipiasi į Lizdeiką. Ir tada gauna palaiminimą įkurti sostinę. Nes dabar jis turi tam visas reikiamas kvalifikacijas – gali ne tik pastatyti miestą, bet ir užtikrinti jo miestiečiams svarbiausia – *taurą*.

50 Pokorny 1959: 1131.
51 Benveniste 1969: 88–89, 295, 308.
52 Greimas 1990: 261–269.
53 Greimas, Žukas 1993: 47.
54 Greimas 1990: 267.

Šiame kontekste įdomi viena istorinė detalė. 1205 m. į estų žemes patraukė lietuviai, vadovaujami Žvelgaičio. Juos grįžtančius sumušė žiemgaliai ir Livonijos riteriai. Po dvejų metų lietuviai surengė kerštо žygį. Jam vadovavo neįvardytas lietuvių karo vadas. Įvykiai klostėsi taip:

> Pasiuntė žvalgus sužinoti, kur eina lietuviai; jie pasitiko lietuvius ledu besikeliančius per Dauguvą su belaisviais ir grobiu prie Leneverdės. Lietuvių valdovas su palydovais privažiavo prie pilies, pašaukė pilies viršininkus, paklausė, kur susirinkę krikščionys, ir sakė: „Eikite ten ir sakykite krikščionims: prieš dvejus metus jūs sumušėte mano iš Estijos grįžtančią kariuomenę, kada ji miegojo; o dabar rasite mane ir visus mano vyrus žvalius.[55]

Lietuvių karo vadas teigia, esą prieš dvejus metus buvo užpulta mieganti kariuomenė, tačiau išlikęs šio mūšio aprašymas aiškiai teigia, kad lietuviai buvo užklupti žygiuojantys, ne miegantys. Kodėl tad lietuvių karo vadas teigė sumuštą kariuomenę miegojus?

Galima pamanyti, kad likę gyvi lietuvių kariai sugrįžę pamelavo apie mūšio aplinkybes, norėdami pasiteisinti dėl pralaimėjimo. Bet tai menkai tikėtina. Juolab kad dabar lietuvių karo vadas kreipiasi į tuos, kurie turėjo puikiai žinoti apie visą ano mūšio eigą. Toks gudravimas būtų labai naivus. Veikiausiai taip kalbėdamas lietuvių karo vadas turėjo omenyje ką kita.

XIX a. užrašyta reta karinė-istorinė daina pasakoja:

> *– Ko tujei, kunigėli, sudaičio,*
> *Ilgai pamigėli, sudaičio?*
> *Miegą bemigantem, sudaičio,*
> *Iškirta karelius, sudaičio,*
> *Išpylė pilelę, sudaičio,*
> *Katro tau, kunigėli, sudaičio,*
> *Daugiau pagailėja, sudaičio?*
> *– Ne taip gaila man pilelės, sudaičio,*
> *Kaip man gaila karelių, sudaičio,*
> *Aš pilelę supilsiu, sudaičio,*
> *Dvejais trejais meteliais, sudaičio,*
> *O karelių nebužauginsiu, sudaičio,*
> *Nei dešimtis metelių, sudaičio.*[56]

Čia irgi iškertami, iššudomi miegantys kariai. Viena vertus, turime istorinį paliudijimą iš XIII a., kita vertus, po septynių šimtų metų užrašytą dainą, ir abu šaltiniai sako tą patį. O tai yra rimtas argumentas, jog čia turime kultūrinį kodą, kuriuo aiškinami kariniai pralaimėjimai. Kitaip tariant, tai metafora, kurios reikšmes dabar reikėtų paaiškinti.

Jei būdravimas nuo miegojimo skiriasi taip pat, kaip *taurumas* nuo *netaurumo* arba *taura* nuo *netauros*, tai miegą nebūtinai reikia suprasti pažodžiui: žmogus, ypač karys, lyg miegantis yra tada, kai jį dėl kažkokių priežasčių apleidžia *taura*.

Išties *taurių* vyrų negalima nugalėti, tačiau jeigu *taura* juos apleidžia, jie pasidaro pažeidžiami lyg miegantys. O tada ir pralaimi.

Taigi, neįvardytas lietuvių karo vadas norėjo pasakyti: prieš dvejus metus lietuviai ne fiziškai miegojo – juos buvo apleidusi *taura*, todėl jie buvo pasidarę kaip miegantys. O šį kartą lietuviai jau esantys žvalūs – vadinasi, *taurūs*, todėl bus nenugalimi.

Žinoma, čia prieš mus veriasi ir miego mitologija, nuodugniai netyrinėta, nors įvairiais atžvilgiais jau paliesta ne vieno tyrinėtojo[57]. Tačiau dabar į ją negalime leistis.

Šįkart mums svarbu, kaip būdavo užsitikrinama *taura*. Prieš eidami į karo žygį lietuviai atlikdavo apeigas ir aukojimus, taip pat ir grįžę iš karo žygio. Galima daryti prielaidą, kad vienas iš šių ritualų tikslų kaip tik ir buvo užtikrinti kariams *taurą*. Beje, šiose kariniuose ritualuose vėl išnyra *tauro* figūra. 1365 m. vasario 14 d. įvyko štai kas:

> Penktadienį prieš sekmadienį, vadinamą *Exurge*, keturi karaliai, būtent Kęstutis, Algirdas, Patrikas iš Gardino ir Aleksandras, krikščionių nelaimei, puola Skalvos žemę su 4000 [vyrų], trimis voromis, ir paėmė bei sudegino dvi pilis – Kaustryčių ir t. t., vyrus ir moteris nusivesdami nelaisvėn. Ir jie skuba prie vandenų, vadinamų Kuršių mariomis, kur sugavo 14 žvejų ir nusivarė komtūro arklius. Linksmi jie greitai parjoja pas karalių, [buvusį] prie Ragainės, atnašauja dievams t a u r o kraują ir paaukoja vieną [belaisvį] Henzelį Nojenšteiną, įmesdami jį į ugnį.[58]

Po sėkmingo žygio aukojamas ne pats tauras, bet jo kraujas. Jei lietuviai jį kaip nors būtų sumedžioję žygio metu, metraštininkas apie tai būtų užsiminęs, o kadangi jis rašo tik apie tauro kraują, vadinasi, lietuviai jį jau turėjo – buvo pasiėmę su savimi iš anksto: prieš žygį buvo atlikta ritualinė

55 Livonijos kronikos 1991: 53.

56 LLD III: Nr. 683.

57 Vaitkevičius 2017: 5–17; Razauskas 2012: 81–97; 2023: 51–53 ir kt.

58 BRMŠ I: 467.

medžioklė, sumedžiotas tauras, kad sėkmės atveju būtų galima paaukoti jo kraują.

Suprantama, iš tokių menkų duomenų negalime daryti patikimų išvadų, tačiau tauro pasirodymas šiame kontekste atrodo reikšmingas.

Taigi, *taura* – tai ir bendruomeninė, ir kartu individuali, asmens savybė, visų pirma sietina su valdovo, viešpačio asmeniu. Tik *taurus* žmogus gali mesti iššūkį *taurui*, jį sumedžioti ir taip užtikrinti tautai gausą, klestėjimą bei santarvę. Tik pats būdamas *taurus* jis bus teisėtas, legitimus viešpats, pajėgus laukinę gamtos galią transformuoti į dvasines, kultūrines bendruomenės galimybes ir šitaip žadinti, budinti (!) – *taurinti* tautos dvasią. Tik būdamas *taurus viešpats*.

KUR GEDIMINAS SUMEDŽIOJO TAURĄ?

Pabaigai pabandykime nustatyti, kaip pagal Lietuvos metraščius dėliojasi Vilniaus toponimika. Minimos šios vietos: Tauro kalnas, Kreivasis (arba Plikasis) kalnas, Šventaragio slėnis. Ant Kreivojo kalno stovėjo Kreivoji pilis, kuri buvo sugriauta XIV a. pabaigoje per Vytauto atvestų kryžiuočių puolimą ir vėliau nebuvo atstatyta. Jos būta maždaug ten, kur dabar Trijų Kryžių ir Stalo kalnai. Tai buvo didelis įtvirtinimas, apėmęs palyginti didelę teritoriją. Kaip sako metraščiai, būtent ant šio kalno Gediminas susapnavo geležinį vilką. Ir ant jo paskui pastatė pilį. O Žemutinę pilį pastatė Šventaragio slėnyje.

Verta pastebėti dualumą: Vilnius prasideda ne nuo vienos pilies, ne iš vieno centro, bet iš dviejų. Viena, *Aukštutinė* pilis – *aukštai*, ant Kreivojo kalno, kita, *Žemutinė* – *žemai*, Šventaragio slėnyje.

Keistas paradoksas: pasakojime neatsirado vietos tai Aukštutinei piliai, kurios likučiai iki šiol stovi ant dabartinio Gedimino kalno. XVI a. ant Kreivojo kalno jau nebebuvo jokių pilies pėdsakų, kalnas buvo tuščias, plikas, todėl ir gavęs naują Plikojo kalno pavadinimą. O ant Gedimino kalno XVI a. stovėjo pilis. Tačiau pasakojime apie Vilniaus įkūrimą ji liko nepastebėta. Tai pirštų mintį, kad to paties amžiaus pasakojime apie Vilniaus pradžią Kreivoji pilis tebebuvo svarbesnė, simboliškai reikšmingesnė už daiktinę XVI a. tikrovę.

„Klaidą“ netrukus ištaiso Motiejus Strijkovskis. Jo pasakojime Aukštutinė pilis tampa centru: „Tenai tad Gediminas, medžiodamas girioje aplink minėtąją ugniavietę tarp kalnų, dabar vadinamų Plikaisiais, be daugybės visų kitų žvėrių, pats pašovė didelį taurą iš arbaleto ir pribaigė jį ant to kalno, kur dabar Vilniaus Aukštutinė pilis; kalnas nuo ano tauro ir dabar Taurakalniu tebevadinamas.“ Ir sapne Gediminas geležinį vilką jau pamato ant to paties kalno: „O kai po dienos darbų, kaip visada, kietai įmigo, sapnavo, kad ant to kalno ir toje vietoje, kur taurą nukovė, kur dabar Vilniaus pilys stovi, mato vilką, didelį ir galingą, ir tarytum geležies šarvais stipriai nuo bet kokių šūvių apsaugotą.“[59]

Taigi, Vilniaus pradžia ir simboliniu centru M. Strijkovskiui tampa dabartinis Gedimino kalnas ir ant jo stovėjusi pilis. Vėlesni istorikai šią pataisą mielai priėmė, nes ji geriau atitiko anuometę istorinę tikrovę: kurgi kitur galėjo būti sumedžiotas tauras, jei ne ten, kur stovi galinga mūrinė Aukštutinė pilis?

Tačiau ši M. Strijkovskio pataisa visai nepaiso Lietuvos metraščių. O juose Tauro kalnas paminėtas dar du kartus. Nurodoma, kad po Kęstučio ir Algirdo perversmo Jaunutis nubėgo į Tauro kalną slėptis. Ir antrą kartą, kalbant apie 1390 m. Vilniaus puolimą, sakoma, kad nuo Tauro kalno Vytautas bombardomis apšaudė Kreivąją pilį. Iš šių užuominų aišku, kad dabartinis Gedimino kalnas negalėjo būti vadinamas Taurakalniu, nes nuo jo Kreivosios pilies apšaudyti būtų neįmanoma. Tauro kalnas negalėjo būti ir dabartiniame Kalnų parke, nes ten kaip tik būta Kreivosios pilies ir senojo Vilniaus miesto. Tauro kalnas turėjo būti kažkur atokiau. Tik tada būtų suprantamas ir Jaunučio pabėgimas į jį pasislėpti.

Tad kurgi jis buvo?

Dabartinis Tauro kalnas atkrenta iškart, nes senasis jo pavadinimas, nors mitologiškai ne mažiau įdomus, buvo visai kitoks. Senovėje jis vadintas Velnio kalnu. Įdomu tai, kad nuo Kreivosios pilies jis stūkso į vakarus – ten, kur leidžiasi saulė. O velnio ir vakarų ryšį yra puikiai pademonstravęs Norbertas Vėlius. Kokią vietą mitiniame kraštovaizdyje kitados užėmė šis kalnas – ne šio tyrimo užduotis.

Vladas Drėma yra užsiminęs, esą XVII a. dokumentai teigia kaip tik ant Tauro kalno buvus pastatytą Šv. Petro ir Povilo bažnyčią[60]. Deja, jis nenurodė tų dokumentų. Pagaliau net ir turint omenyje nuo XVII a. gerokai pasikeitusį kraštovaizdį, vis tiek akivaizdu, kad Šv. Petro ir Povilo bažnyčia stovi ne ant kalno.

Šiaip ar taip, tradicija Tauro kalną lokalizuoti būtent čia tebegyva dar ir XIX a. Adomas Kirkoras savo „Pasivaikščiojimuose po Vilnių“

59 BRMŠ II: 554–558.

60 Drėma 2013: 375.

primena, jog Teodoras Narbutas yra nurodęs „vieną kalvą, esančią netoli kelio iš Užupio į Antakalnį, kuri, pasak padavimo, taip pat vadinama Tauro kalnu, ir ten galėjęs būti nudėtas garsusis sostinės įkūrimo kaltininkas.“[61]

T. Narbutas, aprašydamas Jaunučio pabėgimą į Tauro kalną, iš tikrųjų išnašoje priduria: „Tas kalnas stūksto dešinėje kelio, vedančio iš Užupio į Antakalnį, pusėje.“[62] Nors nuoroda nėra tiksli, tačiau tikrai rodo Šv. Petro ir Povilo bažnyčios link.

Vėlyvi šaltiniai visada abejotini, ypač vadinamųjų romantikų. Gal tai tik dar viena iš piršto laužta interpretacija? Juk panašiai nutiko su Velnio kalnu, ilgainiui gavusiu Bufalo pavadinimą, galiausiai išsiverstą į Taurą. Be to, prisiminkime Seredžiaus piliakalnio istoriją. Dar XVIII a. pabaigoje dokumentuose jis vadinamas Palemono kalnu – akivaizdi užuomina į Lietuvos metraščių pasakojimą apie Palemono atvykimą į Lietuvą, į tą jo vietą, kur jis nusprendžia šį kraštą esant tinkamą apsistoti. Bet tai tik Lietuvos metraščių legendos įvietinimas, įvykęs veikiausiai tame pačiame XVIII a. Kodėl gi taip nebūtų galėję nutikti ir Tauro kalnui? Pirma užrašyta legenda, o paskui joje minimi vietovardžiai pritaikyti Vilniaus kraštovaizdžiui...

Mįslę išsprendė istorikas Mindaugas Klovas, suradęs labai įdomų dokumentą, datuotą 1529 m. Tais metais Vilniaus miestietis Bogdanas Karpovičius auksakaliui Erazmui pardavė žemės sklypą prie kalno, vadinamo Tauro kalnu (*terram [...] montis vulgo Turowa hora*). Dokumente sakoma jį esant ten, kur Užupis ribojasi su Antakalniu[63].

Dokumentas itin svarbus, nes įrodo, kad metraščių sukūrimo laikotarpiu Tauro kalnas tikrai buvo žinomas. Tad metraščio autoriai rėmėsi gyva ano meto toponimika.

Į pietryčius nuo Šv. Petro ir Povilo bažnyčios išties prasideda kalva, kurios pačiame viršuje kyšo aukščiausias už visus kalnagūbris su geodeziniu bokšteliu, nesunkiai pasiekiamas kylant dabartinės Olandų gatvės kairiąja puse. Jis yra tiesiai į šiaurę už buvusio Kreivojo miesto ribos, tad nuo jo Vytautas tikrai galėjo apšaudyti bombardomis Kreivąją pilį ir jame tikrai galėjo pasislėpti Jaunutis.

Kad ir kaip pasikeitęs nuo XVI a., tai gali būti Tauro kalnas.

Pastebėtina, jog tauro sumedžiojimo vieta liko nesukultūrinta, joje nebuvo kuriamas joks miestas, nebuvo statoma jokia pilis. Galima kelti mintį, jog tai buvo sakrali, šventa vieta. Taip manyti ragina ir viena mįslinga M. Strijkovskio užuomina: „Buvo dar didelė salė ar šventykla Antakalnyje visiems dievams, kuriuos lietuviai, velnio kerų apdumti, garbino; ten ketvirtadienio vakarais kunigai žvakę vaškinę visada statydavo ir žibindavo.“[64] Jis nepatikslina, kur tiksliai Antakalnyje buvo ta senovės lietuvių šventykla, tačiau dėl bendro konteksto prie tikėtinų vietų galėtų priklausyti ir Tauro kalnas.

Beje, ir Vilniaus apylinkėse esama vietovardžių, tarp jų vandenvardžių, susijusių su žodžiu *tauras*. Už Verkių į Nerį įteka Turniškių upelis, davęs pavadinimą Turniškių rajonui. Aleksandras Vanagas savo „Lietuvių hidronimų etimologiniame žodyne“ nurodo kitą upę, vardu *Turė* ar *Tureika*, Eišiškių rajone, kurios pavadinimą laiko suslavinta žodžio *taurė* forma[65]. O Verkiai irgi mitologiškai žymėta vieta. M. Strijkovskio pasakojime Verkiai pasirodo kalbant apie lizde surastą būsimąjį vyriausiąjį žynį Lizdeiką, kuris kaip tik paskui išaiškins Gedimino sapną. Pagaliau vertas dėmesio ir vandenvardis *Taurija*. Tai Vilnios dešinysis intakas, prasidedantis Vilkabrasčio pelkėje ir į Vilnią įsiliejantis ties Taurijos kaimu. Tad Vilniaus apylinkių vietovardžiuose *tauro* ženklas ne vienas.

Vladimiras Toporovas jau yra tyręs mitinę Vilniaus toponimiką[66]. Tačiau iškilę nauji duomenys verčia ją iš naujo peržiūrėti ir papildyti. Įtikinamai skamba Gedimino Vaitkevičiaus mintis, jog Vilnius valstybės centru, sostine, buvo pasirinktas dėl strategiškai labai palankios vietos – jo reljefas itin tiko gynybiniams įtvirtinimams[67]. Vis dėlto strateginiai sumetimai neprieštarauja ir galimam vietos mitiniam įprasminimui. Tiesą pasakius, tai net beveik būtina. Visos senosios žmonių gyvenvietės buvo mitologiškai įprasmintos. Nes gyvenimas beprasmybėje tiesiog priešingas žmogaus prigimčiai.

61 Kirkoras 1991: 21.

62 Narbutt 1839: 28.

63 Vilniaus miesto rotušės akto išrašas: LVIA, f. 610, ap. 3, b. 156.1.2–3. Nuoširdžiai dėkoju Mindaugui Klovai, maloniai sutikusiam pasidalinti savo atradimu! Tikiuosi, kad jis greitu laiku paruoš publikaciją, kurioje nuodugniai pateiks savo surastus šaltinius ir taip praplės mūsų žinias apie senąją Vilniaus toponimiką.

64 BRMŠ II: 558.

65 Vanagas 1981: 350.

66 Toporov 2000: 35–98.

67 Vaitkevičius 2010: 65–66.

Kretingos kraštotyros muziejaus skyriaus vedėjas Donatas Butkus su radiniu iš Minijos upės – tauro kaukole. 1981 m. Algimanto Maldučio nuotrauka. Saugoma Kretingos muziejuje

VIETOJE IŠVADŲ

Tiek šiuo kartu apie paslaptingą, aiškiai numanomą, bet kartu ir nutylimą Vilniaus *taurą*, atvedusį mus iki *tauraus viešpačio*, *tauros* bendruomenėje palaikytojo. Tikiuosi, kad šis tyrimas Vilniaus įkūrimo mitą padarė bent kiek aiškesnį, o kartu ir plačiau pravėrė senosios lietuviškos valdžios sampratą. Be abejo, tai tik kelio pradžia. Straipsnyje sąmoningai neliestas tauro giminaitis *jautis*, kurio vaizdinys lietuvių mitologijoje sodrus, daugiasluoksnis ir įvairialypis. Galima būtų tarti, kad jautis – tai prijaukintas, „sukultūrintas“ tauras. Tai rodo žodžio *jáutis* bendra kilmė su veiksmažodžiu *jùngti* ‘dėti jungą (ariant), kinkyti, pajungti’[68]. Jautis – tai „pajungtas“, į darbą „įkinkytas“ tauras.

Senovės indoeuropiečiams jautis buvo itin svarbus, nes būtent jis buvo pakinkytas į vežimus, kuriais jie, keliaudami iš protėvynės į tolimus kraštus, gabenosi – *taurino* savo mantą. Kartu neabejotina, kad jautis perėmė ir tuo pat metu transformavo mitines tauro reikšmes.

Žinoma, straipsnis nė neturėjo tikslo galutinai išaiškinti „Lietuvos metraščiuose“ pateiktos Vilniaus įkūrimo legendos. Joje vis dar lieka daug paslapčių. Pavyzdžiui, geležinis vilkas, kurio nuodugnus tyrimas tiesiog būtinas protėvių mums paliktam mūsų sostinės mitui suprasti. Kas be ko, šiame straipsnyje iškeltos hipotezės irgi gali ir privalo būti kritiškai įvertintos. Autoriaus tikslas buvo kaip galima aiškiau, pagrįsčiau ir įtikinamiau jas išsakyti.

68 Fraenkel 1962–1965: 191, žr. LKŽe.

LITERATŪRA IR ŠALTINIAI

Ališauskas 2014 = Vytautas Ališauskas. Mitologija ir politika: Vilniaus įkūrimo mitas kaip politinis pasakojimas. *Senoji lietuvių literatūra*, t. 37: *Naujausi lituanistikos atradimai ir šiuolaikinė istorinė vaizduotė*. Vilnius: LLTI, 2014.

Ambrazas 2006 = Saulius Ambrazas. Lietuvių kalbos būdvardžių su priesaga *{-lo-} raida. *Baltistica*, 2006, XLI (1).

Ambrazas 2011 = Saulius Ambrazas. *Būdvardžių darybos raida*. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2011.

Baronas 2022 = Darius Baronas. Lietuvos didžiojo kunigaikščio valdžia: ideologiniai šaltiniai, sklaida ir atspindžiai politinėje mintyje XIII–XVI a. *Valdžia, luomas, individas Lietuvos didžiojoje kunigaikštystėje: XIII–XVIII a. istorijos slinktys*. Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2022.

Benveniste 1969 = Emile *Benveniste. Le Vocabulaire des institutions indo-européennes*, 1 tomes. Paris: Minuit, 1969.

Beresnevičius 1995 = Gintaras Beresnevičius. *Baltų religinės reformos*. Vilnius: Taura.

BRMŠ I = *Baltų religijos ir mitologijos šaltiniai*, I: *Nuo seniausių laikų iki XV amžiaus pabaigos*. Sudarė Norbertas Vėlius. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1996.

BRMŠ II = *Baltų religijos ir mitologijos šaltiniai*, II: *XVI amžius*. Sudarė Norbertas Vėlius. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2001.

Buck 1949 = Carl Darling Buck. *A Dictionary of Selected Synonyms in the Principal Indo-European Languages*. Chicago: The University of Chicago Press, 1949.

Būga 1959 = Kazimieras Būga. *Rinktiniai raštai*. Sudarė Z. Zinkevičius, II. Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1959.

Bugys 2020 = Paulius Bugys. XII a. pabaigos–XIV a. pradžios lietuvių karybos bruožai. *Kariauti pratusi tauta: Lietuvių karinis elitas*. Vilnius: Nacionalinis muziejus, Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės valdovų rūmai, 2020.

Chantraine 1968 = Pierre Louis Chantraine. *Dictionnaire étymologique de la langue greque: Histoire des mots*, I. Paris: Klincksieck, 1968.

Daniulytė 1998 = Raminta Daniulytė. Rago semantema. *Darbai ir dienos*, 1998, t. 6 (15).

Drėma 2013 = Vladas Drėma. *Dingęs Vilnius*. Vilnius: Versus aureus, 2013.

Fraenkel 1962–1965 = Ernst Fraenkel. *Litauisches etymologisches Wörterbuch*, I–II. Heidelberg: Carl Winter Universitätsverlag–Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1962–1965.

Greimas 1970 = Algirdas Julius Greimas. Apie folklorą, religiją ir istoriją. *Metmenys*, 1970, Nr. 19.

Greimas 1990 = Algirdas Julius Greimas. *Tautos atminties beieškant. Apie dievus ir žmones*. Vilnius: Mokslas–Chicago: Algimanto Mackaus knygų leidimo fondas, 1990.

Greimas, Žukas 1993 = Algirdas Julius Greimas, Saulius Žukas. *Lietuva Pabaltijy*. Vilnius: Baltos lankos, 1993.

Gurevičius 1989 = Aronas Gurevičius. *Viduramžių kultūros kategorijos*. Vilnius: Mintis, 1989.

Husovianas 2007 = Mikalojus Husovianas. *Raštai*. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2007.

Jurginis 1962 = Juozas Jurginis. *Baudžiavos įsigalėjimas Lietuvoje*. Vilnius, 1962.

Jurginis, Šidlauskas 1983 = Juozas Jurginis, Algirdas Šidlauskas. *Kraštas ir žmonės*. Vilnius: Mokslas, 1983.

Kirkoras 1991 = Adomas Kirkoras. *Pasivaikščiojimai po Vilnių ir jo apylinkes*. Vilnius: Mintis, 1991.

Lecouteaux 2006 = Claude Lecouteaux. *Germanų mitologijos žodynas*. Vilnius: Aidai, 2006.

Lehmann 1986 = Winfred P. Lehmann. *A Gothic Etymological Dictionary*. Leiden: E. J. Brill, 1986.

Lietuvos metraštis 1971 = *Lietuvos metraštis (Bychovco kronika)*. Vilnius: Vaga, 1971.

Livonijos kronikos 1991 = Henrikas Latvis, Hermanas Vartbergė. *Livonijos kronikos*. Vilnius: Mokslas, 1991.

LLD III = *Lietuvių liaudies dainynas*, III: *Karinės-istorinės dainos*, 1. Parengė P. Jokimaitienė. Vilnius: Vaga, 1985.

Mickūnaitė 2009 = Giedrė Mickūnaitė. Didžiojo kunigaikščio medžioklė: pasakojimas, vaizdas, alegorijos. *Acta academiae artium Vilnensis*, t. 55. Vilnius: Vilniaus dailės akademija, 2009.

Mindaugo knyga 2005 = *Mindaugo knyga: Istorijos šaltiniai apie Lietuvos karalių*. Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2005.

Narbutt 1839 = Teodor Narbutt. *Dzieje starożytne narodu litewskiego*, t. 5. Wilno, 1839.

Petrauskas 2017 = Rimvydas Petrauskas. *Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė: Politika ir visuomenė vėlyvaisiais Viduramžiais*. Vilnius: Lietuvos katalikų mokslo draugija, Naujasis židinys-Aidai, 2017.

Piličiauskienė, Blaževičius 2018 = Giedrė Piličiauskienė, Povilas Blaževičius. Žinduoliai Vilniaus pilyse. *Vilniaus pilių fauna: nuo kepsnio iki draugo*. Red. P. Blaževičius. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2018.

Pokorny 1959 = Julius Pokorny. *Indogermanisches etymologisches Wörterbuch*, I. Bern–München: Francke Verlag, 1959. Žodyno internetinė versija prieinama internetu: <https://indo-european.info/pokorny-etymological-dictionary/>.

Razauskas 2012 = Dainius Razauskas. Pasaulio sapnas: Mistinės kosmogonijos užuominos lietuvių tautosakoje. *Tautosakos darbai*, 2012, t. 44.

Razauskas 2023 = Dainius Razauskas. Pavirsti akmeniu. *Būdas*, 2003, Nr 3.

Sabaliauskas 1994 = Algirdas Sabaliauskas. *Iš kur jie? Pasakojimai apie žodžių kilmę*. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 1994.

Samsonowicz 1991 = Agnieszka Samsonowicz. *Łowiectwo w Polsce Piastów i Jagiellonów* (serija *Studia i materialy z historii kultury materialnej*, t. 62). Wroclaw–Warszawa–Karakow: Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1991.

Savukynas 2020a = Virginijus Savukynas. Kas užšifruota lietuvių kilmės iš romėnų teorijoje? *Kultūros barai*, 2020, Nr. 9.

Savukynas 2020b = Virginijus Savukynas. Gedimino kodas. *Kultūros barai*, 2020, Nr. 10.

Simniškytė 1998 = Andra Simniškytė. Geriamieji ragai Lietuvoje. *Lietuvos archeologija*, 1998, t. 15.

Toporov 2000 = Vladimir Toporov. *Baltų mitologijos ir ritualo tyrimai*. Vilnius: Aidai, 2020.

Vaitkevičienė 2019 = Daiva Vaitkevičienė. *Žydinti taurė: Baltų gėrimai ir apeigos*. Vilnius, Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2019.

Vaitkevičius 2010 = Gediminas Vaitkevičius. *Vilniaus įkūrimas*. Vilnius: Lietuvos nacionalinis muziejus, 2010.

Vaitkevičius 2017 = Vykintas Vaitkevičius. Piliakalnių duris pravėrus: padavimai apie miegančią lietuvių kariuomenę. *Liaudies kultūra*, 2017, Nr. 1 (171).

Vanagas 1981 = Aleksandras Vanagas. *Lietuvių hidronimų etimologinis žodynas*. Vilnius: Mokslas, 1981.

Абаев ИЭСОЯ III = Василий Иванович Абаев. *Историко-этимологический словарь осетинского языка*, III. Москва–Ленинград: Наука, 1958.

Гамкрелидзе, Иванов 1984 = Тамаз Валерианович Гамкрелидзе, Вячеслав Всеволодович Иванов. *Индоевропейский язык и индоевропейцы: Реконструкция и историко-типологический анализ праязыка и протокультуры*. Тбилиси: Издательство Тбилисского университета, 1984.

Прохоров 2005 = Андрей Аркадьевич Прохоров. Князь Тур – история легенды: Сакрализация княжеской власти у славян. Мінск: БГУ, 2005.

Прохоров 2006 = Андрей Аркадьевич Прохоров. О туровских преданиях. *Працы гістарычнага факультэта: навуковы зборнік*, вып. 1. Мінск: БДУ, 2006.

THE NOBLE RULER

Virginijus SAVUKYNAS

The article examines the mythical meanings of the auroch, known as *tauras* in Lithuanian (without deliberately touching the broad symbolism of the ox). In the legend of the founding of Vilnius as presented in the Bychowiec Chronicle, Grand Duke Gediminas, before dreaming his prophetic dream, hunted an auroch. Although there is no data in Lithuanian folklore about aurochs, the root *taur-* can be found in many Lithuanian words, covering such meanings as 1) material prosperity and growth; 2) vital power, health; 3) abstract order and coherence; 4) social coexistence (no anger or fighting); 5) movement towards an orderly, noble position. There is no doubt that the concept of "*taura*" implied by them is related to the mythical figure of the auroch. At the same time, the ritual meaning of Gediminas' hunting is also evident: the hunted auroch was supposed to mean that the established city would uphold the values of "*taura*."

This study also revealed the Lithuanian concept of government. The available data suggest that Gediminas, when he founded Vilnius, established a *viešė* (built a castle on a hill mound), so he himself (his title) had to be *viešpats* – ruler of the *viešė*. This is what makes *viešpats* different from a ruler who gains his title by inheritance.

One of the meanings of the verb "*taurauti*" is "friendship." From it, the third form of friendship in old Lithuania can be reconstructed: in addition to *bičiulystė* (friendship through bees, Lith. *bitės*) and *bandininkystė* (friendship through a plot of land), *tauravimas* is friendship through a *tauras* (auroch). Since the right to hunt the aurochs belonged to the sovereign, this form of friendship could relate only to persons of the highest state.

AKMENINĖ ŠIRDIS

Dainius RAZAUSKAS

Straipsnis tęsia plačią su-tvėrimo *ir* iš-tvėrimo*, taip pat sąstingio ir pasiliejimo, laisvos tėkmės temą ir, skyrium, praeitą straipsnį antrašte „Pavirsti akmeniu“. Jame buvo kalbama apie akmenį ir suakmenėjimą kaip būdingą sąstingio, sustabarėjimo įvaizdį (prisiminkime ir anksčiau aptartą žodžio* stabas *reikšmę ‘akmuo’). Mitologijoje tokį sustabarėjimą būdingai perteikia gyvos būtybės pavirtimas akmeniu. Savo ruožtu atitokimas iš suakmenėjimo – vienas iš įtaigiausių dvasinio išsilaisvinimo ir prisikėlimo įvaizdžių. Perkeltinę, dvasinę suakmenėjimo prasmę prikišamai nurodo ten pat aptartas jo palyginimas su miegu, ypač kietu kaip akmuo. Dabar bus nagrinėjamas kitas, irgi dvasinę suakmenėjimo prasmę akivaizdžiai menantis įvaizdis – akmeninė širdis. Straipsnyje atskirai dar aptariamas artimas „silpnesnis“ vaizdinys – pati dar nesuakmenėjusi, o tik akmeniu užversta, akmens prislėgta širdis. Taip pat bendresnis užkietėjusios širdies vaizdinys. Esama pakankamai duomenų, kad mitologijoje gyvą būtybę, žmogų ar žmogaus širdį akmeniu paverčia būdingai velnias, bet jie pateikti kitame straipsnyje „Akmuo – velnio ir akmuo – velnias“, kuris taip pat atiduotas spaudai.*

Reikšminiai žodžiai: akmeninė širdis, akmens prislėgta širdis, širdies užkietėjimas; suakmenėjimas, sąstingis ir atotėkis, tėkmė; sutvėrimas ir ištvėrimas; lietuvių (baltų) mitologija.

Suakmenėjimas gali reikšti ne tik patį sąmonės praradimą ir kietą miegą kaip būdingą, geriausiai pažįstamą jo apraišką, bet ir įvairias kitas apsiniaukusio sąmoningumo būsenas bei atitinkamas savybes.

Ne kartą šiuo atžvilgiu suakmenėjimo įvaizdį yra nagrinėjusi psichologė analitikė Marija Luiza fon Franc. Pavyzdžiui: „Pagieža – tai tam tikras paslėptas afektas, arba įtūžis, tačiau atgręžtas vidun, tad asmenybei daro stingdantį poveikį. Pagiežingi žmonės retai būna draugiški, atsipalaidavę ir atviri bendradarbiavimui, jie viduje lyg sutraukti (*contracted*), ir kaip tik dėl to atsiranda ryšys tarp pagiežos ir suakmenėjimo.“[1] Sutrauktumas savo ruožtu mena rūgusio pieno ar varškės *su(si)tvėrimą*[2].

Suakmenėjimas – tai ir *sustabdytas* žmogaus vidinis augimas, dvasinis brendimas, analitinės psichologijos vadinamas individuacija. L. M. fon Franc perspėja: „Kaip jau esu pabrėžusi anksčiau, individuacija nesuderinama su papūgišku kitų mėgdžiojimu. Visuose kraštuose žmonės ne kartą yra bandę išoriškai, ritualiai pakartoti savo didžiųjų religinių mokytojų – Kristaus, Budos ar kurio kito Mokytojo – pirminį religinį patyrimą, tačiau dėl to tik suakmenėjo. Iš tikrųjų sekti didžiu dvasiniu vedliu nereiškia jį mėgdžioti – kartoti visą jo gyvenimą vykusios individuacijos išorinių apraiškų. Tai reiškia, jog turime pamėginti lygiai taip pat nuoširdžiai kaip jis gyventi savo pačių gyvenimą.“[3] Kitaip tariant, *nestabinti stabais* savo sielos.

Taip, pasak M. L. fon Franc, „visam islamo pasauliui – ir ne tik islamo! – nuolat yra iškilusi grėsmė nuslysti į grynai formalistinį religingumą, kai išganymui pasiekti neva užtenka laiku pasitiesti maldų kilimėlį ir nukeliauti į Meką, mechaniškai sukalbėti maldas ir paskaityti Koraną. Tačiau ištiesi tai turi visai priešingus padarinius, nes žmogų užnuodija ir paverčia akmeniu“[4]. Apskritai „žmonėms, kurie savo religinę tiesą (pavyzdžiui, Koraną arba Budos mokymą) laiko galutine tiesa, belieka vienintelė galimybė: nuo šiol tik kartoti ją kaip kokią matematikos taisyklę. Nelyginant papūga! Taip jūs ištiesi nejučia pasidarote kaip papūga, kuri taria žodžius <...>, bet nežino, ką sako, lyg mechaninė lėlė. Nūdien vietoj papūgos galėtumėte paleisti magnetofoną ir toliau be galo kartoti vis tą pačią tiesą. Kiekvienai knygos religijai, kuri kliaujasi vienąsyk visiems laikams apreikšta tiesa, nuolat gresia šis neigiamas papūgos simbolis, kitaip tariant, suakmenėjimas. Dabar matome, ką reiškia suakmenėjimas: kas tik tampa šios neigiamos aklo kartojimo dvasios auka, psichologiškai suakmenėja ir liaujasi augęs. Suakmenėja ne tik atskiras žmogus, bet ištisos civilizacijos, kaip gerai žinoma iš istorijos. Lieka visi įprasti liturginiai bei kiti religiniai mechanizmai, praradę bet kokią vidinę prasmę, vidinį patyrimą, kurie tiek visą visuomenę, tiek

1 Franz 1990: 137.

2 Razauskas 2021: 17.

3 Franz 1968: 235–236; plg. Žarskus 2001: 144.

4 Franz 1990: 144–145, žr. p. 180.

atskirą žmogų sustingdo į akmenį ir sustabdo raidą. Žinoma, galite papriešta rauti, jog tai galioja tik tiems, kas nemoka papūgos pagauti, ir tai tiesa. Pro visą šį storą mechaninės tradicijos sluoksnį visuomet tebėra įmanoma pagauti ir suprasti pirminę prasmę, pirminę gyvybinę esmę, ir tuomet suakmenėjimas neištinka.“[5] Arba iš *stabo* akmens pasilieja gyvas vanduo, gyva versmė, tėkmė. Kaip Vėlia-Neris iš Stepo akmens[6].

Plačiausia prasme, anot M. L. fon Franc, „kai užsąmonei pritaikome kokią nors teoriją, žodžius laikydami kažkuo daugiau nei tik aprašančiais terminais, paverčiame ją akmeniu, ir ji nebegali pasireikšti kaip gyva jėga. Bet kokia teorija jai gresia sąstingiu, nebeleidžiančiu reikštis savaimingai.“[7]

Šiuo atžvilgiu čia labai tiktų Vydūno sakinys: „Samoningumas įvairiu būdu pildo ir apstabina nesąmoningumą, tai esti suteikia jam lytį.“[8] Iš tikrųjų, sąmonė, suteikdama užsąmonei lytį, jei daro tai per prievartą, gali primesti jai svetimą, savaime nebūdingą pavidalą ir taip ne atskleisti ją, ne prikelti gyvai raiškai, bet priešingai – užgniaužti ir sustangdinti į *stabą*. Tik „teoriją“ tokiu atveju reikia suprasti ne pažodžiui, ne kaip intelektinio pažinimo įrankį, o priešingai – kaip jo kliūtį, kaip sustingusią teiginių ar idėjų sistemą, kuria šiukštu nevalia suabejoti ir juolab jai prieštarauti. „Teorija“ tokiu atveju virsta ideologija[9], kuri gyvą sielą, takų vidinį sielos gyvenimą grasina sukaustyti negyvomis, sustingusiomis idėjomis – *sustabinti stabais*.

Panašiai Epiktetas pasisako apie vėlyvosios Atėnų akademijos filosofus akademikus. Pasak jo („Pokalbiai“ I.5.1–3), jei žmogus „prieštarauja visiškai akivaizdiems dalykams, nėra lengva rasti argumentą, kuris įtikintų jį. Ir šitaip būna ne dėl jo stiprybės ar įrodinėjančiojo silpnumo – kaip galima argumentu paveikti žmogų, kuris klysdamas užkietėjo kaip akmuo? O toks suakmenėjimas būna dvejopas: akmenėja protas arba imlumas tiesai, kai žmogus nusistato arba nepriimti savaime suprantamų dalykų, arba neatsisakyti prieštaravimų.“[10]

Suakmenėjusį protą gali reikšti ir akmeninės galvos įvaizdis, kaip lietuvių sudurtiniame žodyje *akmengal̃vis* ‘sunkios galvos žmogus, negabus’: *Jis neišeis mokslo, kad toks akmengalvis* (Skirsnemunė, Jurbarko r.)[11]. Dėl prastos atminties žmogus nusiskundžia: *Mano galva kaip akmuo* (Apsas, Gudija)[12].

Šitaip suakmenėti gali ne tik protas, bet juo labiau jausmai, taigi akmeninė gali pasidaryti ne tik žmogaus galva, bet juo labiau širdis. Ir jis tampa *akmenšir̃dis* ‘negailestingas žmogus, kietaširdis’[13], kurio, pagal tradicinį palyginimą, *kieta širdis kaip akmuo*[14].

Būdvardis *akmenìnis*, pažodžiui ‘iš akmens ar akmenų padarytas’, savaime turi reikšmę ‘negailestingas, nejautrus, kietas’: *Akmeninės gatvės, akmeniniai namai, akmeniniai ir žmonės* (T. Tilvytis); ir būdvardis *ãkmeniškas* ‘kaip akmuo’ gali būti taikomas sielai, psichikai: *Akmeniškas širdies užkietėjimas* (J. Pabrėža); veiksmažodis *akmenė́ti* reiškia ne tik fiziškai ‘virsti į akmenį, kietėti, stingti’[15], bet ir ‘psichiškai šiurkščiam, nejautriam darytis’ bei ‘sustingti pažiūromis’ (atitinkamai akmenėja širdis ir galva), pavyzdžiui: *Suakmenėjęs konservatorius* (Dabartinės lietuvių kalbos žodynas); *Akmenėja širdis* (K. Būga); čia ir frazeologizmai: *akmenėti širdžiai* ‘darytis šiurkščiam, nejautriam’, *su-akmenėti, už-akmenėti širdžiai* ‘pasidaryti nejautriam’ arba *širdis akmenėja (suakmenėjo, užakmenėjo)* ‘darosi nejautrus, šiurkštus’: *Daug turinčio širdis suakmenėjusi* (Laižuva, Mažeikių r.); *Akmenėjo, kol užakmenėjo jo širdis* (A. Juškos žodynas); taip pat *akmeninga širdis* ar *akmeningos širdies*, taip pat *akmeninė, akmens širdis* ar *akmeninės širdies* ‘negailestingas, nejautrus’: *Gal jo akmeninė širdis, kad jis nė kiek nesusigraudino* (Geistarai, Vilkaviškio r.); *Akmenies širdes užkietėjusių žmonių* (M. Daukšos „Postilė“) ir t. t.; *akmeninę, akmens širdį turėti* ‘būti nejautriam, žiauriam, negailestingam’: *Reik akmens širdį turėt, ka nepasigailėtum* (Geistarai, Vilkaviškio r.); *Reik akmino širdį turėti tokį ligonį išginti* (Kuršėnai, Šiaulių r.); *Akmens širdį reikia turėti, kad taip vaikus galėtum mušti* (Varniai, Telšių r.); *Mano širdis į akmenį sukepusi* (Žemaitė); *Žmonių širdės kaip akminai: vienas kitą ėstinai ėda* (Kuršėnai, Šiaulių r.); *Tu pagal užkietėjimą tavąjį ir akmenimi pavirtusios širdes tavos lobiji sau rūstybę* (M. Daukšos „Postilė“) ir

5 Franz 1990: 68–69.
6 Razauskas 2022d: 32–37.
7 Franz 1995: 108.
8 LKŽ XIII: 610; Vydūnas 1990: 396; plačiau žr. Razauskas 2022c: 18–19.
9 Žr. Razauskas 2022e: 19–22.
10 Epiktetas 2001: 20.
11 LKŽ I: 80.
12 FŽ: 58.
13 LKŽ I: 82.
14 LPP I: 147, Nr. 311.
15 Plačiau Razauskas 2022d: 27.

t. t.[16] Merginos pavyduliaujantis vaikinas dainoje skundžiasi: *Mano širdelė / Kaip akmenėlis*[17]. Kitoje dainoje panašiai skundžiasi mergina: *Mano širdelė akmeniu stojo, kad bernelis nujojo*[18].

Pažymėtina, jog raudose akmeninė širdis būdingai priskiriama velioniui, taigi aiškiai siejama su mirtimi, mena mirtį: *Motinėle puikorėle! Kad aš neprakalbinu, kad aš neprašnekinu, o kodėl tu nepratari nė žodelio, o tavo širdelė į akmenėlį pavirto*[19]; *Oi, tai dar kietesnė / Tavo, broliūnėli, / Jauna širdelė / Už akmenėlį, / Kad netitropina* [neužtinka] */ Tavo seselės / Nei mylima / Močiutė / Nei jokio žodelio / Ir nepribudina / Iš ramaus miegelio*[20]; *Kol' neprakalbi į mane, siratą, nei vieno žodelio? Ar mano motulės akmens širdelė?*[21] Visai taip pat mirtį reiškė ledinė širdis, o velionis buvo prilyginamas ledo lytelei[22].

Akmeninės širdies įvaizdžių kupina poezija. Štai Juliaus Janonio posmas:

Ei širdie, kančių suspausta,
Nemylėta, neatjausta,
Veltui tavo liūdesys.
Juk aplinkui širdys šaltos,
Lyg iš akmenio nukaltos.[23]

Akmeninių širdžių šaltumas vėlgi primena mums ledines širdis[24].

Salomėjai Nėriai ir pats *Akmenėlis turi šaltą širdį*, o kitur vėl žmogaus *Šalta širdis lyg uola, numarinusi skausmą*[25]. Darsyk pažymėtinas būdingas akmeninės („lyg uola“) širdies šaltumas, ir ne kaip nors kitaip numalšintas, bet numarintas jos skausmas.

Iškalbinga, jog širdis suakmenėja, kai liaujasi dainavusi:

Ką atmeni ir ko neatmeni,
Dainuok, širdie, dainuoki nesustojus!
Jeigu nutilsi – tapsi akmeniu,
Tave sumindys priešo kojos.[26]

Daina čia reiškia patį sielos gyvenimą, atstoja pačią gyvą sielą, o nutildyta, užgniaužta daina, vadinasi, – mirtiną sąstingį, vidinę mirtį[27].

Juozo Gražulio tas pats įvaizdis pritaikytas „parduotai sielai“, išdavystei, kuri irgi lemia vidinį sąstingį:

Tu širdį iškeitei į uolą.
Siela parduota už niekus.[28]

Antanas Miškinis pirma bravūriškai užsimoja: *o reiktų apaugusias akmeniu širdis paskaldyti*, ir tik paskui įsižiūri į savo paties mylimąją: *Tava širdis tikrai iš akmenio*[29].

Jonas Aistis, patyręs gamtoje atėjusį pavasarį, staiga suvokia jo kontrastą su savo vidine būsena, kurią išsako tuo pačiu įvaizdžiu: *O širdį taip jaučiu kaip sunkų akmenį*[30].

Kazys Bradūnas irgi pritaiko įvaizdį poeto vidinei būsenai, tačiau, parafrazuodamas Kristaus prisikėlimą, nurodo ir galimybę iš jos išeiti – kartu su poezija, prisikėlusia iš po širdies akmens:

Žodis guli po širdim – po akmeniu.
Aš jį šūkteliu beveik negirdomis,
Ir jis keliasi ir bėga posmo sakiniu –
Realiom svajonės pėdomis.[31]

Latvių dainoje *Jauni puiši kaŗā gāja, / Sirdi slēdza akmenī* „Jauni bernai karan ėjo, / Širdį slėgė akmenin“[32]. La. *slēgt* pažodžiui reiškia ‘(už)rakinti’ ar ‘(už)daryti’, tačiau kilme atitinka lietuvių *slėgti*, tad išeina toks sudėtinis į akmenį uždarytos, akmenyje užrakintos ir kartu nejučia akmenin suslėgtos, akmeniu prislėgtos širdies vaizdinys. Šiaip ar taip, einant į karą, vietoj širdies tikrai geriau neštis akmenį...

Atitinkamą psichinę prasmę turi ir rusų palyginimai *как каменный* ‘kaip akmeninis’, *сердце как камень* ‘širdis kaip akmuo’ ir pan.[33] O rusų vestuvinėje raudoje jaunajai, paliekančiai savo namus, kad lengviau pakeltų išsiskyrimo skausmą, patariama: *Сукрепи свое рецуво сердце, /*

16 LKŽ I: 79–83; XIV: 860, 866, 875; 882; XVII: 107; FŽ, 56; žr. Šimėnaitė 2003: 232, 243, 244; Lipskienė 2008: 489–490, 495.
17 JšSD II: 212, Nr. 1004.2.
18 LKŽ XIII: 866.
19 JšLD III: 283, Nr. 1178.5.
20 BsĮT: 217, Nr. V.4.
21 LTs II: 522, Nr. 564.
22 Razauskas 2022a: 19.
23 Janonis 1981: 70.
24 Razauskas 2022a: 18–22.
25 Nėris 1984 I: 127, 263.
26 Nėris 1984 II: 43.
27 Šitaip suprasta *daina* itin priartėja prie tikėtinai giminiško senovės iranėnų dvasinio bei religinio termino **dainā*, Avestos *daēnā*; klausimas nepaprastai įdomus, tik Lietuvoje visai netyrinėtas, išskyrus šiek tiek mano (2016a: 198–199), nors ir tai dabar jau būtų galima esmingai papildyti. Deja, čia neįmanoma į tai leistis.
28 Gražulis 1995: 41.
29 Miškinis 1991: 36, 99.
30 Aistis 1988: 134.
31 Bradūnas 1990: 302.
32 BDS: Nr. 32133/1; SVīt: 79, Nr. 573.
33 Мокиенко 2003: 158, 159.

Крепуе камушка „Sukietink savo jautrią širdį / kiečiau už akmenį“[34].

Brolių Grimų pasakose, pavyzdžiui: „Vargšė moteriškė karštai maldavo galvažudžius paleisti ją su vaiku, bet galvažudžių širdys buvo kietos kaip akmuo“; „Nors sesuo savo turtų galo nežinojo, bet jos širdis buvo kieta kaip akmuo“[35].

Snorio Sturlusono „Edoje“ akmeninę širdį turi milžinas, daugeliu požymių atitinkantis lietuvių velnią: „Hrungniras garsėjo savo širdimi – ji buvo iš kieto akmens“[36]. „Poetinėje Edoje“ („Hiundlos giesmė“ 41) milžinės širdį reiškia keningas „minčių akmuo“[37]. O X a. pabaigos skaldo Eivilio Gudrunarsono poemoje „Toro drapa“ (10) kario širdį – keningas „narsio akmuo“[38]. Senovės skandinavų karys, matyt, irgi bus užrakinęs savo širdį į akmenį, kaip karan einantys latvių bernai.

Kaip matyti, įvaizdis visuotinis, praamžis ir visur reiškia daugmaž tą patį: prarastą ar atsisakytą jautrumą, užšalusius ar užšaldytus jausmus, sustingusią ar sustingdytą sielą. Jį užtinkame ir Biblijoje, Ezekielio knygoje (36.26), kur Dievas žydams, nusidėjusiems stabų garbinimu, sako: „Duosiu jums naują širdį ir atnaujinsiu jus nauja dvasia. Išimsiu iš jūsų akmeninę širdį ir duosiu jums jautrią širdį.“

Įspūdinga, kad ir Biblijoje įvaizdis mena stabų garbinimui pasidavusią ir dėl to suakmenėjusią sielą. Nes baltų tradicijoje suakmenėjusi, akmeniu pavirstusi, akmeninė širdis savaime reiškia su-*stab*-dytą ar su-*stab*-ėjusią, *stabo* ištiktą sielą. Ir atvirkščiai: *ati-tokti* iš stabo reiškia viduje suminkštėti, praskysti, ištirpti, pasileisti ir laisvai pasilieti, *atsi-tekėti*, atsiduoti gyvai, į jokias sąvokas nesugniaužiamai, nesutveriamai būties *tėkmei*[39].

***

Kiek švelnesnį širdies suakmenėjimo atvejį turime tuomet, kai širdis ne pati pavirsta akmeniu ir prilygsta akmeniui, bet yra jo veikiama iš šalies, kaip širdžiai svetimos ir priešiškos jėgos. Tokiu atveju pasitelkiamas širdį užvirtusio, užgulusio, prispaudusio, prislėgusio akmens įvaizdis. Širdis kenčia akmens priepaudą, bet pati nėra akmeniu *pa-virtusi* – akmuo ją yra *už-virtęs*.

Lietuviams įprasta pasakyti: *Ant širdies gurkso kaip koks akmuo* (Skapiškis, Kupiškio r.); *Sunku ant širdies, tartum akmuo guli* (Lazdynų Pelėda)[40]. Antanas Vienažindys jį prislėgusį sunkų rūpestį apibūdino: *Akys temsta, galva sopa, širdį tartum gniaužˇ, / O krūtinę didis akmuo kaip užgulęs spaudžˇ*[41]. Henrikas Nagys: *Ir kai pramerkiu akis – vėl širdį mano / slegia juodas, svetimas akmuo – jaučiu*[42]. Būtent – svetimas, širdį prispaudęs, bet dar visai neužspaudęs, neuždusinęs.

Bernardas Brazdžionis apie paliktą pavergtą Tėvynę:

Kai šiurpus pavergtosios likimas
Kaip akmuo puls ir guls ant širdies, –
Tavo, žeme, šviesus atminimas
Mus per visą kelionę lydės.[43]

Antano Vienažindžio eilutes verta dar kartą perskaityti kiek kitaip: *Akys temsta, galva sopa, širdį tartum gniaužˇ, / O krūtinę didis akmuo kaip užgulęs spaudžˇ*. Širdį užgulęs ir spaudžiantis akmuo čia prilygsta širdies sugniaužimui, *su-tvėrimui*.

Veiksmažodis *gniáužti*, pažodžiui ‘imti delnu, spausti į saują, čiupti’ (taigi *tvérti* ranka[44]), turi išplėstinę reikšmę ‘veržti, spausti, smaugti, slopinti’, kuria sudaro frazeologizmą *širdį gniaužti* ‘kelti nerimą, varginti’, pavyzdžiui: *Motinos širdį kas kartas didžiau skausmas gniaužė* (Žemaitė); *Nusiminimas gniaužia mano širdį* (V. Kudirka); *Skausmas širdį sugniaužė* (neįvardyti raštai); *Sunkūs skausmai gniaužia jos krūtinę* (J. Biliūnas) ir pan.[45] Panašiai *širdį myga, sumygo* ‘ima neramumas’[46]. Panašiai širdžiai gali būti taikomas veiksmažodis *spáusti* ‘slėgti, sloginti, gniaužti’: *Tik Katrei graudi nerimastis spaudė širdį* (V. Mykolaitis-Putinas); *Skausmas kaip replėm širdelę jam spaudžia* (V. Krėvė); čia ir frazeologizmas *širdį spausti (nuspausti, suspausti)* ‘darytis liūdna, graudu, skaudu’, ‘kelti nerimą, rūpestį, jaudinti, varginti’ (arba *širdį nuspausti* ‘įskaudinti’, *suspausti* ‘nuliūdinti’, *užspausti* ‘nuslopinti jausmus, troškimus’): *Ligi ašarų širdį spaudžia* (Daukšiai, Mariampolės r.); *Ai, man širdį spaudžia, sopa!* (A. Baranauskas); *Nuliūdimas širdį spaudžia, lyg kad replėmis ją gniaužo* (Maironis); *O muno širdelę vargeliai suspaudė* (Plateliai, Plungės

34 Преображеniский 1853: 148.
35 GrimaiVNP IV: 89, Nr. 166; 240, „Vaikų legendos“ Nr. 5.
36 StE: 113.
37 PE: 355.
38 MŠ: 209.
39 Razauskas 2022a: 20.
40 LKŽ XIV: 866, 867.
41 Vienažindys 1958: 25.
42 Nagys 1990: 68.
43 Brazdžionis 1989: 312.
44 Razauskas 2001: 39–41; Razauskas 2009: 81–83.
45 LKŽ III: 452–454; XIV: 880; VI: 735; žr. Lipskienė 2008: 569.
46 LKŽ XIV: 886.

r.); *Muno širdis yr suspausta visokių vargų* (Palanga); *Zosei suspaudė skausmas kaip su replėmis širdį* (Žemaitė); *Oi suspaus suspaus mano širdelę kaip lytis lytelę* (Miroslavas, Alytaus r.); *Sopa man galvelę, negaliu stovėtie, spaudžia man širdelę, negaliu žiūrėtie* (Druskininkai); *Širdį suspaudė, kai tėvelis mirė* (Marijampolė); *Spaudžia, slegia mano širdį sielvartas sunkus* (S. Nėris); *Gailestis širdį suspaudė* (Joniškėlis, Pasvalio r.) ir t. t.[47]

***

Atsižvelgdami į skirtingų *sutvėrimo* atmainų tarpusavio sąsajas[48] galime tarti, jog kaip tik šitaip sugniaužta, suspausta, lyg ranka *sutverta* širdis[49] ilgainiui *susitveria* – sustingsta, sukietėja kaip akmuo, užkietėja į akmenį.

O kadangi akmuo yra kietumo, sukietėjimo įvaizdis[50], per išorinį, fizinį kietumą kartu menantis vidinį, psichinį kietumą, sielos, širdies užkietėjimą, tai apie tą psichinį kietumą galima kalbėti ir tiesiogiai, nebeminint akmens ar paminint tik atsitiktinai. Šia prasme *kíetas* – tai ne ‘stiprus, tvirtas, pajėgus’, ‘sunkiai įveikiamas, lengvai nepasiduodantis’, ‘atkaklus, užsispyręs’, ‘ištvermingas, patvarus, nepajudinamas, atsparus’, bet – ‘negabus, bukagalvis, sunkios orientacijos’: *Kieta galva* (F. Kuršaičio žodynas); *Tokiai kietai galvai nieko nepadarysi* (Girdžiai, Jurbarko r.)[51]. Čia ir tokie sudurtiniai žodžiai (atitinkantys *akmengalvį*) kaip *kietagal̃vis*, *kietgal̃vis* ‘bukaprotis, menkos galvos žmogus’, *kietakãktis* ‘kietagalvis, bukaprotis’, *kietakiáušis* ‘kietagalvis, bukaprotis’, *kietaprõtis* ‘kietagalvis’ ir pan.[52] Nors ne geresnis šiuo atžvilgiu *minkštaprotis*, vis dėlto, kadangi mąstymui atstovaujanti galva yra kūno dalis, Aristotelio nuomone („Apie sielą“ IX), būtent „kietakūniai žmonės mąstymui yra negabūs, o minkštakūniai – gabūs“[53].

Taip pat *kíetas* yra ‘šykštus’: *Mano dėdė labai kietas, iš jo nieko negausi* (Dusetos, Zarasų r.); *Kietam žmogui ir skatikas brangu* (Suvainiškis, Rokiškio r.)[54]. Čia ir sudurtinis *kĩetžmogis* ‘kietas, šykštus žmogus’[55]. „Kietas“ – tai tas, kuris laiko kietai sugniaužęs, suspaudęs, *su-tvėrę*s, kuris nepa-*leidžia* iš gniaužtų – daiktų, pinigų (todėl yra šykštus), minčių (todėl yra negabus, bukaprotis), jausmų (todėl yra nejautrus).

Išties, labiausiai *kíetas* yra ‘negailestingas, nejautrus’, ypač kalbant apie širdį: *Jis kietos širdies* (F. Kuršaičio žodynas); čia frazeologizmai *kieta širdis*, *kietos širdies* (dažnai palyginant ją su akmenimi) apie nejautrų, negailestingą žmogų: *Kietas, kietas kūlis, bet tavo širdis kietesnė* (Darbėnai, Kretingos r.); *Mano širdis kaip akmuo kieta* (Marijampolė); *Tėvo širdis kieta kaip titnagas – kapeikos neišprašysi* (Viekšniai, Mažeikių r.); *Širdys mūsų est kietesnės neg uolos* (M. Daukšos „Postilė“); *Žmones širdies kietos velij tamsę vietoj šviesos* (1653 m. „Kniga Nobaznistes...“) ir t. t.; taip pat *kietą širdį turėti* ‘būti nejautriam, negailestingam’[56]. Čia ir sudurtiniai *kietašĩrdis*, *kietšĩrdis* ‘kietos, negailestingos širdies, bešir̃dis’[57], ir veiksmažodis *kietė́ti* ‘darytis nejautriam, šykščiam, užsispyrusiam’, ypač taikant širdžiai: *Širdis jo kietėte sukietėjusi* (A. Juškos žodynas); *Piktas o užkietėtos širdies* (J. Morkūno „Postilė“); *Ir išrūgojo jiemus neištikėjimą jų ir užkietėjimą širdies* (M. Daukšos „Postilė“); *Užsikietėjo – nenulygau nė kapeikos* (Salantai, Kretingos r.); atitinkamai *kíetinti*, kaip antai: *Kam širdis užkietinti* (F. Kuršaičio žodynas); *Kas žmonių širdį daugiaus užkietin* (S. Daukantas); *Kam kietinate savo širdis?* (Birštonas, Prienų r.) ir t. t.[58] Taip pat frazeologizmai *širdis kietėja (įkietėjo, sukietėjo, užkietėjo, kietinasi, užkieto...)* ‘darosi nejautrus, abejingas, nepalenkiamas, nepaveikiamas’: *Jos širdis džiūvo ir kietėjo dar labiau* (neįvardyti raštai); *...kietinasi širdys ir mintys pranyksta* (J. Janonis); *Nu jau ir užkietėjo jo širdis prie pinigo, kad ir seseriai nelaimėje nepadeda* (Surviliškis, Kėdainių r.); *Širdis jos kietėte sukietėjusi* (A. Juškos žodynas); *Piktas o užkietėtos širdies* (J. Morkūno „Postilė“); *Tur kietą kaktą ir širdį apsikietavusią* (J. Bretkūno „Postilė“); *Bet jei puls ant kelio [žodis], tai yra ant širdų įkietėjusių kaip akmuo <...>, tad ne stebuklas, jog naudos nė kokios notneša* (M. Daukšos „Postilė“); taip pat *širdį kietinti (sukietinti, užkietinti...)* ‘daryti nejautrų, abejingą’: *Kas žmonių širdį daugiaus užkietina* (S. Daukantas); *Užkietina jų širdis kaip uolą* (M. Daukšos „Postilė“); *širdies kietumas*

47 LKŽ XIII: 352–352, 357, 362–363; XIV: 892–893; Lipskienė 2008: 583, 585, 589.
48 Iš dalies žr. Razauskas 2001: 39–40.
49 Plg. Razauskas 2009: 83–85.
50 Razauskas 2022d: 27–28.
51 LKŽ V: 758–759.
52 LKŽ V: 756–757, 762.
53 Aristotelis 1990: 368.
54 LKŽ V: 759.
55 LKŽ V: 766.
56 LKŽ V: 759; XIV: 871.
57 LKŽ V: 760.
58 LKŽ V: 761–763.

(sukietėjimas, užkietėjimas, kietybė) ‘nejautrumas, abejingumas’: *Nė ašaros nesuminkštins jo širdies kietumo* (neįvardyti raštai); *Askezė dažnai vedė į žmogaus širdies sukietėjimą* (irgi) ir t. t.[59]

Prisiminus kai kuriuos sinonimus, pavyzdžiui, *dir̃žti* reikšme ‘kietėti, standėti’, paminėtinas posakis *širdis sudiržėja, sudiržo* ‘darosi nejautrus, abejingas’: *Sudiržo jos širdis, nebejaučia nei gailesčio, nei pykčio, neapykantos, meilės* (neįvardyti raštai); taip pat posakis *širdis stingsta, sustingo* (*sustojo*) ‘darosi baisu, klaiku’: *Iš didelės baimės muno širdis sustingo* (Viekšniai, Mažeikių r.); *Sustojo širdis Juzai nuo šito balso* (J. Baltušis); taip pat, žinoma, posakiai *tvirta širdis*, *tvirtą širdį turėti* ‘būti nepalenkiamam’ ar ‘būti nejautriam’, *tvirta širdis*, *tvirtos širdies* ‘apie nepalenkiamą’; *širdį nu-turėti*, *su-turėti* ‘neleisti prasiveržti jausmams’ ir t. t.[60] Žiaurumą, nejautrumą reiškia ir rusų *твердосердие*, *твердосердечие*, pažodžiui ‘tvirtaširdystė, tvirtaširdiškumas’[61].

Sutvėrimo, *tvirtumo*, kietumo, sąstingio tiesioginė priešybė – minkštumas, skystumas, tėkmė, *liejimasis* ir *laisvė*, tad galima prisiminti[62] tokius pasakymus kaip *atsileidžia širdis* ‘nustoja pykti’ arba *širdis atsi-leido* ‘praėjo pyktis, nusiramino’, su kuriais tiesiogiai susijęs ir prašymas *at-léisti* ‘dovanoti įkyrėjusiam, įžeidusiam, nusikaltusiam’, nes, kaip sakyta, kitam iš tikrųjų atleidžiame tada, kai atsileidžia jo sukeltas mūsų širdies „užkietėjimas“. Kai širdyje *at-si-leidžiame*, tai ir kitam *at-leidžiame*, ir patys tampame *laisvi*. Užtat *širdį atleisti* – tai ‘atsigauti, atsigaivinti’, beje, kaip ir *širdį atlieti* ‘atgaivinti’, *širdis atsiliejo* ‘atsigaivino’. Vidinį išsilaisvinimą, pasiliejimą, tėkmę taip pat mena posakiai *širdis pasruvo* ‘pasidarė labai graudu’: *Jos širdis pasruvo ašaromis* (J. Balčikonis); *širdis atsitekėjo* ‘praėjo pyktis, nusiramino’: *Atsitekėjo širdis, nieko nebebijau* (Šatės, Skuodo r.)[63]. Kitaip tariant, širdis *atsitokėjo*[64] iš užkietėjimo, sąstingio, iš *stabo*. Taip pat posakiai *širdis praskydo* ‘pasidarė labai malonu’ arba ‘pasidarė labai graudu, nebesusivaldė’: *Iš meilės širdis praskydo* (Skriaudžiai, Prienų r.); *širdį sutirpinti, sutirpdyti* ‘patraukti į savo pusę, paveikti’ (tiksliau, ‘paveikti jausmus, padaryti jautrų sau’): *Bernelis saldžiažodis ne vienai širdelę sutirpdo* (Rodūnia, Gudija); *širdį tirpinti* ‘graudinti, jautrinti’, *širdis tirpsta, sutirpo* ‘maloniai veikia, nuteikia’ ir pan.[65]

Galų gale užtat ir *mìnkštas* žmogus – anaiptol ne tik ‘nenuovokus, paikas’ ar silpnavalis, ištižęs’, kaip atrodo *su-tvėrimo* požiūriu, bet ir – *iš-tvėrimo* požiūriu – ‘jautrus, gailestingas’, ‘dosnus, nuolaidus’, ‘meilus, malonus, švelnus’; atitinkamai *minkštéti* – tai ‘darytis atlaidžiam, švelnesniam, meilesniam’ (taigi *atsileisti*): *Piktas jau minkštė[ja], t. y. atsileidžia iš piktumo* (A. Juškos žodynas); *Akys išduoda, kad jo širdis minkštėja* (P. Cvirka); čia ir *miñkšti* ‘minkštėti’: *Širdis tavo paminkšto* (XVII a. pabaigos vokiečių–lietuvių kalbų žodynas); *Ir suminkšto širdis tavo* (A. Baranausko Biblijos vertimas); ir *mìnkštinti* ‘daryti jautresnį, gailestingesnį’, *širdį (su-)minkštinti* ‘daryti švelnesnį, atlaidesnį’: *Dievas minkština mūsų širdis* (neįvardyti raštai); *Minkštink mūsų širdis* (J. Bretkūno „Postilė“); *Ir teip prašo, jog ir patys akmenes įminkštintis galėtų* (M. Daukšos „Postilė“); *Kietas širdis pats įminkštyk* (M. Petkevičiaus „Katekizmas“); *Tokio bešir̃džio nesuminkštinsi* (Debeikiai, Anykščių r.); *Taip, vaikel, suminkštino visų širdis nelaimė!* (B. Sruoga); čia ir posakiai *minkštą širdį turėti* ‘būti jautriam, gailestingam’: *Mama turia dideliai minkštą širdį, paprašyta ir dūšią tau atiduos* (Viekšniai, Mažeikių r.); *minkštos širdies* apie labai jautrų, gailestingą žmogų: *Jis geras, minkštos širdies žmogus* (J. Paukštelis); *Ot žmogus gailus, minkštos širdies – peteliuškės, musios aždaužt neduos* (Gervėčiai, Gudija); *Jis labai minkštos širdies, žvėrelių gailisi* (Joniškis); taip pat *širdis minkštėja (suminkštėjo, suminkšto...)* ‘darosi švelnesnis, atlaidesnis’; sudurtinis žodis *minkštašir̃dis* ‘jautrus, gailestingas’ (priešingas kietašir̃džiui) ir t. t.[66]

Verta šia proga užsiminti, jog tos pačios šaknies su žodžiais *mìnkštas*, *mìnkyti* yra *mankštìnti* (ar *mánkštinti*), be kita ko, ‘daryti švelnesnį, jautresnį’: *Teikis mus patsai žodžiu savu drūtinti ir širdis mūsų mankštint* (iš 1653 m. „Sumos“); *Mes taip kietõs ir akmeningos širdies, jog nei taip aiškumi pavaizdu nemankštiname pakūtosp* (t. y. „nei tokiu aiškiu pavyzdžiu jos neminkštiname atgailai“, M. Daukšos „Postilė“); taip pat *iš-mankštìnti* ‘išlavinti, išmokyti’; *pra-mankštìnti* ‘palavinti, pamokyti’ ir t. t.[67] Prisiminkime Platoną („Teaitetas“ 194.c–d): „Jei žmogaus sieloje esantis vaškas yra gilus, gausus, lygus ir pakankamai išminkytas [taigi

59 LKŽ XIV: 882–883; žr. Lipskienė 2008: 495, 499, 539, 571.

60 LKŽ XIV: 877, 893, 895, 897; XVII: 314; žr. Šimėnaitė 2003: 243, 245; Lipskienė 2008: 611.

61 ДальТС IV: 394.

62 Plačiai apie tai Razauskas 2022b: 13–20.

63 LKŽ XIV: 893, 894.

64 Darsyk žr. Razauskas 2022a: 20.

65 LKŽ XIV: 891, 894–895; Lipskienė 2008: 526.

66 LKŽ VIII: 226–230; XIV: 872, 886; žr. Lipskienė 2008: 490, 511, 535–536, 540, 572, 605.

67 LKŽ VII: 842–843.

minkštas], per jusles ateinantys dalykai, įsižymėdami toje sielos širdyje [κῆρ] (kaip tai vadina Homeras, mįslingai nurodydamas į panašumą su vašku [κηρός]), tuomet tokiems žmonėms atsirandančios švarios ir pakankamai gilios žymės būna ilgalaikės, o jie, visų pirma, lengvai išmoksta, antra – turi gerą atmintį, trečia – nepainioja jutimo žymių, bet mano teisingai. Mat turėdami aiškius ir erdviai išdėstytus įspaudus, jie greitai juos visus suskirsto jiems priklausantiems dalykams.“[68] Kitu atžvilgiu Platonui antrina daosas Denas Min-Dao: „Ženklai sausame molyje išnyksta tik tada, kai molis suminkštėja. Asmenybės randai išnyksta tik tapus minkštam viduje.“[69]

Lyg apibendrindamas vienuolis Tomas Mertonas daro išvadą: „Tad mokytis mediuoti, vadinasi, laipsniškai laisvėti iš įprasto širdies kietumo, proto stingulio ir atbukimo.“[70]

Savo ruožtu Pranciškus Asyžietis pamokyme broliui Rufinui užsimena, *kas* sukietina, o *kas* suminkština žmogaus širdį, tuomi grąžindamas mus nuo psichologijos prie mitologijos:

> Ir tebūnie tai tau ženklas, kad jis yra velnias <...>. Kaip tik iš to galėjai jį pažinti, kad jis apsunkina širdį, ir ji tampa rambi visokiam gėriui, nes tai yra jo tikroji tarnyba. Švenčiausiasis Kristus niekada neapsunkina ir nesukietina tikinčiojo širdies, veikiau ją suminkština, kaip Jis sako pranašo lūpomis: Aš išplėšiu jums akmeninę širdį ir duosiu jums gyvą širdį.[71]

NELIETUVIŠKA ASMENVARDŽIŲ RAŠYBA

Aristotelis = Ἀριστοτέλης, lo. Aristotelēs
Baranauskas, Antanas = le. Antoni Baranowski
Bretkūnas, Jonas = vok. Johannes Bretke, Bretkius ir kt.
Epiktetas = Ἐπίκτητος, lo. Epictētus
Franc, Marija Luiza, fon = Marie-Louise von Franz
Grimas, Jakobas = Jacob Grimm
Grimas, Vilhelmas = Wilhelm Grimm
Gudrunarsonas, Eilivas = Eilîfr GuÞrúnarson
Kuršaitis, Frydrichas = vok. Friedrich Kurschat
Mertonas, Tomas = Thomas Merton
Min-Dao, Denas = ang. Deng Ming-Dao
Petkevičius, Melchioras = le. Malcher Pietkiewicz
Platonas = Πλάτων, lo. Plato
Pranciškus Asyžietis, šv. = pranc. Saint François d'Assise, it. San Francesco di Assisi, isp. San Francesco de Asis, ang. St. Francis of Assisi, vok. hl. Franziskus von Assisi it t. t.
Sturlusonas, Snoris = Snorri Sturluson

68 Platonas 2020: 235; žr. Razauskas 2022b: 19.
69 Ming-Dao 2000: 29.
70 Merton 2005: 87.
71 Pranciškus 1993: 94; vidinėje citatoje Ezekielio knygos sakinys 36.26, kuris, sulig ką tik minėtu Antano Rubšio vertimu, skamba taip: „Išimsiu iš jūsų akmeninę širdį ir duosiu jums jautrią širdį.“

LITERATŪRA IR ŠALTINIAI

Aistis 1988 = Jonas Aistis. *Katarsis*. Vilnius: Vaga, 1988.
Aristotelis 1990 = Aristotelis. *Rinktiniai raštai*. Iš senosios graikų kalbos vertė Jonas Dumčius, Marcelinas Ročka, Vosylius Sezemanas. Vilnius: Mintis, 1990.
BDS = *Krišjāņa Barona Dainu skapis*: <http//www.dainuskapis.lv>.
Bradūnas 1990 = Kazys Bradūnas. *Prie vieno stalo*. Vilnius: Vaga, 1990.
Brazdžionis 1989 = Bernardas Brazdžionis. *Poezijos jaunatis*. Vilnius: Lietuvos kultūros fondas–Sietynas, 1989.
BsĮT = *Įvairi tautosaka iš rinkinių*. Surinko Jonas Basanavičius. Parengė Kostas Aleksynas, Leonardas Sauka. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2002.
Epiktetas 2001 = Epiktetas. *Pokalbiai*; *Fragmentai*; *Vadovėlis*. Iš senosios graikų kalbos vertė Vanda Kazanskienė. Sudarė Antanas Rybelis. Vilnius: Pradai, 2001.
Franz 1968 = Marie-Louise von Franz. The Process of Individuation. // *Man and his Symbols*. Carl G. Jung (editor) and M.-L. von Franz, Joseph L. Henderson, Jolande Jacobi, Aniela Jaffé. USA, Canada: Dell Publishing, 1968.
Franz 1990 = Marie-Louise von Franz. *Individuation in Fairy Tales*. Boston & London: Shambhala, 1990.
Franz 1995 = Marie-Louise von Franz. *Shadow and Evil in Fairy Tales*. Boston & London: Shambhala, 1995.
FŽ = *Frazeologijos žodynas*. Redagavo Jonas Paulauskas. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2001.
Gražulis 1995 = Juozas Gražulis. *Mirties angelui praskridus: Eilėraščiai ir poemos*. Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 1995.
GrimaiVNP I–IV = Broliai Grimai. *Vaikų ir namų pasakos*. Vertė Adomas Druktenis, I–IV. Vilnius: Alma littera, 1999–2000.
Janonis 1981 = Julius Janonis. *Raštai*. Vilnius: Vaga, 1981.
JšLD III = *Lietuviškos dainos*, III. Užrašė Antanas Juška. Paruošė A. Mockus. Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla, 1954 (1Казань, 1882).
JšSD II = *Lietuviškos svotbinės dainos*, II, užrašytos Antano Juškos ir išleistos Jono Juškos. Parengė Vytautas Maknys. Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla, 1955 (1Санктпетербург, 1883).
Lipskienė 2008 = Janina Lipskienė. *Vaizdingieji lietuvių kalbos posakiai*. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2008.
LKŽ I–XX = *Lietuvių kalbos žodynas*, I–XX. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 1956–2002.
LPP I = *Lietuvių patarlės ir priežodžiai*, I. Parengė Kazys Grigas ir kiti. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2000.
LTs II = *Lietuvių tautosaka*, II: *Dainos, raudos*. Medžiagą paruošė V. Barauskienė, B. Kazlauskienė, B. Uginčius. Vilnius: Mintis, 1964.
Merton 2005 = Thomas Merton. *Kontempliatyvioji malda*. Vilnius: Katalikų pasaulio leidiniai, 2005.

Ming-Dao 2000 = Deng Ming-Dao. *365 Dao įžvalgos kasdienai*. Kaunas: Trigrama, 2000.
Miškinis 1991 = Antanas Miškinis. *Rinktiniai raštai*, I: *Eilėraščiai*. Vilnius: Vaga, 1991.
MŠ = *Mimiro šaltinis: Senųjų islandų tekstų antologija*. Sudarytoja ir vertėja dr. Rasa Ruseckienė. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2003.
Nagys 1990 = Henrikas Nagys. *Grįžulas*. Vilnius: Vaga, 1990.
Nėris 1984 I–II = Salomėja Nėris. *Raštai*, I: *Poezija 1920–1940*; II: *Poezija 1940–1945*. Vilnius: Vaga, 1984.
PE = *Poetinė Eda*. Iš senosios islandų kalbos vertė Aurelijus Vijūnas. Vilnius: Aidai, 2009.
Platonas 2020 = Platonas. *Teaitetas*. Iš senosios graikų kalbos vertė, įvadą ir komentarus parašė Tatjana Aleknienė. Vilnius: Žara, 2020.
Pranciškus 1993 = *Šventojo Pranciškaus žiedeliai*. Vilnius: Taura, 1993.
Razauskas 2001 = Dainius Razauskas. Dar kartą apie „sutvėrimą“: papildoma „kūrybinės“ žodžio reikšmės argumentacija. *Liaudies kultūra*, 2001, Nr. 1.
Razauskas 2009 = Dainius Razauskas. „Pasaulio sutvėrimo“ vaizdiniai – konceptualaus mąstymo mitinis pamatas. *Religija ir kultūra*, 2008, t. 5 (1). Vilnius: Vilniaus universitetas, 2009.
Razauskas 2021 = Dainius Razauskas. Perkūno raugas. *Būdas*, 2021, Nr. 5.
Razauskas 2022a = Dainius Razauskas. *Ledokas*: „Ledinė širdis“ dvasinėje tradicijoje. *Būdas*, 2022, Nr. 1.
Razauskas 2022b = Dainius Razauskas. Laisvės atžvilgiai: *pa(-si)leisti* ir *at(si)leisti*. *Būdas*, 2022, Nr. 2.
Razauskas 2022c = Dainius Razauskas. *Stabas*: žodžio kilmė ir prasmės atmainos. *Būdas*, 2022, Nr. 3.
Razauskas 2022d = Dainius Razauskas. *Stabo* akmuo ir akmuo *stabas*. *Būdas*, 2022, Nr. 5.
Razauskas 2022e = Dainius Razauskas. Idėjos, idealai ir ideologijos. *Naujoji Romuva*, 2022, Nr. 2.
StE = Snorri Sturluson. *Edda*. Iš senosios islandų kalbos vertė Rasa Ruseckienė. Vilnius: Akademinė leidyba, 2017.
SVīt = *Sidraba Vītols: Tautas dziesmu krājums*. Sastādījuši Dr. phil. J. A. Jansons un N. Kalniņš. Rīga: K. Rasiņa apgāds, 1943.
Šimėnaitė 2003 = Zita Šimėnaitė. Frazeologizmų su daiktavardžiu *širdis* semantika. *Leksikografijos ir leksikologijos problemos*. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2003.
Vydūnas 1990 = Vydūnas. *Raštai*, I. Vilnius: Mintis, 1990.
Vienažindys 1958 = Antanas Vienažindys. *Ilgu ilgu man ant svieto*. Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla, 1958.
Žarskus 2001 = Aleksandras Žarskus. *Savęs ieškojimas*. Kaunas–Palanga: Palangos sveikatos mokykla, 2001.

ДальТС IV = Владимир Даль. *Толковый словарь живого великорусского языка*, IV. Москва: Русский язык, 1982 ($_1$1866).
Мокиенко 2003 = Валерий Михайлович Мокиенко. *Словарь сравнений русского языка*. Санкт-Петербург: Норинт, 2003.
Преображенский 1853 = А. Преображенский. Приход Станиловский на Сити Ярославской губернии, Моложского уезда. *Этнографический сборник*, I. Санкт-Петербург, 1853.

THE HEART OF STONE

Dainius RAZAUSKAS

This article continues the general theme of coagulation and dissolution and, particularly, the previous article on petrification (“Turning into stone”). There, turning into stone was considered as the most expressive image of spiritual stagnation and stiffness. The equivalence of petrification to deep sleep, “hard as stone,” also discussed in the previous article, had left no doubt as to figurative nature of the image. This time, another overtly figurative and spiritual image is under consideration, that of the heart turned into stone, or the heart of stone. Its “weaker” variant, that of the heart crushed down by stone but not yet petrified, is also considered in the present article, as is also a more general one, that of the hardened heart. There is enough data in folklore material, indicating that the mythological subject of various kinds of petrification is the devil, but these are presented and examined in another special article on the devil’s relation to stone, now in print.

Arūno Baltėno nuotrauka

IŠ ARCHEOLOGIJOS FOTOGRAFIJOS ISTORIJOS: KASINĖJIMŲ KASDIENYBĖ UŽ GELEŽINĖS UŽDANGOS (1948–1968 M.)

Šarūnė VALOTKIENĖ

Migonių piliakalnio (Kaišiadorių r.) tyrinėjimų dalyviai. 1954 m. Saugoma Lietuvos istorijos instituto rankraštyne (LIIR, Nr. ng. 4372)

Kas sieja archeologiją ir fotografiją? Fotografija archeologams parūpina įrodymus: tampa akivaizdu, kad nuotraukoje matoma tikrovė iš tikrųjų egzistavo tuo momentu, kai buvo nufotografuota. Tarsi praeitis būtų tokia pat tikra, kaip dabartis. Tačiau nuotraukos suteikiama objektyvumo ir tikslumo iliuzija apgaulinga, ji skatina pamiršti, kad už fotoaparato visada yra akis ir ranka, kuri pasirenka, kas ir kaip bus nuotraukoje įamžinta (Van Dyke 2006: 372). Kitaip sakant, fotografuojant sąmoningai ar atsitiktinai sukuriama tam tikra prasminga vaizdinė kompozicija. Jos siunčiama žinutė (ir tai, kas yra „išskaitoma“) priklauso nuo keleto dalykų: sukūrimo momento (kaip ir kada nuotrauka buvo padaryta), paties vaizdo (kas joje užfiksuota) bei žvelgiančiojo (kaip tai yra matoma) (Rose 2001: 188–190).

Šio straipsnio objektas – 1948–1968 m. archeologinių tyrinėjimų nuotraukos, kuriose regimi jų dalyviai. Tyrimą atlikti įgalino projektas „Archeolitas“, kurį 2010–2012 m. vykdė Vilniaus universiteto Komunikacijos fakultetas.

T. Daugirdo archeologiniai kasinėjimai Paluknio pilkapyne (Jasnogurkoje, Raseinių r.). 1883 m.
Saugoma Lietuvos nacionaliniame muziejuje (ng. 77064)

Vykdant projektą, Europos skaitmeninio kultūros paveldo portale www.europeana.eu/lt buvo paskelbta net 21 tūkst. nuotraukų, kurių negatyvai saugomi Lietuvos istorijos institute. Publikuotieji vaizdai apima „iš esmės visus svarbiausius to meto (1948–1968) lietuvių archeologų darbus: žvalgymus, tyrimus ir publikacijas“ (LPISA). Daugiau nei 2-uose tūkst. negatyvų užfiksuoti ir tyrinėjimų dalyviai: dalis jų specialiai pozavo fotografijai, dalis nufotografuoti dirbantys arba pateko į kadrą atsitiktinai. Šios fotografijos, priskirtinos ne tik mokslinės-istorinės, bet ir socialinės-dokumentinės fotografijos sričiai (Narušytė 2008: 25), paskatino aptarti archeologinių tyrimų kasdienybę.

Pastaraisiais metais istorikai, etnologai bei antropologai tokio pobūdžio tyrimų imasi vis dažniau. Pasak etnologės Auksuolės Čepaitienės, kasdienybės tyrimai prasideda nuo matmens „čia ir dabar“ ir padeda priartėti prie savaip sutvarkytos tikrovės bei būtent tokią jos tvarką lemiančių veiksnių (Čepaitienė 2006: 15). Tačiau sovietmečiu, anot archeologo Gintauto Zabielos, net ir išsamiausiose publikacijose duomenys apie ekspedicijų organizavimą, sudėtį, darbo aplinkybes ir kt., geriau padedantys suprasti konkrečią epochą ir tyrimų medžiagą, dėl griežtų straipsnių apimties ribojimų beveik visuomet buvo praleidžiami (Zabiela 2016: 131). Tad kokius kasdienio ekspedicijų gyvenimo momentus atveria to meto archeologinių tyrinėjimų nuotraukos ir amžininkų atsiminimai?

FOTOFIKSACIJA ARCHEOLOGIJOJE IKI 1948 M.

Žvelgiant į archeologijos ir fotografijos istorijos pradžią, galima konstatuoti, kad Lietuvoje šios dvi sritys vystėsi ir tobulėjo panašiu metu. Archeologija (kartu su muziejininkyste) fotografiją savo reikmėms pasitelkė bene anksčiausiai (jas aplenkė tik astronomija). Dar 1864 m. rugsėjo 9 d. iš Peterburgo į Vilnių dirbti mokytoju iškviestas dailininkas S. Petrovas, pamatęs, kad Vilniaus senienų muziejaus vertybės nėra nufotografuotos, paprašė šiam darbui pinigų ir jų gavo (Juodakis 1996: 31). Vėliau, 1888-aisiais, archeologo ir etnografo Eduardo Volterio (1856–1941) pavedimu, svarbiausius Vandalino Šukievičiaus (Wandalin Szukiewicz, 1852–1919) archeologinio rinkinio radinius fotografavo Stanislovas Fleris (Stanisław Filibert Fleury, 1861–1915) (Gudaitė 2016: 16–17). Archeologinių dirbinių nuotraukos vis dažniau buvo skelbiamos moksliniuose leidiniuose, įvairiuose su archeologija susijusiuose veikaluose (pavyzdžiui, žr. Brensztein 1901: Fig. I; Brensztein 1903: Tab. XVI, XVII).

O kada nuotraukos tapo neatsiejama archeologinių ekspedicijų bei tyrimų dienoraščių dalimi? Įžvelgiami keli lūžio taškai, sietini ne tik su archeologinių lauko tyrimų raida, bet ir su fotografijos technikos pažanga bei jos prieinamumu. Šiam procesui apžvelgti paranku pasitelkti tris asmenybes, padariusias neabejotiną įtaką XIX a. pab.–XX a. I pusės archeologijos mokslui: Tadą Daugirdą (1852–1919), Liudviką Kšivickį (1859–1941) bei Vladą Nagevičių (1880–1954).

Spėjama, kad ši nuotrauka iš 1909 m. T. Daugirdo kasinėjimų Dūkšto pilkapyne (Ignalinos r.).
Saugoma M. K. Čiurlionio dailės muziejuje (ČDM, TA 363)

Spėjama, kad ši nuotrauka iš 1909 m. T. Daugirdo kasinėjimų Dūkšto pilkapyne (Ignalinos r.).
Kairėje sėdi Antanas Žmuidzinavičius. Saugoma ČDM (TA 364)

T. Daugirdas buvo profesionalus dailininkas, vienas pirmųjų archeologų ir žymus visuomenininkas. Jis daugiausiai kasinėjo Žemaitijos kapinynus ir pilkapynus, nors nevengė padirbėti ir kitur. Kadangi gyveno Plemborgo dvare (Raseinių r.), gerai pažinojo apylinkes ir vietos gyventojus (Girininkas, Škiudaitė 1990: 19). T. Daugirdui priskiriami keliuose Lietuvos muziejuose saugomi archeologinių kasinėjimų vaizdai, tačiau dėl jų autorystės ir turinio tebekyla klausimų[1]. Iš 27 stiklo negatyvų be antraščių, saugomų LNM Ikonografijos skyriuje, 4-uose yra įamžinti būtent archeologiniai tyrimai. Tų pačių 4 vaizdų pozityvai, įvardinti „T. Daugirdo archeologiniai kasinėjimai Jasnogurkoje (Paluknio), Raseinių apskr. 1883 m.“ yra Nacionalinės Martyno Mažvydo bibliotekos Rankraščių skyriuje (toliau LNMB) (LNMB RS, F. 47–1073).

Dar viename iš Nacionaliniame M. K. Čiurlionio dailės muziejuje saugomų ir T. Daugirdui priskirtų stiklo negatyvų yra įamžinti du vyrai, kaip spėjama, kasantys pilkapį (ČDM TA 6753, negatyvas be antraštės). Ten pat yra 4 pozityvai – be autorystės, bet su antraštėmis[2] (ČDM TA 362–365), siejami su 1909 m. T. Daugirdo vykdytais Dūkšto pilkapyno (Ignalinos r.) tyrimais (ČDM TA 262–265).

Vis dėlto didžiausias T. Daugirdo nuopelnas archeologijai – jo piešiniai. Pasak Artūro Railos, dailininkas gebėjo tiksliai užfiksuoti archeologinėse ekspedicijose atrastus objektus, – tuo metu šis metodas retai kur taikytas (Raila 2022: 54). Išties stebina kapų piešinių tiklumas, siekis viską perteikti būtent taip, kaip buvo rasta (toks dokumentavimo būdas įsitvirtino su fotografija, archeologijoje jis įvardijamas terminu *in situ*). Mykolas Brenšteinas (Michał Eustachy Brensztejn, 1874–1938) liudija, kad T. Daugirdui tai buvo svarbu nuo pirmųjų kasinėjimų Paluknyje (1881 m.): „Numetę kastuvus ir kauptukus, drebančiomis rankomis iškasėme smėlį, kad nieko nepažeistumėm ir viso kapo vidų nepaliestą pamatytumėm“ (Raila 2022: 37).

T. Daugirdas vienas pirmųjų pradėjo publikuoti tyrinėjamų archeologinių vietų piešinius kaip tyrimų iliustracijas (Dowgirda 1886: Tab. II; 1888: Tab II–V.), o štai lenkų sociologas ir antropologas L. Kšivickis (Ludwik Krzywicki, 1859–1941) tai darė dar uoliau, pasitelkdamas bemaž vien fotografijas. Lenkų sociologas ir antropologas L. Kšivickis pirmasis plačiau žvalgė ir tyrinėjo Lietuvos piliakalnius, daug dėmesio skyrė Žemaitijai. Jo publikacijos turėjo didelę mokslinę vertę ir buvo gausiai iliustruotos nuotraukomis (Kulikauskas, Zabiela 1999: 147–157). L. Kšivickis, vasaromis keliaudamas po Lietuvą, vežiojosi fotoaparatą „Görtza“ ir fotografuodavo ant 9 x 12 cm stiklinių plokštelių (Krzywicki 1957: 361). Dalis išlikusių negatyvų saugomi Vytauto Didžiojo karo muziejuje (toliau VDKM) (VDKM Fa 1929–2269).

Kadangi L. Kšivickis buvo fotografas mėgėjas, jo nuotraukose nemažai susiliejusių vaizdų, netinkamų kontrastų, fokusavimo netikslumų, tačiau tai nesumažina istorinės vaizdų vertės. Kaip ir T. Daugirdas, jis suprato būtinybę archeologines vietas ir tyrimus įamžinti „taip, kaip buvo rasta“, t. y. *in situ*. Pavyzdžiui, fotografuodamas kasinėjamus piliakalnius, jis net nudažydavo akmenų konstrukcijas baltomis kalkėmis, kad nuotraukose jos geriau matytųsi[3] (Krzywicki 1914: 12).

L. Kšivickio darytos nuotraukos leidžia žvilgtelėti ir į to meto kasdienybę. Žvalgytų piliakalnių nuotraukose neretai įamžinti ir kartu keliavę bičiuliai bei smalsaujantys vietiniai gyventojai, ypač vaikai[4]. Kasinėjimų vaizduose matyti samdyti darbininkai valstiečiai su būdinga to meto apranga (Krzywicki 1957: 355). Nemažai kasdienės buities detalių L. Kšivickis mini ir ekspedicijas pristatančiose publikacijose bei prisiminimuose. Įdomumo dėlei galima paminėti vieną iš jų: tyrimų metu padieniams darbininkams buvo mokamas ne tik dienos atlygis, bet ir papildomas mokestis už surastus daiktus. Tai paskatino

1 Abejonių kelia ir nuotraukos iš 1881–1888 m. bei 1888–1911 m. T. Daugirdo archeologinių tyrinėjimų dienoraščių (F, F1–F397, 398). Juose yra įklijuota 13 fotografijų, iš kurių trijose įamžinti archeologiniai kasinėjimai Darbutų piliakalnyje (Raseinių r.). T. Daugirdas piliakalnyje tyrimus vykdė 1886 m., bet ar tikrai šios nuotraukos yra paties tyrinėtojo padarytos? Mat 1911 m. šį piliakalnį kasinėjo L. Kšivickis ir jo vardu tie patys negatyvai yra saugomi Vytauto Didžiojo karo muziejuje (VDKM 1998, 2000, 2002) bei buvo paskelbti 1913 m. publikuotame jo straipsnyje (Krzywicki 1913: Tab. IV a, b.).

2 ČDM Ta 362 „Pilkapiai netoli „Vigutka“ Dūkšte. Pilkapio nuotrauka prieš pradedant kasinėti 1909 m.“, ČDM Ta 363 „Tas pats pilkapis kasinėjimų metu“, ČDM Ta 364 „Pilkapis prie „Vigutka“ Dūkšte tolimesnių kasinėjimų metu“, ČDM Ta 365 „Tas pats pilkapis baigus kasinėjimus“. Ačiū Nacionalinio M. K. Čiurlionio dailės muziejaus Fototekos, dokumentacijos ir leidinių skyriaus vedėjai Vaidai Sirvydaitei, suradusiai šiuos vaizdus.

3 Lenk.: *kamienie zostały pobielone wapnem, ażeby lepiej zarysowały się na fotografji*.

4 Vietiniai gyventojai itin mielai užsukdavo pasižvalgyti, jei kartu su L. Kšivickiu keliaudavo parapijos dvasininkas (lenk.: *Prócz kopaczy niekiedy otaczała mnie kilkakrotnie liczniejsza gromada włościan, zwłaszcza jeśli towarzyzszyła mi osoba stanu duchownego* (Krzywicki 1957: 355).

Darbutų piliakalnio (Raseinių r.) kasinėjimų vaizdas. 1911 m. (T. Daugirdas sėdi centre, pasirėmęs galvą). Saugoma Vytauto Didžiojo karo muziejuje (ng. 1998)

Veliuonos piliakalnio (Jurbarko r.) lauko tyrimų dalyviai ir vaikai. 1912 m. Saugoma VDKM (ng. 2120)

Petrašiūnų piliakalnio (Rokiškio r.) lauko tyrimų dalyviai ir smalsaujantys vietos gyventojai. 1909 m. Saugoma VDKM (ng. 2146)

valstiečius kartais „pakišti“ falsifikatų. Netikrus kaulinius dirbinius, anot tyrėjo, atskirti buvo lengva, o štai korodavusius geležinius daiktus – jau sudėtingiau (Kšivickis 2000: 54).

Vaizdinio ekspedicijų įamžinimo pažanga sietina su 1921 m. generolo V. Nagevičiaus inicijuotais kasinėjimais Pryšmančių kapinyne (Kretingos r.), 1931–1932 m. Apuolės (Skuodo r.) bei 1933–1934 m. Impiltie piliakalniuose (Kretingos r.). Pirmą kartą archeologiniuose tyrimuose buvo panaudotos tokios naujovės kaip aerofotografija, filmavimas, darbavosi profesionalus dailininkas ir fotografas (Kulikauskas, Zabiela 1999: 195). Pavyzdžiui, 1921 m. tyrinėjant Pryšmančių kapinyną, radinius piešė Antanas Žmuidzinavičius (1876–1966), Petras Kalpokas (1880–1945), Adomas Galdikas (1893–1969), fotografavo neįvardintas fotografas, topografinę nuotrauką darė Kretingos apskrities matininkas (Nagevičius 1935: 12). 1931–1932 m. Apuolės piliakalnio tyrimus įamžino net keli fotografai – skuodiškis Skaistis Zunderis, fotografas iš Kauno Antanas Ingelevičius bei Žukauskas (?) (Nagevičius 2021: 189). Taip visapusiškai įamžintų archeologinių tyrimų nebuvo nei prieš V. Nagevičių, nei dar kurį laiką po jo.

Peržiūrint tyrimų nuotraukas – Apuolės ir Impiltie piliakalnių albumus (VDKM Fa 22177/1–48, Fa 22178/1–74) – matyti, kad nemaža dalis vaizdų yra reprezentatyvaus pobūdžio: prie atkastų piliakalnių konstrukcijų įamžinti statiškai pozuojantys tyrimų dalyviai ir apsilankę žymūs, svarbūs žmonės. Nuotraukose juntama kareiviška tvarka (matyt, tam turėjo įtakos ne tik oficialios V. Nagevičiaus pareigos, bet ir tai, kad vieni pagrindinių žemės kasėjų buvo kareiviai iš gretimų kareivinių). Kasdien būdavo pakeliama ir nuleidžiama Lietuvos vėliava, o kai dalyvavo švedų mokslininkai – dar ir Švedijos (Nagevičius 1931–1934: 19)[5].

Tuo metu archeologijos mokslas dar tik vystėsi. Nebuvo aiškaus suvokimo, kaip turėtų vykti tyrimai, ką jų metu reikėtų fotografuoti, kokie turėtų būti ataskaitų rengimo principai

5 Anot V. Nagevičiaus, tai simbolizavo ne tik bendrą dviejų šalių archeologų darbą, bet ir pažymėjo istorinį mūšį tarp lietuvių ir švedų protėvių (vok.: *Unsere gemeinsame Arbeit in Apuole haben wir gemeinsam symbolich gekennzeichnet, als wir hoch auf dem Wall von Apuole, der Kaempfe zwischen unseren Voelkern gesehen hat, die schwedische und litauische Fahne gehisst haben* (Nagevičius 1931–1934: 19).

Apuolės piliakalnio (Skuodo r.) archeologinių tyrimų dalyviai ir svečiai. Iš kairės į dešinę: L. Nagevičius, du karininkai, P. Žadeikis, V. Nagevičius, B. Nerman, V. Nagevičienė, E. Curman, S. Curman, karininkas, J. Getneris, nežinomas asmuo. 1931 m. Saugoma VDKM (ng. Fa22177/48)

Apuolės piliakalnio (Skuodo r.) lauko tyrimo dalyviai. Priekyje – pakeltos Lietuvos ir Švedijos vėliavos. 1931 m. Saugoma VDKM (ng. Fa22177/7)

Impilties (Įpilties) piliakalnio (Kretingos r.) lauko tyrimų dalyviai, centre – Jonas Puzinas. 1933 m. Saugoma VDKM (ng. Fa22178/37)

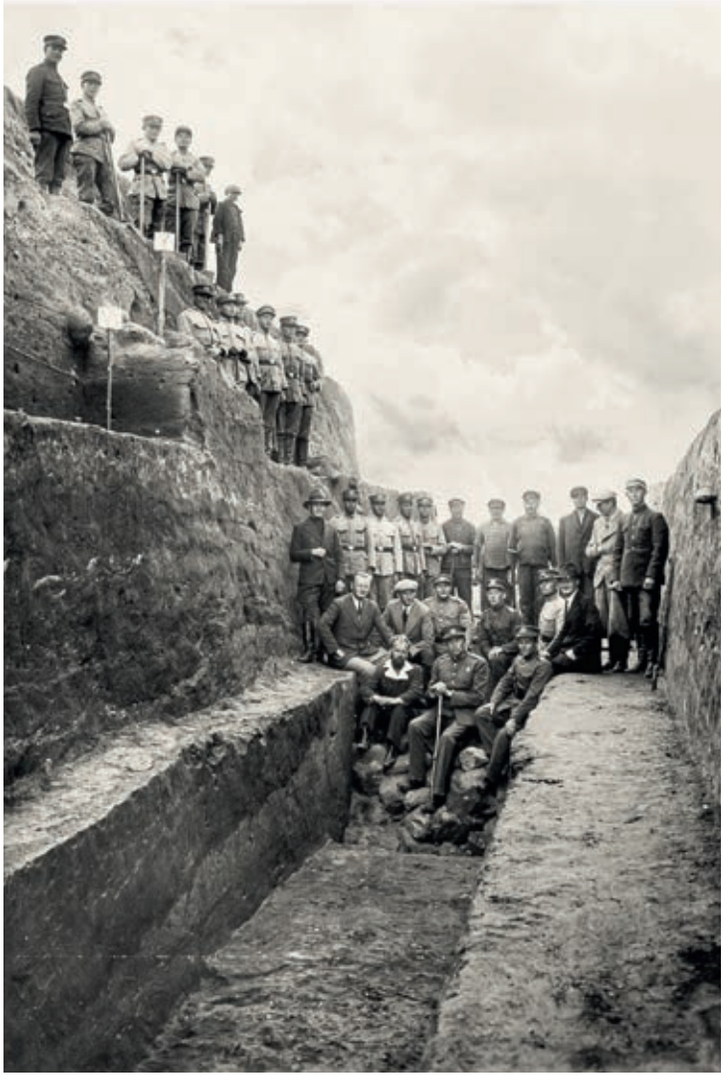

Impilties (Įpilties) piliakalnio (Kretingos r.) lauko tyrimų dalyviai. centre, iš kairės – Jonas Puzinas, V. Nagevičius, Viktoras Ruokis. 1933 m. Saugoma VDKM (ng. Fa22178/71)

ir pan. Kita vertus, pasak G. Zabielos, buvo atliekami kompleksiniai tyrimai[6], ir jie buvo gerai dokumentuoti (Zabiela 2009: 203).

Fotofiksacijos svarbą akcentavo ir atsiradęs kultūros paveldo dokumentacijos tvarkymo reglamentas. Iki 1940 m. sovietinės okupacijos archeologinių ekspedicijų ataskaitų rašymo principai dar nebuvo nusistovėję. Teisiškai nebuvo išspręsti ir kultūros vertybių apskaitos klausimai (Lileikė 2016: 12). 1940 m. liepos 20 d. paskelbtą Lietuvos Kultūros paminklų apsaugos (toliau KPA) įstatymą lydėjo tų pačių metų spalio 30 d. priimtas dokumentas „Taisyklės kultūros paminklų apsaugai vykdyti“. Pagal jas archeologinius tyrimus galėjo atlikti tik asmenys, turintys atitinkamą kvalifikaciją, su sąlyga, kad „visi radiniai su atitinkamomis apyskaitomis būtų perduoti Įstaigos nurodytam muziejui“ (Tarybų Lietuva 1940: 6).

1941 m. birželio 22 d. Vokietijai okupavus Lietuvą, šis įstatymas liko galioti, o 1942 m. birželio 17 d. jį papildė Kultūros paminklų inventorizacijos taisyklės (Lileikė 2017: 22), kuriose buvo tiksliai nurodyta, kaip paminklus fiksuoti

6 Archeologiniais klausimais tartasi su žinomais to laiko Lietuvos ir užsienio specialistais: prof. Adalbertu Bècenbergeriu (Adalbert Bezzenberger, Prūsija), Aleksandru Spicynu (Rusija), Franciu Baluodžiu (Francis Balodis, Latvija), Bigenu Nermanu (Švedija) ir kt. Buvo atliekami įvairūs tarpdisciplininiai tyrimai, tokie kaip Pryšmančių kapinyno audinių likučių analizė Vytauto Didžiojo universiteto J. Šimkaus laboratorijoje, žalvarinių dirbinių cheminės sudėties tyrimas Valstybinėje technikos-chemijos laboratorijoje (Nagevičius 1935: 12).

Impilties (Įpilties) piliakalnio (Kretingos r.) lauko tyrimų dalyviai. 1933 m. Saugoma VDKM (ng. Fa22178/72)

ir aprašyti. 7-ame taisyklių straipsnyje buvo skelbiama, kad Kultūros paminklų apsaugos įstaiga, be kitų veiklų, „renka aprašomąją mokslinę medžiagą, matavimus, brėžinius, fotografines nuotraukas ir piešinius“ (Lileikė 2016: 19). Tad fotografavimas pirmą kartą įrašytas kaip privalomas fiksavimo būdas, be to, suformuluoti reikalavimai: nekilnojamosios kultūros vertybės vaizdas kraštovaizdyje turi būti užfiksuotas iš visų pusių, fotografuojami radiniai bei jų vidus, smulkios išskirtinės objekto detalės. Fotografijos turi būti aprašytos: nurodytas objekto pavadinimas, vieta, jo savininkas, kada, iš kurios pusės ir kokio atstumo fotografuota, kas autorius (Lileikė 2016: 20). Tik šis istorinis laikotarpis nebuvo palankus intensyvesniems archeologiniams tyrimams.

1948–1968 M. ISTORINĖ SITUACIJA

Sunkūs buvo ir pirmieji dešimtmečiai po Antrojo pasaulinio karo: persmelkti nuolatinės baimės, neracionalių valdžios potvarkių, elementarių prekių, produktų, paslaugų deficito (Bumblauskas ir kt. 2018: 343). Okupacinė valdžia, susitelkusi į pramonės atkūrimą, žemės ūkio reformas, kolektyvizaciją, kurį laiką buvo apleidusi kultūros paveldo objektų apsaugą ir apskaitą. Trūko ir šios srities specialistų. Tik po trejų metų, 1948 m. spalio 14 d., TSR Ministrų Taryba priėmė kultūros paminklų apsaugai skirtą nutarimą, kuris po pusmečio, 1949 m. kovo 21 d., buvo patvirtintas Lietuvos TSR Ministrų Tarybos nutarimu Nr. 184 (Lileikė 2016: 23). Tais pačiais metais, tik kiek anksčiau, vasario 24 d., buvo paskelbta pirmoji oficiali „Instrukcija archeologiniams kasinėjimams ir žvalgomosioms ekspedicijoms“, beveik po dešimtmečio, 1958-aisiais, ji patobulinta ir pakartota (LIIR f. 3–12). 45-ame jos punkte buvo skelbiama, kas ataskaitoje turi būti „paminklo aprašymas pagal <...> reikalavimus, kartu su iliustruotais planais, nuotraukomis ir piešiniais“ (LIIR f. 3–12, l. 11).

Be fotografijų archeologinių paminklų registravimo, žvalgymo ir tyrinėjimo nebebuvo galima įsivaizduoti. Regina Volkaitė-Kulikauskienė 1958 m. mokomojoje priemonėje archeologijos studentams rašė, kad fotoaparatas yra „viena patikimiausių ir svarbiausių fiksavimo priemonių, be kurios neįmanomas žvalgomųjų ekspedicijų darbas“ ir patarė, į ką atkreipti dėmesį fotografuojant (Volkaitė-Kulikauskienė 1958: 141, 158).

Bet realybė buvo kitokia. 1948 m. liepos mėn. 20 d.–rugpjūčio mėn. 26 d. įvyko pirmoji žvalgomoji ekspedicija Vakarų Lietuvoje, skirta žinomų archeologinių paminklų būklės įvertinimui

Laivių kapinyno (Kretingos r.) kapas 155. 1950 m. Saugoma Lietuvos istorijos instituto Rankraštyne (Nr. ng. 609)

ir naujų paminklų paieškai. Vienas iš jos dalyvių prisimena:

> Jokių mokslinių priemonių neturėjome, net fotoaparato, todėl fotografavo instituto fotografas Vladas Barzdžius. <...> Pasiėmę keletą šepetėlių, vadinamųjų „šaukštų“, medžiagos įpakavimui, pasiskolinome keletą kastuvų ir išvažiavome. (Kulikauskas 2003: 164–165)

Materialinis nepriteklius buvo juntamas ne vienerius metus. 1952 m. Adolfas Tautavičius turėjo nutraukti archeologinių paminklų žvalgymą dėl „susisiekimo priemonių neturėjimo“ (LIIR f. 3–20). Po trejų metų Gedimino kalno papėdėje vykdyti tyrimai sustabdyti „trūkstant elementarių įrengimų bei medžiagų“ (LIIR f. 3–4, l. 7).

Ne ką geresnė padėtis nei LTSR MA Istorijos institute buvo Vilniaus universitete, kur istorijos specialybės studentai jau nuo 1948-ųjų turėdavo atlikti vasaros archeologijos praktiką (Michelbertas 2010: 10). Anot Aleksiejaus Luchtano, materialinė situacija pagerėjo tik apie 1979 m., pradėjus nuolatinius kasinėjimus Kernavėje. Iki tol tyrimams būtina materialinė techninė bazė ilgą laiką visiškai nebuvo atnaujinama:

> <...> du penktojo–šeštojo dešimtmečių fotoaparatai „Kijev“, sena filmavimo kamera – buvo beviltiškai nusidėvėjusi. Visi matavimai buvo atliekami gulsčiuku ir viena sena rulete. Apie nivelyrą, teodolitą, kokybišką kompasą tik svajota. Negaudavo archeologai ir medžiagų radiniams konservuoti lauko sąlygomis, modernesnių pakavimo medžiagų. (Luchtanas 2010: 17)

Pirmaisiais tyrinėjimų metais trūko ne tik fotoaparatų, bet ir fotografavimo įgūdžių. 1948–1950 m. nuotraukose, fotografuojant archeologinį radinį ar objektą, į kadrą patekdavo jo šešėlis, fotografo ar tyrinėtojų kojos, batai, o pagrindinis nuotraukos objektas kartais likdavo šone ar buvo matoma tik jo dalis.

Ilgainiui materialinė tyrimų bazė pagerėjo, archeologai savo tyrimus fiksuodavo vis profesionaliau. 7-ajame dešimtmetyje ekspedicijose jau būdavo po kelis fotoaparatus, kartais turėdavo net filmavimo kameras. Buvo filmuojama ir spalvota kino juosta, o į kadrą patekdavo ir fotografuojantis ar filmuojantis archeologas.

Grįžtant prie to meto istorinės situacijos, būtina paminėti, kad pirmieji pokario archeologiniai žvalgymai sutapo su 1948–1949 m. kolektyvizacijos pradžia (iki 1952m. buvo sukolektyvinta 94 proc. visos šalies žemės (Bumblauskas ir kt. 2018: 341)) ir masiniais trėmimais. Archeologai prisimena, kaip stipriai žmonės buvo įsibaiminę:

> Dalis sodybų buvo jau tuščios, matėsi trobos be langų, be durų, išverstos tvoros. Žmonės labai įbauginti, ypač išvydę mašiną, prisėdusią žmonių, sunku iš jų ką nors išsiteirauti. <...> Mus ir buvo keletą kartų sustabdę „liaudies gynėjai“ (tikrino popierius). (Tautavičius 2016: 30)

> Vienoje vietoje, Šeduvos rajone, įsukę į kiemą, radome sodybą tuščią. Viduryje kiemo tik styrojo šiaudų stirta. Šaukėm, kalbinom, ar yra kas namuose, aiškiai sodyba buvo gyventa, vaikščiojo vištos, kriuksėjo dar pora paršų. Tuomet kieme belaukdami dar traukėme „Lietuva brangi, mūsų tėvyne...“ Išgirdę dainą, šeimininkai išlindo iš šiaudų stirtos. (Kulikauskas 2003: 172)

Neišvengta ir įvairių nesklandumų. Pavyzdžiui, 1962 m. Kretingos kraštotyros muziejaus direktorius Juozas Mickevičius susitarė su kolūkiu dėl Kvecių pilkapių (Kretingos r.) apsaugos. Tačiau „nežiūrint pasižadėjimo <...> kolūkis pušaites nurovė, pilkapių sampilus su buldozeriu nuvertė, žemę sulygino, kalvą suarė su plėšiniu plūgu ir pasėjo rugius“ (Merkevičius 1963: 3). Po metų, kolūkiui nukirtus rugius, J. Mickevičius ir vietos kraštotyrininkas Ignas Jablonskis apžiūrėjo buvusias pilkapių vietas ir nutarė atlikti kasinėjimus, kad išgelbėtų juos nuo galutinio sunaikinimo.

Tokių atvejų būta ir daugiau, bet kartais pavykdavo susitarti gražiuoju. Antai 1966 m.,

Archeologas P. Kulikauskas fotografuoja pilkapį Kapitoniškių pilkapyne (Kaišiadorių r.). 1953 m. Saugoma LIIR (Nr. ng. 2550)

ruošiantis kasinėti Upynos kapinyną (Šilalės r.), kraštotyrininkas Vladas Statkevičius kreipėsi į vietinį kolūkį, prašydamas dalį lauko palikti neužsėtą. Liepos mėn. 4 d. atvykusi archeologinė ekspedicija rado kapinyno teritoriją užsėtą javais, tačiau, susitarus su kolūkiu, dalį ploto buvo leista tirti (Tautavičius 1966: 2).

Panašią situaciją 1963-iaisiais prisimena ir archeologė Rimutė Rimantienė:

> Buvome parašę [Netiesų] kolūkio pirmininkui raštą ir pridėję brėžinį, kur žadam tyrinėti, ir paprašėm, kad to ploto neužsodintų. Bet, pasirodo, laišką gavę, tik suabejoję, ar tikrai atvyksim, ir užsodinę viską bulvėmis. Bet į mus pažiūrėjo labai palankiai. Sako: nusikaskit. Ir mes taip iš eilės kasėm bulves ir kasdien jas valgėm. (Rimantienė 2010: 273)

Tiesa, būta ir gerosios praktikos, kuria neretai tyrėjai pasidalindavo tyrimų ataskaitose. Antai 1964 m. kolūkis „Nemunas“ prisidėjo prie Seredžiaus kapinyno (Jurbarko r.) tyrimų finansavimo, nes norėjo plėstis ir toje vietoje statyti pastatus (Michelbertas 1965: 4). 1966 m. apie Girkalių (Klaipėdos r.) kaime ardomą kapinyną pranešė kolūkio buhalteris, nes kasant duobes naujiems kolūkio pastatams buvo rasti pavieniai kaulai ir dirbiniai (Volkaitė-Kulikauskienė, Kulikauskas 1966: 52).

Migonių piliakalnio ir papėdės gyvenvietės (Kaišiadorių r.) tyrimų dalyviai grėbia šieną kolūkio laukuose. 1955 m. Saugoma LIIR (Nr. ng. 4725c)

Dabar sunku pasakyti, kas lėmė dvejopą kolūkių požiūrį – archeologinių vertybių vertės nesuvokimas ir nenoras jas saugoti ar tiesiog kvailas aplaidumas. Kolektyvizacijos pėdsakus galima išvysti ir archeologinių kasinėjimų nuotraukose – Nemenčinės piliakalnio (Vilniaus r.) 1953 m. kasinėjimų fone statomos naujos fermos, Migonių (Kaišiadorių r.) 1955 m. tyrinėjimų dalyviai kolūkio laukuose grėbia šieną, Kvecių pilkapių (Kretingos r.) tyrinėjimai 1963 m. vyksta kolūkio rugių lauko fone ir pan.

ARCHEOLOGINIŲ TYRINĖJIMŲ KASDIENYBĖ

Archeologinių kasinėjimų vaizdai pirmiausia suteikia informacijos apie tyrimų dalyvius. Archeologines ekspedicijas paprastai sudarydavo tokia komanda: tyrimams vadovaudavo archeologas, jam padėdavo 2–4 moksliniai bendradarbiai, atskiri asmenys braižydavo brėžinius ir piešdavo dirbinius. Žemės kasimo darbus atlikdavo samdyti darbininkai arba studentai. Padienių darbininkų samdyta nuo 10 iki 25, jų skaičius priklausė nuo tiriamo objekto dydžio (LIIR f. 3–10, l. 84–86).

Lauko darbininkams mokėdavo „padienį atlyginimą pagal ekspedicijos vietovės DŽD [t. y. darbo žmonių deputatų – aut. past.] Vykdomojo komiteto patvirtintas normas“ (LIIR f.3–2, l. 19). Palyginimui, 1962 m. Trakų pusiasalio pilies tyrinėjimuose darbininkams planuota mokėti po 2,5 rub. Tais pačiais metais Rumšiškių senkapio tyrimuose (Kaišiadorių r.) – po 2 rub. (LIIR f.3–12, l. 16).

Dirbti kasimo darbus buvo samdomi vietos gyventojai, neretai – moterys. Dar XX a. pirmoje pusėje šiuos darbus atlikdavo tik vyrai, o 1948–1968 m. situacija jau pasikeitė.

Priežasčių reikėtų ieškoti susiklosčiusioje demografinėje ir socioekonominėje situacijoje: atsigaunančiai pramonei reikėjo darbo jėgos – vyrų, kurių skaičius po karo Europoje, ypač sovietiniame bloke, buvo stipriai sumažėjęs. Archeologas Adolfas Tautavičius prisimena, kad 1955 m. kasinėjant Guogų-Piliuonos piliakalnį (Kauno r.) „dėl Kauno miesto artumo darbininkų kasinėjimams gauti [buvo] ypatingai sunku“ (Tautavičius ir kt. 1956: 3).

Keitėsi ir moterų statusas: po 1945-ųjų sovietinė valdžia siekė jas įtraukti į darbo rinką, neretai to norėjo ir pačios moterys, ne tik dėl nepritekliaus, bet ir dėl asmeninių interesų (Leinartė 2010: 39). Kita vertus, dalis nuotraukose užfiksuotų merginų ar moterų – tai praktiką atliekančios istorijos specialybės studentės bei tyrimams vadovavusios archeologės.

Vilniaus universiteto „gamybinę archeologijos vasaros praktiką“ nuo 1948 iki 1962 m. kuravo R. Volkaitė-Kulikauskienė (nuo 1962 m. – Pranas Kulikauskas), tad dažniausiai studentai dalyvaudavo jų vadovaujamuose tyrimuose (Kulikauskas 2003: 175, 182, 185). Neretai vykdavo jungtinės universiteto ir LTSR Mokslų Akademijos Istorijos instituto ekspedicijos. Praktika trukdavo 2–4 savaites (Kulikauskas 2000: 319).

Apie tai duomenų suteikia VU Archeologijos-etnologijos katedros posėdžių protokolai. Štai per 1950 m. gamybinę archeologijos vasaros praktiką planuota tyrinėti dvi vietoves – Laivius (Kretingos r.) ir Kurmaičius (Kretingos r.). Praktikos metu prašyta laikytis „tvarkos“:

Osvaldas Jablonskis sudaro Upynos kapinyno (Šilalės r.) kapo 10 planą. 1966 m. Saugoma LIIR (Nr. ng. 20351)

Atkasamas kapas 1 Rusių Rago pilkapyno (Širvintų r.) pilkapyje G, centre stovi R. Kulikauskienė. 1963 m. Saugoma LIIR (Nr. ng. 16907)

Laivių kapinyno (Kretingos r.) kapo 210 (6b) preparavimas. 1951 m. Saugoma LIIR (Nr. ng. 1483a)

„Kaime studentai turi padėti kolūkiečiams įvairiais klausimais. Tarpusavio santykiuose elgtis padoriai, nedemonstruoti savo simpatijų ar antipatijų draugams.“ Studentams buvo padengiamos kelionės išlaidos ir mokami dienpinigiai – 5 rub. 1951-ųjų vasarą archeologijos praktikos laiką teko pavėlinti dėl studentams įvestos karinės praktikos, tad II kurso studentai į ją išvyko rugpjūčio mėnesį (VUarch f. R856, ap. 16, b. 27, l. 20–21, 72).

Archeologijos (istorijos) specialybė merginų tikrai buvo mėgstama. Tai patvirtina 1950 m. Vilniaus universiteto „Studentų skyriaus įsakymų knyga Nr. 4“: į tų metų archeologinę vasaros praktiką buvo komandiruota 12 studenčių ir tik 2 studentai (VUarch f. R856, ap. 2, b. 34, l. l. 105–106). O 1975 m. R. Volkaitė-Kulikauskienė, universitete dėsčiusi nuo 1944 m., stebėjosi kurso sudėtimi: 10 „jaunų vyrų“ ir „nė vienos merginos <...> pirmas toks kursas mano praktikoje“ (Volkaitė-Kulikauskienė 2016: 89).

Studentai nebuvo jauniausi archeologinių ekspedicijų dalyviai, nevengta samdyti ir vietinių moksleivių. Ypač jei kasinėjimai vyko kaimo vietovėse. Mokiniai buvo samdomi iš vietinių ar apylinkės mokyklų, dažnai aktyvių, savo krašto istorija besidominančių vaikų padėdavo rasti mokyklos direktorius ar mokytojas (matyt, istorijos) (Merkevičius 1967: 3). Kaimo vietovėse tai buvo įprasta praktika: „Uždirbtus pinigus [mokiniai] atiduodavo tėvams arba nusipirkdavo būtiniausių daiktų“ (Grišinaitė 2019: 165). Pasak archeologės R. Rimantienės, 1963 m. tyrinėjant Netiesų akmens amžiaus gyvenvietę (Varėnos r.), vaikai per du mėnesius užsidirbo tiek, kad galėjo nusipirkti dviračius (Rimantienė 2010: 233, 274).

Darbas su moksleiviais turėjo savito žavesio. Ne kartą lauko darbams vietos mokinius samdžiusi R. Rimantienė džiaugėsi jų darbu, net buvo susidariusi „ištikimą jaunų žmonių būrelį“ iš Aušros gimnazijos mokinių, kuris lydėdavo kasinėjimų ir žvalgymų metu (Rimantienė 2010: 236, 253). Būta ir linksmų nutikimų, pavyzdžiui, kasinėjant Šventojoje:

> Iš ryto anksti mudvi su Onute einam į perkasą <...>. Paprastai rasdavome visus vaikus jau atėjusius. Šį kartą nėra nė vieno. Galiausiai atsiranda Evaldas. Pasirodo, rugpjūčio mėnesį prasideda menkių gaudymo sezonas, ir visi mano kasėjai nubėgę į prieplauką. (Rimantienė 2010: 286)

Kitą linksmą nesusipratimą aprašė 1966 m. Nendrinių senkapio (Marijampolės r.) tyrinėjimų vadovas Algimantas Merkevičius:

> Lygumų aštuonmetės mokyklos mokiniams <...> įteikėme <...> prie kasinėjimų reikalingą

Tyrinėjimų dalyviai Guogų (Piliuonos) piliakalnio gyvenvietėje (Kauno r.). 1956 m. Saugoma LIIR (Nr. ng. 5313 b)

Tyrimų dalyviai Galelių senovės gyvenvietėje (Utenos r.) archeologinių tyrinėjimų metu. 1958 m. Saugoma LIIR (Nr. ng. 7046)

Verpimo verpstuku demonstravimas Nemenčinės piliakalnio (Vilniaus r.) tyrimų metu, pirma iš kairės – R. Kulikauskienė. 1952 m. Saugoma LIIR (Nr. ng. 2779)

> medžiagą ir paprašėme dviračiais nuvežti prie būsimojo kasinėjimo objekto, pastarieji nuvažiavo prie veikiančių Nendrinių kaimo kapinių, o mums <...> teko pastarųjų [t. y. mokinių] ieškoti. (Merkevičius 1967: 2–3)

Tąsyk mokiniai nesuprato užduoties: nuvežti įrankius reikėjo ne prie veikiančių kapinių, o prie archeologų tyrinėjamo senovės kapinyno.

Mažiausi fotografijose užfiksuoti ekspedicijų dalyviai – dar ikimokyklinio amžiaus ir pradinukai. Matyt, tai buvo tyrimams vadovaujančių ir padedančių archeologų šeimų nariai. Kasinėjimai dažniausiai vykdavo vasarą, mokyklinių atostogų metu, tad nieko keisto, kad tėvai juos pasiimdavo kartu. R. Rimantienė prisimena, kad savo mažus vaikus palikdavo artimųjų priežiūrai, o paaugusius jau veždavosi į tyrimus (Rimantienė 2010: 234, 273). Panašiai elgėsi ir R. Volkaitė-Kulikauskienė. Jos duktė Raimonda prisiminė, kad nuo 9 metų ji jau vykdavo į kasinėjimus ir nuo 1952 iki 1962 m. dalyvavo bene visose mamos ekspedicijose: „Mama džiaugėsi, kad man už darbą niekuomet nieko nemokėdavo, nors dirbdavau ne mažiau, o gal dar ir daugiau už kitus“ (Kulikauskaitė-Jankauskienė 2016: 62, 80, 85). Puikiai archeologinių kasinėjimų ekspedicijos gyvenimą iliustruoja kasdienybės akimirka iš 1958 m. Galelių senovės gyvenvietės (Utenos r.) tyrimų. Čia archeologei Aldonai Bernotaitei padėjo 2 muziejininkai, 6–8 samdyti žemės kasimo darbininkai, tikriausiai mokiniai, bei nuotraukoje įamžintas mažasis padėjėjas (Bernotaitė 1958: 1).

Archeologiniuose kasinėjimuose lankydavosi ir svečių. Geras pavyzdys – 1965 m. vasarą vykę Veliuonos kapinyno (Jurbarko r.)

kasinėjimai, sulaukę daug vietinių gyventojų dėmesio: baigus archeologinę ekspediciją (rugpjūčio 22 d.) buvo surengta laikina paroda mokyklos patalpose, kurią, anot tyrimų vadovo A. Tautavičiaus, „aplankė apie 1000 veliuoniškių ir apylinkės gyventojų“ (Tautavičius 1965: 6–7).

Kad šis atvejis nėra išskirtinis, patvirtina ekspedicijų nuotraukos, kuriose įamžinti smalsaujantys vietiniai gyventojai, mokinių, studentų ekskursijos, besidomintys mokslininkai ir kiti kultūros veikėjai. Pavyzdžiui, Lietuvos kino studijos darbuotojai, 1957 m. lankantys Aukštadvario piliakalnio (Trakų r.) kasinėjimus, Aukštadvario (Trakų r.) vidurinės mokyklos mokinių 1957 m. ekskursija, 1953 m. Laurų vaikų namų ekskursija ant Nemenčinės piliakalnio (Vilniaus r.) ir kt.

Pažiūrėti, kas atrasta, atvykdavo archeologų, istorikų, mokslininkų ir iš kaimyninių šalių. Nemenčinės piliakalnio (Vilniaus r.) kasinėjimus 1952–1954 m. lankė Latvijos istorijos instituto darbuotoja Elvyra Šnourė su dukra, lietuviai Petras Tarasenka, Karolis Mekas, Povilas Pakarklis, Juozas Žiugžda ir kt. (Kulikauskas 2003: 184–186). Apie kasinėjimus ir jų atradimus rašydavo vietos laikraščiai, kartais straipsnelius apie tai parengdavo patys archeologai (LIIR, f. 3–4, l. 11–12).

Nagrinėjant archeologų ir vietinių gyventojų santykius, reikėtų paminėti kelis svarbius aspektus. Greta archeologinių paminklų gyvenantys žmonės buvo puikus informacijos šaltinis. Jie galėjo papasakoti apie anksčiau vykdytus „kasinėjimus“, rastus daiktus ar net atnešti archeologinių dirbinių (Tautavičius 1965: 4, Volkaitė-Kulikauskienė, Kulikauskas 1966: 3), o kartais ir nurodyti tikslią archeologijos paminklo vietą. 1961 m. ieškant Kriemalos kapinyno (Kauno r.) vietos, atėjęs vyresnio amžiaus žmogus ir pasakęs: „Ne čia kasat. <...> Čia kapų negali būti. Mes dar piemenys čia ganydavom, kartais pakrūmiais sumigdavome, niekas nesivaideno.“ Ir nurodė vietą, kurioje vaidendavosi. Ten archeologai iš tiesų atrado kapus, o prieš tai kasę tuščioje vietoje (Rimantienė 2010: 253).

Bet buvo ir kita medalio pusė – sąmoningai ir ne, žmonės ardydavo tyrinėjamas archeologines vietoves. Tarkim, Nemenčinės piliakalnio (Vilniaus r.) tyrimai truko keletą vasarų (1952–1954 m.). Jau atidengtiems, bet dar nebaigtiems tyrinėti plotams saugoti samdydavo žmogų, nes „vaikėzai dažnai pasikėsindavo patikrinti, kas ten pridengta, o ir vietos gyventojai buvo įpratę iš išorinės pylimo pusės imti molį krosnių ir dūmtraukių taisymui“ (Kulikauskas 2003: 187).

1956 m. Trijų Kryžių kalne atliekant tyrimus „chuliganai“ išdaužė kvadratus žyminčius griovius, išmėtė atidengto pylimo grindinio akmenis ir kitaip niokojo tyrinėjamą paminklą (LIIR f. 3–5, l. 19). Kitais metais LTSR MA Istorijos institutas skyrė 7 000 rub. tvoros ir paviljono

Laurų vaikų namų auklėtinių ekskursija ant Nemenčinės piliakalnio (Vilniaus r.). 1953 m. Saugoma LIIR (Nr. ng. 3294)

Norkūnų kaimo gyventoja lanko Norkūnų I-ojo piliakalnio (Prienų r.) archeologinius tyrimus. 1965 m. Saugoma LIIR (Nr. ng. 17666)

užtvėrimui (LIIR f. 3–6, l. 2). O nuo 1960 m., šio instituto direktoriaus įsakymu, buvo leidžiama samdyti sargus kiekvienam tyrinėjamam objektui, rajonuose sargui mokant po 260 rub. mėnesinį atlyginimą, o Vilniuje – po 300 rub. (LIIR f. 3–9, l. 13–14).

Nuotraukose įamžinti ekspedicijų dalyviai dėvėjo tam laikotarpiui įprastą aprangą. Vyrai vilkėdavo marškinius, švarkus, plačias kelnes. Dažniausiai kasinėdavo basi arba avėdavo auliniais batais, sandalais, vėliau – sportbačiais. Nešiodavo beretes ar galvas nuo saulės dengė kampuose surištomis nosinaitėmis. Moterys perkasose vilkėdavo sukneles, sarafanus ar sijonus su palaidinėmis. Vėsesniu oru – megztukus, švarkus, paltus. Ryšėdavo skareles. Būdinga avalynė – aulinukai arba medžiaginiai bateliai. Nors, kaip ir vyrai, dažniausiai kasinėdavo basos. Pokariu avalynės stigo. Drabužių dar galima buvo pasisiūti, persisiūti ar nusipirkti, o štai su batais būdavo bėdų. Paprastai turėdavo vieną, kartais – kelias poras batų, tad juos labai saugojo.

Kasinėjimų dalyvių apranga keitėsi nuo 7-ojo dešimtmečio pradžios. Iki 1960-ųjų vyrai vilkėjo plačius drobinius, galbūt namų darbo drabužius, moterys – taip pat, matyt, pačių siūtas sukneles, sarafanus ar sijonus, o 7-ojo dešimtmečio pradžios nuotraukose jau matomi pirktiniai, pramoniniu būdu pagaminti rūbai, matyti net tų metų „mados“: vyrai su berankoviais marškiniais, šortais, sportbačiais, moterys vis dažniau dirba mūvėdamos kelnes (1956-aisiais moterys, šaltu oru mūvinčios kelnes, ant jų dar segėsi ir sijonus), stilingas prigludusias palaidinukes. Kita vertus, nors nuo 1960 m. kelnes vilkinčių moterų ekspedicijų nuotraukose daugėja, iki pat nagrinėjamo laikotarpio pabaigos jos dažniau matomos su suknelėmis. Lietuvoje kelnės, kaip moterims tinkamas drabužis, pradėtos vertinti tik XX a. 7-ajame dešimtmetyje, nors ir tuomet jas vilkinčios moterys patirdavo tam tikrų „nesmagumų“. Ir tik 8-ojo dešimtmečio pabaigoje šis rūbas tapo neatsiejama moterų aprangos dalimi (Guzevičiūtė 2002: 26–27, Novopašinaitė 2019: 29).

Ne mažiau svarbus archeologinių tyrimų kasdienybės aspektas buvo dalyvių maitinimas ir apgyvendinimas. Tačiau vaizdų su valgančiais tyrimų dalyviais yra mažai, o štai fotografijų iš vietų, kuriose archeologai su dalyviais apsistodavo, rodos, nėra iš viso, galbūt jos tiesiog nepateko į suskaitmenintus duomenų rinkinius. Bet žinių apie tai suteikia archeologų prisiminimai ir tyrinėjimų ataskaitos.

Tyrinėjimų Guogų (Piliuonos) piliakalnyje (Kauno r.) dalyviai. 1956 m. Saugoma LIIR (Nr. ng. 5319 a)

Archeologinės ekspedicijos paprastai trukdavo keletą savaičių, bet kartais užsitęsdavo ir iki kelių mėnesių. Archeologai atvykdavo iš didžiųjų Lietuvos miestų, o kasinėdavo ir apsistodavo kaimo vietovėse. 1948–1968 m. žmonės dar jautė nuolatinį būtiniausių daiktų ir maisto produktų trūkumą. Tačiau skaitant archeologinių ekspedicijų dalyvių prisiminimus susidaro įspūdis, kad dažnai jie sulaukdavo vietos žmonių pagalbos.

Tai puikiai iliustruoja P. Kulikausko įspūdžiai iš 1961–1962 m. Piliakalnių piliakalnio (Vilkaviškio r.) tyrinėjimų. Pasak jo, pirmaisiais metais materialinės sąlygos buvo sunkios:

> <...> dar sunku buvo gauti duonos ir kitų maisto produktų. <...> Vietos gyventojai irgi elgėsi gana keistai, vengė mums parduoti kiaušinių ir pieno, jie parduodavo parduotuvei, o po to ši mums. Tik prie piliakalnio esančios sodybos šeimininkai po poros savaičių darbo sutiko mus maitinti ir parūpinti maisto. (Kulikauskas 2003: 196–197)

Tęsdamas piliakalnio tyrinėjimus po metų, archeologas dalinosi jau kitokia patirtimi:

> Sodybos šeimininkas buvo puikus žvejys. Susitarėme, kad jie mums ruoš pietus už 50 kapeikų nuo asmens. Žuvies turėjome pakankamai. Gamino sočiai ir skaniai. (Kulikauskas 2003: 199)

Dalį maisto raciono ekspedicijų dalyviai susirinkdavo patys:

Aukštadvario (Trakų r.) piliakalnio papėdės gyvenvietės archeologinių tyrimų dalyviai. 1957 m. Saugoma LIIR (Nr. ng. 5957)

Migonių pilkapyno (Kaišiadorių r.) pilkapio 6 kapo preparavimas. 1955 m. Saugoma LIIR (Nr. ng. 4529)

Kapitoniškių pilkapyno (Kaišiadorių r.) ekspedicijos dalyvių poilsio akimirka. 1953 m. Saugoma LIIR (Nr. ng. 2580a)

> Gyvenome labai gerai – pilnas miškas uogų, mergaitės priuogauja tiek, kad ne tik valgyt užtenka, bet net išsiverdame“ (Rimantienė 2010: 281). „Namas buvo arčiau piliakalnio, aplinkui augo pušys, o artėjant rudeniui baravykus buvo galima rinkti tiesiog nuo slenksčio“ (Kulikauskaitė-Jankauskienė 2016: 82).

Tuo laikotarpiu ekspedicija įsikurdavo vietos mokyklose arba pas žmones sodybose. Paprastai visi gyvendavo kartu, bet būta ir išimčių, tarkim, Migonių piliakalnio kasinėjimų metu (1954–1955 m. ir 1957 m.) P. Kulikauskas su šeima apsigyveno pas vietinius žmones, o studentai nakvojo mokyklos patalpose (Kulikauskas 2003: 191). Tekdavo miegoti ir ant šiaudų. Archeologė R. Volkaitė-Kulikauskienė, 1950 m. vadovavusi Laivių kapinyno (Kretingos r.) kasinėjimams, nebuvo itin patenkinta laikinuoju būstu:

> Laiviuose jau ketvirta diena. Jau pradedama pamažu įsitraukti į darbą. Kiek taisosi ir jaunųjų „gamybininkų“ nuotaikos, kurias sugadino pirmoji nesėkminga diena: valgyti niekas kaime nesutinka virti, lietus lyja, lovas bepavaduoja plonyčiai šiaudų guoliai... (Volkaitė–Kulikauskienė 2016: 65)

Tą pačią ekspediciją kiek giedriau, bet irgi su „nuotykiais“, prisimena jos vyras P. Kulikauskas:

> Laiviuose mokyklos nebuvo, o iki Salantų apie porą kilometrų, apgyvendino mus pas buvusį aktyvistą ar stribą Zajančkauską. Troba didelė, vieną galą atidavė mums. Patalynės neturėjome, ją atstojo šiaudai ant grindų. <...> Naktį šiaudų guoliuose kamuodavo blusos. M. Černiauskas gindavosi nuo jų, aplink savo guolį pabarstydamas DDT miltelių – dusto. (Kulikauskas 2003: 176, 178)

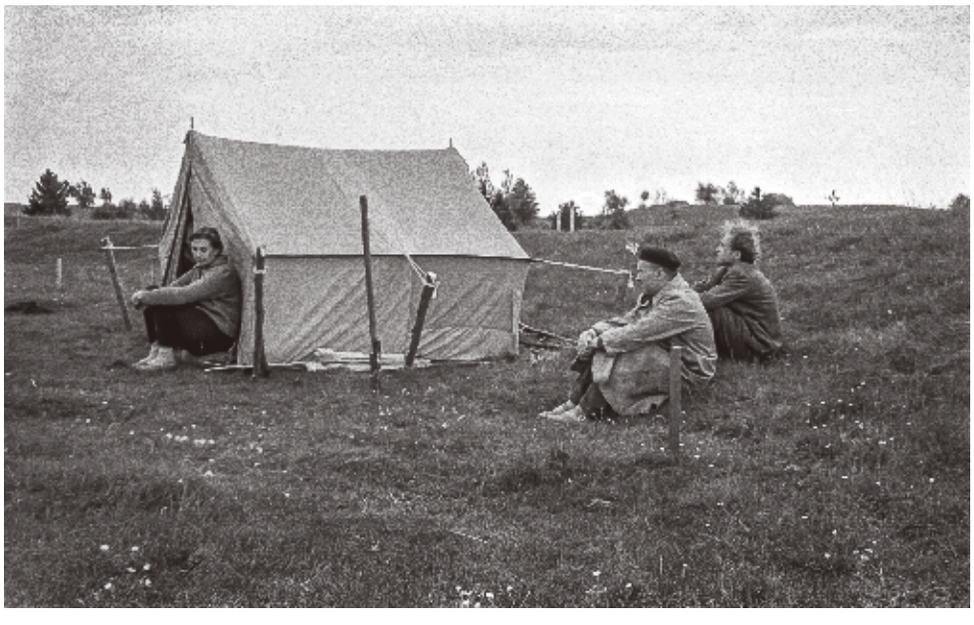

Eugenija Butėnienė, P. Kulikauskas ir V. Urbanavičius (?) Paveisininkų piliakalnio (Lazdijų r.) archeologiniuose tyrinėjimuose. 1962 m. Saugoma LIIR (Nr. ng. 12502b)

Kartais tekdavo miegoti palapinėse. 1963 m. ekspedicijos dalyviai, apsistoję Netiesose (Varėnos r.), gyvenimui ir nakvynei gavo patalpą mokykloje, tačiau joje galėjo tik valgyti ir tvarkyti radinius, o miegoti eidavo į tolėliau pastatytas palapines (Rimantienė 2010: 274). Kodėl? Greta mokyklos stovėjo 100 veršiukų ferma. Matyt, iš jos sklindantys garsai ar kvapas neleido sudėti bluosto. 1952 m. kasinėjant Nemenčinės piliakalnį (Vilniaus r.) palapinėse, matyt, miegota dėl smagumo. Keli ekspedicijos dalyviai nakvojo greta perkasų, ant piliakalnio pylimo. Po dienos darbų studentai ten rinkdavo pasišnekučiuoti, padainuoti (Kulikauskas 2003: 184–185).

IŠVADOS

Archeologijos moksle fotografijos pradėtos naudoti XIX a. II pusėje. Iš pradžių moksliniuose leidiniuose publikuotos dirbinių nuotraukos, o vėliau, nuo XX a. pradžios, ir vaizdai iš archeologinių tyrimų. Šiam pokyčiui įtakos turėjo lauko tyrimų raida bei fotografijos technikos pažanga, jos prieinamumas. Iki 1940 m. archeologinių lauko tyrimų fotofiksacija užsiėmė pavieniai asmenys savo iniciatyva, tik Antrojo pasaulinio karo pradžioje priimti paveldo apskaitą ir jo apsaugą reglamentuojantys dokumentai, pagal kuriuos archeologinių tyrimų fotofiksacija, bent jau teoriškai, tapo privaloma.

Po Antrojo pasaulinio karo lauko tyrimai buvo atnaujinti tik 1948 m. Tais pačiais metais patvirtinti kultūros apsaugai skirti nutarimai, archeologinius žvalgymus ir tyrimus reglamentuojanti instrukcija. Fotofiksacija tapo nebeatsiejama lauko tyrimų dalimi, tad bene visi to meto archeologiniai kasinėjimai buvo įamžinti geresnės ar prastesnės kokybės nuotraukose. Šiuo metu LIIR yra saugoma daugiau nei 20 000 negatyvų iš 1948–1968 m. tyrinėjimų. Daugiau nei dešimtadalyje (per 2000 vaizdų) užfiksuoti tyrinėjimų dalyviai. 1948–1968 m. archeologinių tyrinėjimų vaizdai bei archeologų dienoraščiai ar prisiminimai yra puikus šios bendruomenės kasdienybės tyrimų šaltinis, atskleidžiantis ją supusią aplinką, pirmųjų pokario dešimtmečių gyvensenos ypatumus bei jos pokyčius. Šis tyrimas parodė kitokią archeologinių vaizdų analizės perspektyvą. Pagrindinis dėmesys skiriamas ne juose įamžintiems archeologiniams objektams, tačiau ne ką mažiau istoriškai įdomioms lauko tyrimų komandos buities akimirkoms.

SANTRUMPOS

ČDM – Nacionalinis M. K. Čiurlionio dailės muziejus
LIIR – Lietuvos istorijos instituto rankraštynas
LNM – Lietuvos nacionalinis muziejus
LNMB RS – Lietuvos nacionalinės Martyno Mažvydo bibliotekos Retų knygų ir rankraščių skaitykla
LPISA – Lituanistikos paveldo informacinė sistema „Aruodai“, prieiga internetu: <https://www.aruodai.lt/>.
VDKM – Vytauto Didžiojo karo muziejus
VUarch – Vilniaus universiteto archyvas
VUB RS – Vilniaus universiteto bibliotekos Rankraščių skyrius

LITERATŪRA

Barthes 2000 = Roland Barthes. *Camera Lucida. Reflections on Photography*. London: Vintage. 2000.

Bernotaitė 1958 = Aldona. Bernotaitė. *Ataskaita už 1958 m. archeologinę ekspediciją Galelių gyv.*, Kuktiškių pilk., Jutkonių kap., Utenos raj. LIIR F. 1–76.

Brensztein 1901 = Michał Eustachy Brensztein. Cmentarzyska „Gargżdi–Kałnas“ i „Szyluks“ we wsi Judsodzie. *Materyały antropologiczno–archeologiczne i etnograficzne*. Tom. V. Krakow: Nakładem akademii umiejetności, 1901, p. 31–35.

Brensztein 1903 = Michał Eustachy Brensztein. Skarb bronzowy znaleziony we wsi Syrajcie. *Materyały antropologiczno–archeologiczne i etnograficzne*. Tom. VI. Krakow: Nakładem akademii umiejetności, 1903, p. 44–50.

Bumblauskas ir kt. 2018 = Alfredas Bumblauskas, Alfonsas Eidintas, Antanas Kulakauskas, Mindaugas Tamošaitis. *Lietuvos istorija kiekvienam*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidyklos centras, 2018.

Čepaitienė 2006 = Auksuolė Čepaitienė. Įvadas į kasdienybės studijas: kasdienybė kaip kultūrą tvarkanti erdvė. *Lietuvos etnologija*, 2006, 5 (14), p. 11–26.

Dowgirda 1886 = Tadeusza Dowgirda. Pamiątki z czasów przedhistorycznych na Żmujdzi. Melżyn kapas pod Jasnagórką. *Pamiętnik fizyograficzny*. Warszawa. 1886, T. VI, s. 18–22, Tab. II–IV.

Dowgirda 1888 = Tadeusza Dowgirda. Pamiątki z czasów przedhistorycznych na Żmujdzi. Melżyn kapas w folwarku Wizdergi. Opiś robot dokonanych w roku 1884 i 1885: *Pamiętnik fizyograficzny*, t. VIII, Warszawa: Drukiem Emila Skiwskiego, 1888, dział IV, s. 1–15, Tab. I–VIII.

Girininkas, Škiudaitė 1990 = Algirdas Girininkas, Audronė Viktorija Škiudaitė. Dėkingumas Tadui Daugirdui. *Žemaičių praeitis* 1. Red. A. Butrimas, V. Vaivada, 1990, p. 17–22.

Grišinaitė 2019 = Rūta Grišinaitė. Profesinis orientavimas sovietmečio Lietuvoje 1958–1984 m.: sisteminis, idėjinis ir praktinis įgyvendinimas. *Lietuvos istorijos metraštis*, 2019, Nr. 1, p. 145–176.

Gudaitė 2016 = Jūratė Gudaitė. Kasdienybės vaizdų metraštininkas. *Stanislaw Filibert Fleury. 1858–1915: Fotografijos*. Vilnius: LNM, 2016, p. 9–30.

Guzevičiūtė 2002 = Rūta Guzevičiūtė. Drabužių kelionės. Kelnės. *Liaudies kultūra*, 2002, Nr. 2, p. 16–27.

Judt 2011 = Tony Judt. *Pokaris: Europos istorija nuo 1945 metų*. Vilnius: Baltos lankos, 2011.

Juodakis 1996 = Virgilijus Juodakis. *Lietuvos fotografijos istorija 1854–1940*. Vilnius: Austėja, 1996.

Krzywicki 1914 = Ludwik Krzywicki. Piłkalnia pod wsią Petraszunami. *Rocznik Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie*. Wilno. 1914. T. 5, S. 1–27.

Krzywicki 1957 = Ludwik Krzywicki L. *Wspomnienia*. I tom. Warszawa: Czytelnik, 1957.

Krzywicki 2000 = Ludwik Krzywicki. Aukštaitijos piliakalniai: piliakalnis ant Astikų kalno netoli Rokiškio. *Žiobiškis*. Sud. Venantas Mačiekus. Vilnius: Versmė, 2000, p. 33–72.

Kulikauskaitė-Jankauskienė 2016 = Raimonda Daiva Kulikauskaitė-Jankauskienė. Biografiniai faktai asmeniniuose dienoraščiuose. *Dienoraščių pynės*. Vilnius: LNM, 2016, p. 7–128.

Kulikauskas 2000 = Pranas Kulikauskas. Archeologija Vilniaus universitete (amžininko prisiminimų šiupinys archeologijos katedros 50-mečio jubiliejaus proga). *Lietuvos istorijos metraštis. 1999 metai*. Vilnius, 2000, p. 304–326.

Kulikauskas 2003 = Pranas Kulikauskas. *Kelias į archeologiją*. Vilnius: Vaga, 2003.

Kulikauskas, Zabiela 1999 = Pranas Kulikauskas, Gintautas Zabiela. *Lietuvos archeologijos istorija (iki 1945 m.)*. Vilnius: Diemedžio leidykla, 1999.

Leinartė 2010 = Dalia Leinartė. Sovietinė lyčių lygybė ir jos įgyvendinimo pradžia Lietuvoje, 1945–1955 m. *Liaudies kultūra*, 2010, Nr. 6, p. 39–45.

Lileikė 2016 = Monika Lileikė. *Archeologinių objektų suvokimas ir teisinis reglamentavimas Lietuvos TSR 1940–1985 metais*. Magistro baigiamasis darbas, Klaipėdos universitetas, 2016.

Lileikė 2017 = Monika Lileikė. Archeologinio paveldo suvokimas ir teisinis reglamentavimas Lietuvoje 1940–1944 m. *Kultūros paminklai*, 2017, Nr. 21, p. 19–25.

Luchtanas 1999 = Aleksiejus Luchtanas. Archeologija Vilniaus universitete. *Archaeologia Lituana* 1, 1999, p. 7–14.

Luchtanas 2010 = Aleksiejus Luchtanas. Archeologija, su Lietuvos TSR Istorijos Katedros vėliava. *Archaeologia Lituana* 11, 2010, p. 15–19.

Nagevičius 1931–1934 = Vladas Nagevičius. *Apuolės piliakalnio tyrinėjimai, pranešimas,* 1931–1934. LNMB RS, F. 29–1643.

Nagevičius 1935 = Vladas Nagevičius. Mūsų pajūrio medžiaginė kultūra. *Senovė: istorijos skyriaus darbai* I. Red. prof. L. Karsavinas. Kaunas: Humanitarinių mokslų fakultetų leidinys, 1935, p. 3–124.

Narušytė 2008 = Agnė Narušytė. *Nuobodulio estetika Lietuvos fotografijoje*. Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2008.

Novopašinaitė 2019 = Indrė Novopašinaitė. Sovietinis aprangos kodas: moterų drabužių kultūra Sovietų Lietuvoje XX a. septintame–aštuntame dešimtmetyje. *Naujasis Židinys–Aidai*, 2019, Nr. 5, p. 23–30.

Marcinkevičienė 2008 = Dalia Marcinkevičienė. Būti mama: vaikų priežiūros strategijos sovietinėje Lietuvoje 1945–1970 metais. *Liaudies kultūra*, 2008, Nr. 6, p. 31–39.

Merkevičius 1963 = Algimantas Merkevičius. *Kvecių, Kretingos raj. Kapinyno 1963 m. tyrinėjimų ataskaita ir radinių sąrašas*. LNM archyvas, f. 200, ap. 1, b. 36.

Merkevičius 1997 = Algimantas Merkevičius. *Nendrinių, Marijampolės raj. Senkapio 1966, 1997 m. tyrinėjimų ataskaita ir radinių sąrašas,* 1997. LNM archyvas, f. 200, ap. 1, b. 54.

Michelbertas 1965 = Mykolas Michelbertas. *Seredžiaus (Jurbarko raj.) prie Peštvės upelio kapinyno 1964 m. tyrinėjimų ataskaita ir radinių sąrašas,* 1965. LNM archyvas, f. 200, ap. 1, b. 42.

Michelbertas 2010 = Mykolas Michelbertas. Vilniaus universiteto Archeologijos katedra (nuo įkūrimo iki 1966 metų). *Archaeologia Lituana* 11*,* 2010*,* p. 7–14.

Raila 2022 = Eligijus Raila. Tado Daugirdo veikla Varšuvoje (1877–1891 metais): nuo dailininko iki archeologo. *Lietuvos istorijos studijos*, 2022, t. 49, p. 30–42.

Rimantienė 2010 = Rimutė Rimantienė. *Aš iš dvidešimtojo amžiaus: pluoštas archeologės prisiminimų*. Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2010.

Rose 2001 = Rose Gillian. *Visual Methodologies. An Introduction to the Interpretation of Visual Materials*. London: SAGE Publications Ltd, 2001.

Pabedinskas 2007 = Tomas Pabedinskas. Fotografija: tarp vizualios patirties medijavimo ir simuliacijos. *Acta Academiae artium Vilnensis*. Dailė, 2007, Nr. 44, p. 97–114.

Sontag 2000 = Susan Sontag. *Apie fotografiją*. Vilnius: Baltos lankos, 2000.

Tarybų Lietuva 1940: Taisyklės kultūros paminklų apsaugai vykdyti. *Tarybų Lietuva*, 1940, Nr. 26, 1940-10-30.

Tautavičius ir kt. 1956 = Tautavičius Adolfas, Kuncienė Ona, Gintautas Zabiela. *Guogų (Piliuonos), Kauno raj. senosios gyvenvietės bei piliakalnio 1955, 1956, 1989 m. tyrinėjimų ataskaitos ir radinių sąrašas*, 1956 LNM archyvas, f. 200, ap. 1, b. 11.

Tautavičius 1965 = Adolfas Tautavičius. *Veliuonos, Jurbarko raj. Pilaičių 1965 m. tyrinėjimų ataskaita ir radinių sąrašas,* 1965. LNM archyvas, f. 200, ap. 1, b. 47.

Tautavičius 1966 = Adolfas Tautavičius. *Upynos, Šilalės raj. senkapio 1966 m. tyrinėjimų atskaita ir radinių sąrašas,* 1966. LNM archyvas, f. 200, ap. 1, b. 50.

Tautavičius 2016 = Adolfas Tautavičius. *Iš archeologo užrašų*. Vilnius: Nacionalinis muziejus Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės valdovų rūmai, 2016.

Van Dyke 2006 = Ruth M. Van Dyke. Seeing the Past: Visual Media in Archaeology. *American Anthropologist*, 2006, Vol. 108, No. 2, p. 370–375.

Volkaitė-Kulikauskienė, Kulikauskas 1966 = R. Volkaitė-Kulikauskienė, P. Kulikauskas. *Girkalių, Klaipėdos raj. Kapinyno 1966 m. tyrinėjimų ataskaita ir radinių sąrašas,* 1966. LNM archyvas, f. 200, ap. 1, b. 52.

Volkaitė-Kulikauskienė 2016 = Regina Volkaitė-Kulikauskienė. *Dienoraščių pynės*. Vilnius: LNM, 2016.

Zabiela 2009 = Gintautas Zabiela. Berichte über die Erforschungen des Burgberges Apuolė in den Jahren 1928–1932, *Apuolė: Ausgrabungen und Funde 1928–1932*. Sud. Jan Peder Lamm. Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla, 2009, p. 168–201.

Zabiela 2016 = Gintautas Zabiela. Archeologiniai tyrinėjimai lauko dienoraščiuose. *Dienoraščių pynės*. Vilnius: LNM, 2016, p. 131–166.

FROM THE HISTORY OF ARCHAEOLOGICAL PHOTOGRAPHY: DAILY LIFE OF EXCAVATIONS OUTSIDE THE IRON CURTAIN (1948–1968)

Šarūnė VALOTKIENĖ

In the science of archaeology, photography began to be used in the second half of the 19th century. Photographs of findings were published in scientific publications, and since the beginning of the 20th century, images from archaeological research were also published. Until 1940, photoshoots of archaeological field research were carried out by individuals on their own initiative, and at the beginning of WWII, documents regulating heritage accounting and its protection were adopted, according to which photographing archaeological research became mandatory. After the war, field research was renewed in 1948, and photography became an inseparable part of it. Currently, more than 20,000 negatives from 1948-1968 studies are stored in the Manuscript Archives of the Lithuanian History Institute. Up to 2,000 shots were captured by participants in the research. These images, as well as archaeological diaries or memories, are a great source of research into the daily life of this community.

Lietuvos nacionalinis muziejus, Priešistorinės archeologijos rinkinių skyrius,
T. Kosciuškos g. 3, Vilnius,
El. p.: sarune.valotkiene@lnm.lt

MATO SLANČIAUSKO PIEŠINIAI IR APRAŠAI ŠIAULIŠKIŲ DRABUŽIAMS PAŽINTI XIX A.–XX A. PR.

II dalis

Dalia BERNOTAITĖ–BELIAUSKIENĖ

Tęsiamas ketvirtajame šių metų „Būdo“ numeryje pradėtas skelbti tyrimas apie tautosakos rinkėjo, knygnešio, lietuvių visuomenės veikėjo, siuvėjo Mato Slančiausko (1850–1924) palikimą – drabužių piešinius bei etnografinius aprašus. Tai itin svarbūs šaltiniai tiriant dalies Šiaulių ir Joniškio krašto XIX a.–XX a. pr. vyrų ir moterų aprangą bei jos kaitą. Žinomi du rankraštiniai sąsiuviniai, kurių vienas yra saugomas Šiaulių „Aušros“ muziejuje, kitas – Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto Lietuvių tautosakos archyve. Pastarasis iki šiol nebuvo skelbtas, plačiau netyrinėta ir abiejuose sąsiuviniuose esanti informacija.

Pirmojoje straipsnio dalyje buvo aptarti minėtieji šaltiniai ir jų duomenys apie vyriškas sermėgas bei kailinius. Šioje straipsnio dalyje pristatomi kiti to meto vyrų aprangos elementai bei moteriški drabužiai.

Reikšminiai žodžiai: tradiciniai lietuvių drabužiai, šiauliškių apranga, Matas Slančiauskas, muziejų rinkiniai, etnografinė medžiaga.

Vyriškos sermėgėlės, kelnių, batų ir kepurių piešiniai iš LLTI Tautosakos archyve saugomo sąsiuvinio (LMD I 898)

Greta šventadienių sermėgų abiejuose M. Slančiausko sąsiuviniuose ir atskirame piešinių lape yra ir XIX a. valstiečių dėvėtų veltų **skrybėlių** *kepalušų* – neplačiais bryliukais, užapvalinta arba cilindro formos gauble, kurią autorius vadino *kalpoku*. Šventadieniais ar vestuvėse jauni vyrai skrybėles puošė priekyje pritvirtintomis povo plunksnomis:

> Augštu kalpoku kepalušas su povos plunksna.
>
> Apvaliu viršu kepalušas.
>
> Baudžiavų laikuose vis devejo su storais kepalušais, o jauni vaikynai šventadieniais ar veselijose povos plunksnas užsikišę. Plunksnas gaudavę kiti vogtinai iš dvaro auginamų povų išsipešti, o gal kur gaudavo nusipirkti. (LLTI TA, LMD I 898, [p. 3])

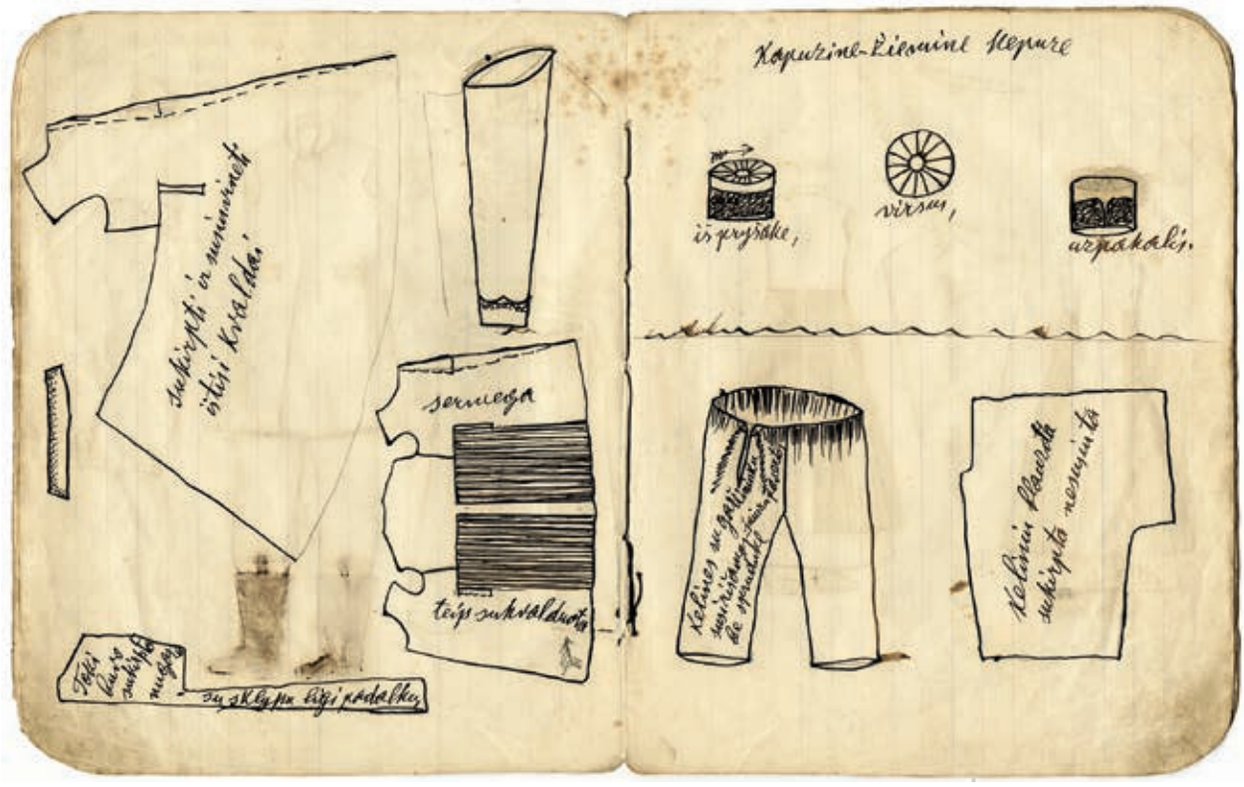

Vyriškos sermėgėlės išklotinė, kelnių ir kepurių piešiniai iš Šiaulių „Aušros“ muziejuje saugomo sąsiuvinio (I-R 131)

Viršugalvis tos kapuzines kepures, sukvolduotas viršus, su baronais juodais. (LLTI TA, LMD I 898, [p. 11])

Kapuzine kepure, buvo tai žieminis galvos aptaisas: stora vatine kailis aplinkui viršus apvalus sukvalduotas. Viena senį mačiau devent su tokia ir daugiaus apipasakojant: kad Gruždžiose par šv. Roka žemaite prašius „Ponedieve dūk mun šiauliškį vyra: su jūda sermiega, su raudona justa, su „kapuzine“ kepure“. (LLTI TA, LMD I 898, [p. 12])

Kepalušai šventadieniai su povos plunksna buvo deviami. Kepuriu tada tik poniški tedevejo, o visi su kepalušais. (ŠAM I–R131, [p. 3])

Kapuzine – žiemine kepure. (ŠAM I–R131, [p. 5])

Kraičvežių kepures iki XX a. pr. puošdavo ilgais baltais kaspinais *stūgomis*[1]. M. Slančiauskas įterpė sakinį ir apie socialinių sluoksnių aprangos skirtumus: kepures tik *poniški* tedėvėjo, o visi kiti – skrybėles. Abiejuose sąsiuviniuose yra ir žieminės kepurės *kapuzinės* piešiniai: iš priekio, viršaus ir užpakalio (prie vieno – ir šmaikštus pasakojimas apie žemaitę, meldusią šiauliškio vyro). Tai buvusi stora vatinė kepurė, aplinkui plačiai apvedžiota juodu avikailiu, apvado kampai ties sudūrimu užpakalyje užapvalinti, kepurės viršugalvis apvalus, suklostytas. Panašiai kailiu apvedžiotas žiemines kepures yra piešęs ir J. Petrulis. Jo žodžiais, tokių kepurių būdavę pirkti krautuvėse, bet siūdavęsi ir namie iš jauno ėriuko kailio (ŠAM EA, B. 30, p. 290, 301). Kepurės su ausinėmis ir atvartais tyrinėjamose teritorijose siūtos maždaug nuo XX a. pr.

XIX a. pab.–XX a. pr. dėvėtos veltos pilkos ar baltos kepurės. Jas nuveldavo ilgas, po to kraštą atversdavo net porą kartų, suformuodami norimą aukštį. Kepures veldavo klajoję amatininkai „rusai“ (ŠAM EA, B. 30, p. 308). Vyrai, nusipirkę vilnonio audinio, duodavo siuvėjams pasiūti panašios formos kepures arba jas nusipirkdavo jau pasiūtas. Tuo pat metu buvo madingos ir aukštai iškeltu priekiu (aukšta kolka) medžiaginės kepurės, vadintos *kaškietais*[2], su odiniais ar popierium pakietintais ir audiniu aptrauktais snapeliais, vadintais kuzirkomis, *kozierkais* (ŠAM EA, B. 30, p. 290, 298). Vasarą prie darbų dėvėtos šiaudinės skrybėlės *kepeliušai*.

1 VUB RS, fF. 169–214, l. 11. J. Petrulio užrašyta, kad piršlių kepurės buvo daromos iš storesnio popieriaus, apklijuojamos ryškiu (pavyzdžiui, raudonu) popieriumi ir įvairiaspalviais kaspinais. Vyraujanti spalva – raudona. Įvairiaspalviais popieriais apkaišydavo ir arklius (ŠAM EA, B. 30, p. 303).

2 *Kaškietas* [lenk. *kaszkiet*, pr. *casquette*, rus. *кашкет*] – vyriška vasarinė ar kareiviška, dažniausiai pakietinta kepurė su snapeliu (priekakčiu).

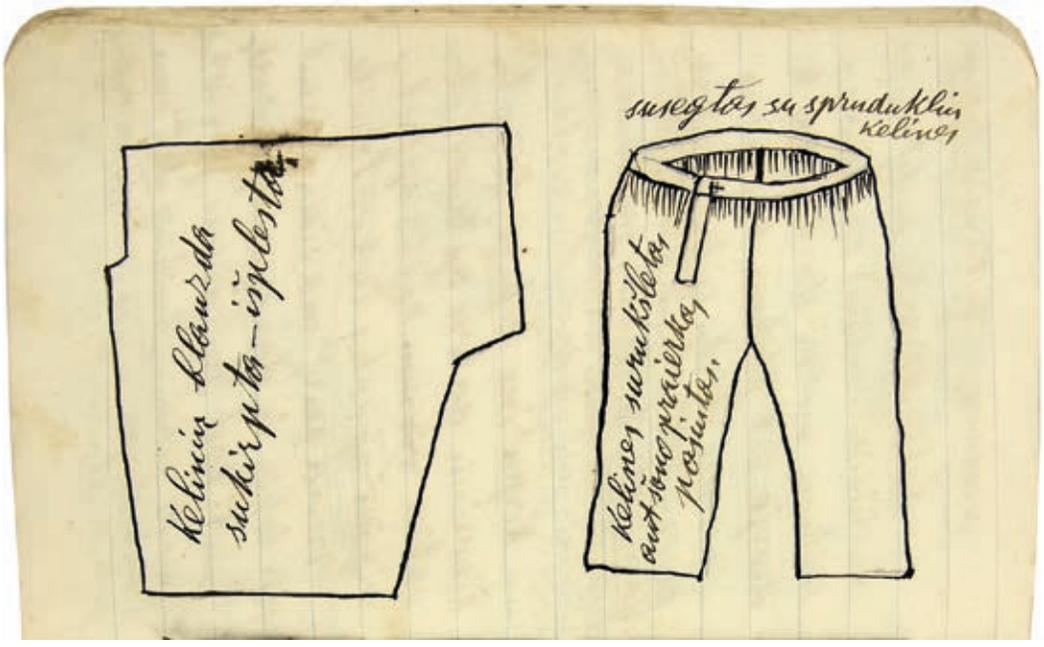

Kelnių brėžiniai iš LLTI Tautosakos archyve saugomo sąsiuvinio (LMD I 898)

Vyriškų **marškinių** M. Slančiauskas net nepamini. XIX a. vyrų marškiniai buvę tunikinio kirpimo, su pečiuose užsiūtomis perpetėmis, stačia apykakle, priekyje susegami viena saga, ilgomis rankovėmis su rankogaliais. Kasdieniai buvę ir be rankogalių, su paprastai atsiūlėtais rankovių galais.

Kasdieniai marškiniai siūti iš storesnės drobės, šventiniai – iš plonos. XIX a. pab.–XX a. pr. šventinių marškinių apykakles ir rankogalius siuvo iš medvilninio audinio. Iki Antrojo pasaulinio karo į bažnyčią dalis vyresnių vyrų dar ėjo su naminiais marškiniais, tik per pačias didžiąsias šventes – Kalėdas, Velykas – vilkosi pirktinius. Kai kurie maždaug iki XX a. 4 deš. ant drobinių marškinių dėjo krūtinėles (*krūtinėla*, *krūtine*, *založka*, *manіška*), siuvėjų pasiūtas iš balto medvilninio audinio ar pirktas. Kai kas užsisegdavo tik apykakles *kalnierius*, o ant rankovių galų užsimaudavo *mankietus*[3]. Turtingesnių ir jaunesnių vyrų viršutiniai šventadieniai marškiniai XX a. I p. jau buvę tik pirktiniai.

XIX a.–XX a. pr. kasdien marškinius vilkėdavo virš kelnių, sujuostus virve, iš spalvotų siūlų austa ar pinta juosta. Laidotuvėms skirtieji *smertiniai* buvo siuvami taip pat, tik ilgesni, geresnės drobės (ŠAM EA, B. 30, p. 289). Išeigai XIX a. pab.–XX a. pr. marškinius visada sukišdavo į kelnes.

> Kelines kaip marškones, teip ir vilnones vis moterys pačios kita kartą siūdavo. Da iš senoves sako buvusios kelines su gorčininkais siuvamos teip: pasiudavai kelines o rumba arba apjuostu vone uždedavai. Pasiuvę kelines atlan[k]davai ant juosmenio ir ten paverdavai su šniuru, tai kas driutesnis (– storesnis) tas plačiaus palaisdava ir ukšlas, o katras tęvesnis arba laibesnis tas sustumdavo rukšlas į kruva kiečiau ir tam budavai miera.
>
> Šenlinkui ir moterys eme rumbus deti ir su sprudukliu susegamas taisyti. „Praierkas“ dešine puse, su kvartukeliu (– teip moterys vadino). (LLTI TA, LMD I 898, [p. 14])
>
> Vilnonem kelinem kelius įlopydavai su šikšnos lopais arba su storais marškoneis, kad kelines par kelius nepraplyštu tai žiema. Marškonems nuo anksti pavasario su dvejoms o par vasara vis vienoms devejo ligi velam rudeniui, paskui dvejom ligi žiemai. (LLTI TA, LMD I 898, [p. 15])

Vyriškų **kelnių** piešinių yra abiejuose sąsiuviniuose. Viename, greta kelnių su juosmeniu piešinio ir išplėstos klešnės, paaiškinta: *kelinių blauzda sukirpta – išplesta; kelines surukšlėtos / ant šono praierkas pasiutas; susegtos su sprudukliu kelines* (LLTI TA, LMD I 898, [p. 13]).

Kitame sąsiuvinyje – dvejų skirtingo pasiuvimo kelnių piešiniai: su juosmeniu – *kelines su rumbu arba apjuostuvu / susegamos su sprudukliu ant dešine šono* ir be prisiūto juosmens, sutraukiamos virvele – *kelines su garčininku / surišamos – šniuru pavertos / be sprudukle,* ir toks pat išplėstos klešnės piešinys (ŠAM I–R131, [p. 3, 5]).

Anot M. Slančiausko, viršutines tiek linines, tiek vilnones kelnes seniau siūdavusios pačios moterys. XIX a. kelnės buvusios be juosmens. Pasiūtų kelnių viršų atlenkdavo ir įverdavo virvutę, kurią galėdavo atleisti arba kiečiau

3 D. B.-B. archyvas. Užrašyta 2002–2008 m.

suveržti. XIX a. II p. kelnės buvo siuvamos su juosmeniu *rumbu*, užsegamos priekyje, dešiniame šone, pailgu, iš medžio išdrožtu pagaliuku *sprudukliu*. J. Petrulis nurodė dvi priežastis, kodėl kelnės buvo užsegamos šone: taip lengviau pasiūti ir vilkėti padoriau[4]. Vėliau siūtos ties viduriu užsegamos kelnės.

Vasarą į darbus (šienapjūtę, rugiapjūtę) ėjo su paprastomis drobinio[5] ar ruoželinio pynimo pakulinėmis kelnėmis, ant jų užleisdavo marškinius ir sujuosdavo virve arba iš spalvotų siūlų pinta juostele. Senesni dar kartais taip vilkėjo XX a. 3–4 deš. Kiti vasaros darbams skirtas kelnes siūdavo languoto audinio arba su juodais ar mėlynais dryžiais baltame dugne. Kita vertus, tuo metu dažniausiai ir vasarą kasdien mūvėjo tamsias pakulines kelnes. Šaltesniu oru vilkėdavo dvejas kelnes: ant apatinių movėsi dar vienas *marškones* (lininės), *pusvilnones*, *pusmarškones* (linai atausti vilna) ar *bovelnines* (medvilnė atausta vilna[6]). Audiniai, kuriuose medvilnė ar linai atausti vilna, buvo laikomi prastesniais, skirtais dėvėti kasdien. M. Slančiauskas minėjo, kad kasdienių kelnių kelius palopydavo lininiais arba odiniais lopais. J. Petrulis šią informaciją patvirtino: „[kasdienės] kelnės būdavo pusvilnonės ar milinės. Ant pasiūtų kelnių, nors jos būdavo ir naujos, tuojau užsiūdavo baltus marškonius lopus ant kelių. Lopai būdavo ilgi; juos siūdavo tam, kad neplyštų keliai. Prakiurus lopams, siūdavo ant viršaus naujus“ (ŠAM EA, B. 30, p. 300–301). Išeigai iki XX a. vid. kelnes dažniausiai siuvo iš naminio pusvilnonio, vilnonio audinio, tik turtingesni ir jauni vyrai – iš pirktinio vilnonio.

XIX a. II p. vyrus laidodavo su baltomis kelnėmis ir marškiniais, dar užvilkdavo liemenę, o po kaklu parišdavo juodą šilkinę ar paprastą skarelę, apmaudavo baltomis kojinėmis, pasiūtomis iš to paties audeklo, kuriuo klodavo karsto vidų. (Čilvinaitė 1943: 183). XX a. I p. laidodavo jau tamsiais drabužiais.

Liemenės valstiečių imtos nešioti XIX a. II p., pirmiausia ten, kur gyveno pasiturinčių valstiečių (Kulikauskienė 2018: 101–102). M. Slančiauskas mini, kad baudžiavos laikais vasarą prie darbų jos mažai tedėvėtos:

> Šalbierkas [intarpas virš eilutės: su kabem susegiotos, kišenei budava apačioj už pamušu viršum nebuvo] arba vestes (teip pakuršiečiai vadina) baudžiavos laikuose mažai darbininkai tedevejo, bet plikom krutinem visur prie darbu eidavo vasaros laike. Anu laiku moterys šalbierkas siudavo iš dryžuotu marškoniu drabužiu. Da ir 1873 m. (LLTI TA, LMD I 898, [p. 12])

Liemenes *vestes*, *šalbierkas*[7] vilkėjo ir kasdien ant marškinių, ir šventadieniais prie kostiumo. Jas siuvo su įleistomis kišenėlėmis, susegamas kabėmis, kaklas kirptas apvaliai arba negiliu trikampiu, kitos buvo su stačia apykakle. Smulkiai languoto audinio liemenė su siaura, stačia apykakle, segama iš dešinės į kairę, pavaizduota tik viename sąsiuvinyje (LLTI TA, LMD I 898, [p. 11]).

Turint omenyje, kad muziejuose vyriškų liemenių nėra daug, ši informacija itin naudinga. Liemenės priekio audinys būdavo austas namuose, vienspalvis, languotas arba išilgai dryžuotas lininis, pusvilnonis ar vilnonis. Gruzdžių apylinkėse liemenės nugara visada buvo lininės *marškonės* medžiagos (ŠAM EA, B. 30, p. 308). Sagas išpjaudavo iš kietesnės, storesnės odos arba pirkdavo. XX a. pr. liemenių, kurios buvo dėvimos su kostiumu, priekį siuvo iš to paties kostiuminio audinio, o nugarą – iš dažytos naminės drobės ar pirktinio audinio. Nugaroje dar prisiūdavo dirželį liemenei sutraukti, vadintą *spičiuke*, *spite*, *spitela*[8]. XX a. I p. kasdien dėl šilumos dėvėjo ir kailines liemenes.

XIX a. pab.–XX a. pr. **švarkai** siūti tiesūs, nedurti, neklostyti, su atvartais. Kasdienai – juodi lininiai ar tamsūs pusvilnoniai (lino ar medvilnės su vilna), išeigai – miliniai. Apnešiotus šventadienius švarkus dėvėjo kasdien. Švarkai vadinti *sermėga*, *švarkas*, o dalyje dabartinio Joniškio r. ir Gruzdžių apylinkėse – *mantelis*[9]. M. Slančiauskas prie persipiešto iš K. Lelio brėžinio užrašė:

4 ŠAM EA, B. 30, p. 307. Padorumo aspektas, siuvant kelnių užsegimą šone ir vilkint ant kelnių užleistus marškinius, minėtas vienintelės pateikėjos, g. 1918 m. Veršių k., Joniškio r. (D. B.-B. archyvas. Užrašyta 2005 m.).

5 Tokį paprastą drobiniu pynimu austą audinį Joniškio r. dar vadino *vienkarčiu*. (D. B.-B. archyvas. Užrašyta 2005 m.).

6 Medvilne ataustas vilnomis audinys vakarinėje, pietinėje ir pietrytinėje Joniškio r. dalyje vadintas *bovelniniu*. Rytiniame pakraštyje (Kriukų apylinkėse) toks audinys vadintas plačiau visoje Lietuvoje paplitusiu pavadinimu – *čerkasas* arba *čerkazas*. (D. B.-B. archyvas. Užrašyta 2005–2007 m.).

7 *Šalbierka* – slaviškas terminas, lenk. *szalbierka* (LKŽe, žiūrėta 2022-12-15), vokiškas terminas *vestė* šiose apylinkėse, matyt, paplito iš latvių (vok. *Weste*).

8 D. B.-B. archyvas. Užrašyta 2002–2007 m.

9 *Mantelis* (vok. *Mantel*) – trumpas viršutinis drabužis, švarkas (LKŽe, žiūrėta 2022-12-15); ŠAM EA, B. 30, p. 303; D. B.-B. archyvas. Užrašyta 2005–2008 m.

manteliukas (ŠAM I–R 131, [p. 11]), nors pastarojo knygoje prie šios iškarpos yra kitas švarko pavadinimas – *zakietke* ([Kazimieras Lelys] 1887: 8). Matyt, tyrinėjamose vietovėse šis drabužis *zakietu* ar *žakietu* nebuvo vadinamas.

Į bažnyčią XX a. I p. dauguma vyrų ėjo su naminio milo[10] kostiumais, vadintais *garnitoriais*, o turtingesni, jaunesni ar „mandresni“ jau turėjo siūtus iš pirktinio audinio. Milas – vienspalvis, pilkas, rudas, juodas arba su įaustais siaurais išilginiais kitos spalvos ruoželiais. Kartais karšdami sumaišydavo kelių spalvų vilnas. Milą veldavo, nuspausdavo, kirpdavo pūką (milas kirptu pūku laikytas gražesniu). Pirmą kostiumą vyrai paprastai įsigydavo sulaukę 16–19 metų.

Pamušalus švarkams ar paltams audė drobinio, retai ruoželinio pynimo, languotus, vienodo ar skirtingo pločio dviejų spalvų dryželiais (pvz., baltų ir mėlynų, baltų ir juodų, pilkų ir raudonų, baltų ir raudonų siūlų). Iš tų pačių audinių siuvo pagalvių užvalkalus, kasdienines prijuostes. Rečiau audė dryžuotus arba vienspalvius, pavyzdžiui, rudus pamušalus.

> Anu laiku vyrai devedavo juostas namų austas visaip išmargįtas ir kromines dryžuotas. (LLTI TA, LMD I 898, [p. 16])

M. Slančiauskas **juostas** mini labai lakoniškai ir prideda piešinį su juostelėmis parištais batų aulais, kad šie nesmuktų. Juostos XIX a. buvo įvairios: vienos ripsinės, austos ant rėmelio ar didžiosiose staklėse, vienspalvės ar įvairiaspalvės (pavyzdžiui, raudonai mestos, juodai ataustos, kitos – išmargintos juostelėmis) su bumbuliukais galuose, kitos nupintos[11] iš įvairiaspalvių naminių (atlikusių nuo audimo) ar pirktinių vilnonių siūlų *lučkų*, dar kitos – nertos. Juostas naudojo ne tik susijuosti, bet ir kitiems tikslams, pavyzdžiui, kojinėms pasirišti, „terboms pasyti, sijonams aplimavoti ir pasaitams tabokinėms, nes vyrai nešiodavo per petį užsikabinę tabakui maišelius“ (ŠAM EA, B. 30, p. 307). Susijuosimui dažniausiai būdavo naudojamos apie 3–6 cm pločio ir 1,5–2 m ilgio juostos. XX a. I p. austinėmis juostomis jau beveik nebesijuosė. Dažniausiai naudojo odinius diržus, kuriuos pasigamindavo patys, o turtingesni – nusipirkdavo. Tik pavieniais atvejais senesni vyrai juostomis juosėsi ant kelnių ištrauktus marškinius ar ilgus kailinius[12].

Skarelės, **kaklaryšiai**. XIX a.–XX a. pr., eidami į bažnyčią, kartais ant kaklo po liemene pasirišdavo šviesią ar tamsesnę skarelę. Megzdavo vieną mazgą arba tik sukryžiuodavo, o galus pakišdavo po liemene. Kai kurie senesni vyrai skareles ant kaklo dėvėjo iki Antrojo pasaulinio karo, XX a. 2–4 deš. beveik visi jaunesni vyrai jau rišosi kaklaraiščius.

Skareles turėjo savo, tik retas kuris imdavo žmonos. Vienų skarelės buvo kartūninės, margos, potamsės ar šviesesnės, net baltos, be papuošimų, kitų – šilkinės, vienspalvės, su ruožu aplink ar languotos. Paprastą ar šilkinę tamsią skarelę rišo ir šarvojant mirusiuosius (Čilvinaitė 1943: 183).

Vyrų ir moterų apavas. Abiejuose M. Slančiausko sąsiuviniuose ir vyrai, ir moterys pavaizduoti apauti vyžomis arba naginėmis su apyvarais, tačiau tekstuose kasdienis apavas visai neminimas. Tyrinėjamoje teritorijoje ir moterys, ir vyrai namuose nagines avėjo dar XX a. I p. Moterims ir vaikams gražesnėms naginėms kartais prisiūdavo odinius dirželius ir sagteles. Aunantis nagines, kojas vasarą vyniojo drobiniais autais, žiemą – vilnoniais, vėliau movėsi ir kojines (ypač moterys ir vaikai). Vyžas dažniausiai dėvėdavo vasarą prie darbo vyrai, jos buvo pinamos iš karklo ar liepos plėšų[13]. Maždaug nuo XIX a. pab. kasdien po namus buvo avimi ir medpadžiai (*kurpės*, *medinpadžiai*, *tupelės*)[14].

10 B. Noreikienės (g. 1913 m.) tėvas, gyv. Kančiūnų k., pirktinio kostiumo neturėjo, nors valdė 21 ha žemės. G. Kanišauskienės tėvą, g. apie 1880 m. Bikaičių k., turėjusį 32 ha žemės, 1937 m. palaidojo su naminiu kostiumu. (D. B.-B. archyvas. Užrašyta 2005 m.).

11 Anot J. Petrulio, Gruzdžių vls. juostas ausdavo daugiausia piemenės, nes senovėje 16–18 metų merginos dar ganydavę. Apmesdavo siūlus ant 5–6 ratu susmaigstytų kuoliukų ir atausdavę pirštais (iš aprašymo galima suprasti, kad tai pintinės juostos – aut. past.). Juostas ausdavo iš vilnonių, suktų, įvairiomis spalvomis dažytų siūlų. Juostų tipai būdavo: *dryžuotėlės, akytėlės, kryžinės*. Juostas dėdavo kraitin. Patikusiam vaikinui duodavo juostą ir pirštines dovanų (ŠAM EA, B. 30, p. 287).

12 Kaip retą atvejį reikėtų paminėti B. Noreikienės (g. 1913 m. Kančiūnų k.) pasakojimą: kai ji buvo maža, tėvas juodą paltą susijuosdavo juosta, ji buvusi raudonai mesta, juodai atausta, galuose su margais raudonos ir juodos spalvos bumbuliukais. Vyniojo vieną kartą, rišo šone, galai kabodavo poilgiai. Juostas audė po kaimus važinėję žmonės. Siūlus davė mama (D. B.-B. archyvas. Užrašyta 2005 m.).

13 ŠAM EA, B. 30, p. 304. Kad vyžos XIX a. pab.–XX a. pr. prie darbų dėvėtos ir vyrų, ir moterų, užfiksuota 1941 m. gretimose apylinkėse – Pašvitinio vls., Gedminių k., pateikėjas – 71 m. V. Užkuraitis pats avėjęs vyžomis ir jas dirbdavęs. Vyžos laikytos kasdieniu apavu, o naginės – jau geresniu, su jomis eidavo ir į bažnyčią. Į vyžas buvo aunamasi lininiais autais, kuriais buvo prispaudžiamos kelnės. (ŠAM EA, B. 60, p. 71).

14 D. B.-B. archyvas. Užrašyta 2002–2008 m.

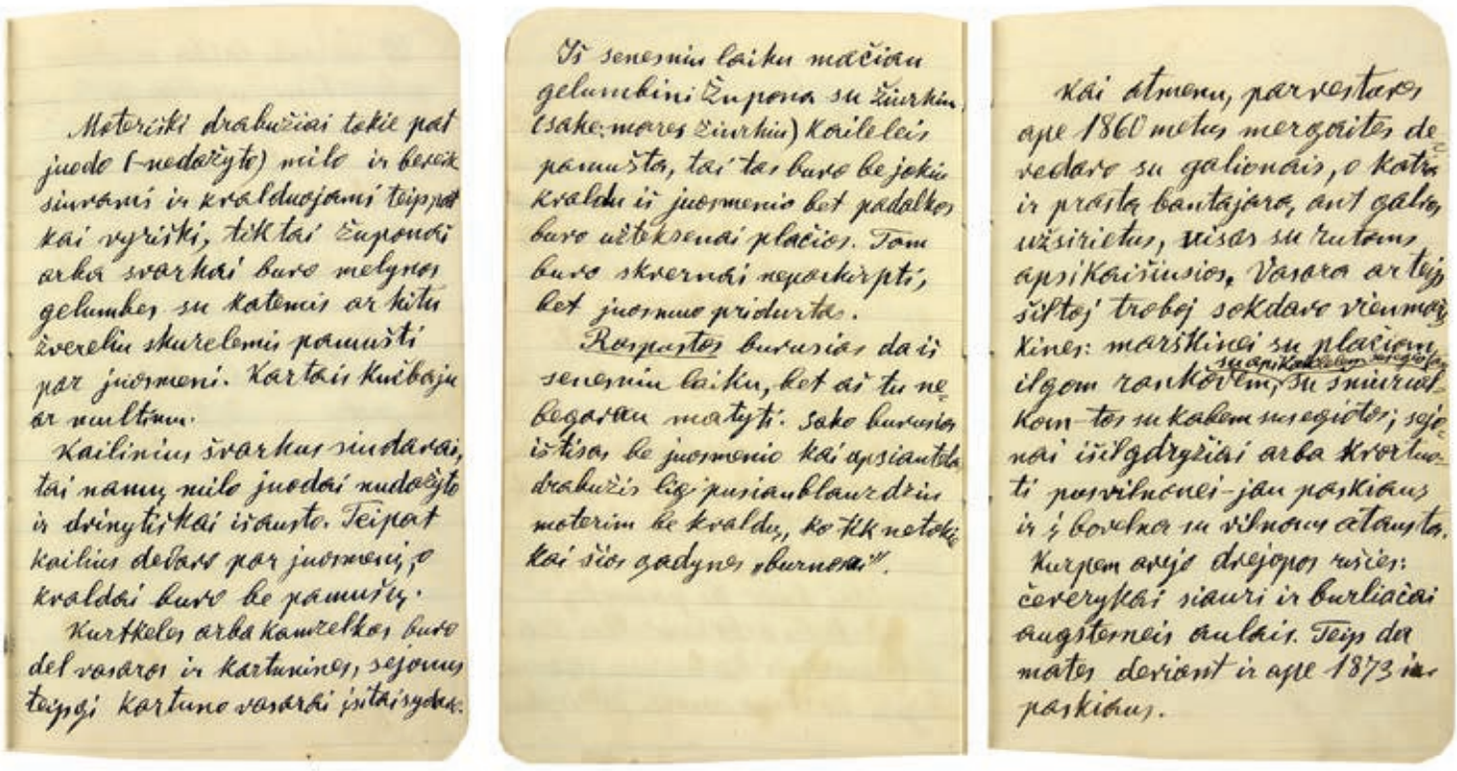

Bendras sąsiuvinio vaizdas. Saugoma LLTI TA (LMD I 898)

> [Vyrai] kad ir ne visi bet turejo ir čebatus – aulai ligi kelių arba nors arti kelių, su juostelem arba pakelem prisirisę ištemtus aulus devedavai. Eidami į bažnyčia nešdavos susirišę į pori ir ant rankos užsikabinę, basi nueję pas šventorių atsisedę apsiaudavo. Namo eidami teip pat nusimovę nešes. (LLTI TA, LMD I 898, [p. 16])
>
> Anu laiku tokie buvo batai – čebatai – sapogai vyrų apie 1850 metus. (ŠAM I–R 131, [p. 5])
>
> [Moterys] Kurpem avejo dvejopos rušies: čeverykai siauri ir burliačai augštesneis aulais. Teip da mates deviant ir apie 1873 ir paskiaus. (LLTI TA, LMD I 898, [p. 24])

Vyrai išeigai dėvėjo odinius aulinius batus, kurių aulus, kad nesmuktų, XIX a. vid. pariš-davo juostelėmis. M. Slančiausko užrašyti batų pavadinimai: *čebatai*, *sapogai*. XIX a. pab.–XX a. I p. dėvėti suvarstomi pusbačiai[15]. Moterys turėjo odinius, priekyje suvarstomus batus iki pusės blauzdų ir trumpesnius batelius. Į bažnyčią eidavo basomis, o batus nešdavosi rankoje ir apsiaudavo tik prie šventoriaus ar *uličgaly* prie miestelio.

15 J. Petrulio užrašytoje medžiagoje minimi batai ir kamašai, jų formos nenusakomos (ŠAM EA, B. 30, p. 301). Kamašas – nesuvarstomas pusbatis su auliukais (LKŽe, žiūrėta 2022–07–20).

MOTERŲ DRABUŽIAI

> Če bus Šiauliškių moteriški senoves „baudžiavų laiku“ drabužiai: sermegos, švarkai, župonai, kurtkos-kamzialkos, šniurialkos garšečninkai, garšečninkai, užtoltai, šnuravones ir stanikai) itt. (LTI TA, LMD I 898, [p. 18])

Moterų drabužiams M. Slančiauskas skyrė žymiai mažiau dėmesio nei vyrų. XIX a. vid. moterų drabužių komplektą sudarė sijonas, marškiniai, liemenė, prijuostė, šilti viršutiniai drabužiai, galvos danga, apavas ir aksesuarai. Drabužių fasonai XIX a. keitėsi palyginti lėtai. J. Petrulio užfiksuota, kad „senovėje drabužių pasiuvimo mados būdavę pastovios, nusistovėdavusios 30–40 metų, bet ir per tokį laiką daug nepasikeisdavę“ (ŠAM EA, B. 30, p. 282). Ryškesni pokyčiai pastebimi XIX a. pabaigoje, kai liemenės ir marškiniai nustojo būti viršutiniais drabužiais, keitėsi sijonų bei šiltų drabužių kirpimas. Naujoviškų fasonų moterys nusižiūrėdavę iš dvaro ponių, miestiečių, jų pasiūlydavę siuvėjai. Apsirengimą įtakojo viešoji nuomonė, neretai ir dvasininkijos pozicija. Apie regioninius bei kaimo ir miesto aprangos skirtumus XX a. I p., ypač jaunimo, jau netenka kalbėti. Kaime buvo taikomasi prie miesto madų: siuvamos suknelės, mezgami

Moterų drabužių piešiniai iš Šiaulių „Aušros“ muziejuje saugomo sąsiuvinio (I-R 131)

megztiniai, trumpėjo sijonai. Senuosius drabužius ar bent atskiras jų dalis tuo laiku išlaikė tik kai kurie senesni žmonės.

> Tokio ilgumo buvo šventininkes moteriškos sermegas ir tokio pat menkiaus (?) gelumbinei zuponai, svarkai kailinei ir kucbajinei. (LLTI TA, LMD I 898, [p. 19])
>
> Senoves kurtkiala arba kamzialka iš pryšake. Iš užpakale su kurtkiala. (LLTI TA, LMD I 898, [p. 21])
>
> Moteriški drabužiai tokie pat juodo (– nedažyto) milo ir beveik siuvami ir kvalduojami teip pat kai vyriški, tiktai župonai arba svarkai buvo melynos gelumbes su katemis ar kitu žvėreliu skurelemis pamušti par juosmeni. Kartais kučbaju ar multinu.
>
> Kailinius švarkus siudavai, tai namų milo juodai nudažyto ir dvinytiškai išausto. Teip pat kailius dedavo par juosmenį, o kvaldai buvo be pamušų. (LLTI TA, LMD I 898, [p. 22])
>
> Iš senesniu laiku mačiau gelumbini župoną su žiurkiu (sake: mares žiurkiu) kaileleis pamušta, tai tas buvo be jokiu kvaldu iš juosmenio bet padalkos buvo užteksenai plačios. Tam buvo skvernai neparkirpti, bet juosmuo pridurtas.
>
> Raspustos buvusios da iš senesniu laiku, bet aš tu nebegavau matyti. Sako buvusios ištisos be juosmenio kai apsiaustela, drabužis lig pusiau blauzdziu moterim be kvaldų, ko tik netokie kai šios gadynes „burnosai“. (LLTI TA, LMD I 898, [p. 23])
>
> Moteriškos sermėgos šiauliškių baudžiavu laikuose deviamos apie 1850 m. Iš pryšake kurtkiala / rankove / iš užpakale. (ŠAM I–R131, [p. 6–7])

Kaip ir vyrų, taip ir moterų drabužių aprašymą M. Slančiauskas pradėjo nuo šiltų viršutinių drabužių. Tekstas, apibūdinantis drabužių pavadinimų sąsajas su fasonais ir naudotais audiniais, kai kur išdėstytas neaiškiai. Šaltu oru šiauliškės vilkosi ilgas juodo nedažyto milo **sermėgas**, kurios buvo tokio pat pasiuvimo, kaip ir vyriškosios, t. y. skvernai priekyje nekirpti ties juosmeniu, užsegimas paslėptas. Apatinės sermėgos dalies klostyta detalė, pridurta aukščiau juosmens linijos, apima dalį priekio, šonus ir didžiąją dalį nugaros. Nugaros viršutinės dalies detalė kirpta kartu su ilga, centrine, žemyn einančia dalimi – nesuklostytu ruožu. Kišenės įleistos, vertikalios. Apykaklė nedidelė, stačia, rankovės su atvartais, jų kraštas išlenktas ir puoštas iškiliu snapeliu. Apykaklė, dešinio skverno kraštas ir rankovių atvartai puošti dekoratyvinėmis siūlėmis. XIX a. vid. ir II p.

Moteriškos sermėgos piešiniai iš LLTI Tautosakos archyve saugomo sąsiuvinio (LMD I 898)

į rytus nuo Šiaulių link Radviliškio (netolimose Jankūnų, Šniūraičių kaimų apylinkėse) moterų dėvėtos ir kitokios durtinės sermėgos – tamsios rudos spalvos milo, nuo juosmens kirptos ir aplink rauktos[16]. M. Slančiauskas dar minėjo nedurtą per juosmenį, neklostytą apsiaustą, panašų į jo laikų *burnosus*, kurio jam jau neteko matyti (jį vadino *raspustos*) (LLTI TA, LMD I 898, [p. 23]). Manytina, kad tai dvisiūlės sermėgos. Tyrinėtojų nuomone, dvisiūlių sermėgų XIX a. vid. galėjo būti visoje Lietuvoje (Kulikauskienė 2018: 135; Mastonytė 1964: 150).

Šiltus viršutinius moterų drabužius – tokio pat pasiuvimo, kaip ilgosios sermėgos, su klostytu prieduru, tik iki pusės šlaunų ilgio – M. Slančiauskas įvardijo *kurtkiala*, *župonas*, *švarkas*. Galbūt jie skyrėsi tik viršaus audiniu ir pašiltinimu. *Senovės kurtkiala*, tikėtina, galėjusi būti juodo (?) milo pussermėgė be pamušalo, ilgomis rankovėmis su atvartais, kurie išlenkti puslankiu ir puošti dekoratyvine siūle. Pussermėgės apykaklė piešinyje nepuošta. Šiaurės rytų Žemaitijoje moterų vilkėtos panašios pilko milo pussermėgės priekyje nekirptos, o šonuose ir nugaroje durtos ir ištisai smulkiai klostytos (be siauro neklostyto ruožo nugaroje), kai kurių apykaklė, krūtinė ir rankovių atvartai puošti siuvinėtais tamsių siūlų ornamentais[17]. *Župonai*, arba *švarkai*, anot M. Slančiausko, buvo mėlynos gelumbės[18] *su katemis ar kitu žvėreliu skurelemis pamušti* iki juosmens, kartais dėtas

16 Bernotaitė-Beliauskienė 2020: 46. Tokio pat sukirpimo, nuo juosmens klostytus ar rauktus, tik drobinius drabužius, vadinamąsias *kazačinkas*, dėvėjo ir moterys, ir vyrai (ŠAM EA, B. 30, p. 288).

17 Švarkelis, LNM EMO–144; tas pats švarkelis (pussermėgė) panaudotas iliustracijai „Žemaitė“ leidinyje *Wieś Ilustrowana*, Warszawa, 1913, r. 4, Nr. 9. Piešė Francišekas Turekas (Franciszek Turek) 1906 m. Piešinio originale užrašyta ir vietovė: Zaventės k., Viekšnių parapija (LVIA, f. 1135, ap. 6, b. 35). Tokio pat kirpimo yra ir kiti moteriški švarkeliai iš Viekšnių apylinkių – žalias, apvedžiotas baltais avikailiais (LNM EMO–145; tas pats (?) LVIA, f. 1135, ap. 6, b. 35, l. 2–3); švarkelis su atvartais (LVIA, f. 1135, ap. 6, b. 35, l. 5) ir kt.

18 Gelumbė – fabriko gamybos apystoris vilnonis audinys (LKŽe, žiūrėta 2023-01-20).

Moterų drabužiai. iš LLTI Tautosakos archyve saugomo sąsiuvinio (LMD I 898)

pirktinio audinio – *kučbajo*[19] *ar multino*[20] – pamušalas. Kitus trumpus apsiaustus – *kailinius švarkus* – siuvo iš juodo, dvinytai austo milo, kailius dėdavo iki juosmens, o klostės būdavo nepamuštos. Nors M. Slančiauskas to nemini, manytina, kad pastarieji buvo pašiltinti avikailiais. Iš senesnių laikų jis yra matęs kitokio pasiuvimo *gelumbinį župoną* – su *mares žiurkių* kaileliais pamuštą. Šis puspaltis buvęs priekyje ties juosmeniu nekirptas, tik nugaroje nuo juosmens pridurtas ir išplatintas neklostant. Tenka apgailestauti, kad autorius nepateikė piešinio ir plačiau nepaaiškino šio drabužio pasiuvimo. Tyrinėjamose vietovėse XIX a. II p., tikėtina, galėjo būti ir kitokio kirpimo bei pasiuvimo švarkų ar puspalčių, tačiau muziejuose neturime pakankamai medžiagos, todėl kalbėti apie vienokių ar kitokių šiltų viršutinių drabužių fasonų paplitimą tyrinėjamoje teritorijoje yra sudėtinga.

19 Kùčbajis – storas audeklas (*LKŽe*, žiūrėta 2023–01–20).

20 Mùltinas, mul̃tinas – drobinio audimo lengvai sušiauštas pūkuotas audinys, flanelė (LKŽe, žiūrėta 2023-01-20).

XIX a. pab.–XX a. pr. pašiltinti švarkai dažnai siūti ties juosmeniu nedurti, nugaroje nuo juosmens išplatinti priešpriešinėmis klostėmis ar modeliuojant audinį ties siūlėmis. Tuo pačiu laikotarpiu moterys vilkosi pakulomis ar vata pašiltintus ilgus, per juosmenį nedurtus apsiaustus (paltus), tyrinėjamose apylinkėse dažniausiai vadintus *burnosais*[21], rečiau *palitais*, *vatiniais*, *algierkomis*. Pastarasis ilgo moteriško apsiausto pavadinimas, kaip *burnoso* sinonimas, M. Slančiausko minimas prie perpieštų iš K. Lelio knygos brėžinių (ŠAM I–R131, [p. 15]). To laikotarpio apsiaustai buvę su pečiuose rauktomis rankovėmis, tos pačios medžiagos stačia ar atversta pliušo, kailiuko apykakle. Viršų siuvo iš namie austo ar pirktinio, dažniausiai juodo, audinio. Vatą sudaigstydavo iš abiejų pusių su senų marškinių drobe. Pamušalas – namie austas lininis languotas dvinytis, geresnių paltų – pirktinis medvilninis. Vėliau pasiuvimas keitėsi – ties pečiais rankovės neberauktos.

> Linkuvas parapijes ir pašvitiniečiai: devejo teip pat juodo milo sermegas bet kitaip pasiūtas. Rankoves pečiuose buvo augštai sukialtos tiek vyru, tiek moteru, bet moterų sermegaitem, ar kaip kitaip jas vadino, buvo labai trumpi – par 3 pirštus kvaldelei.
>
> Žemaičių, tai visur rodos buvo šviesiai pilkos beveik balto milo sermegos, teip atkvalduotos ir su juodais siulais apikakles ir pakraščiais išsiuvinetas. (LLTI TA, LMD I 898, [p. 17])

M. Slančiausko pastabos apie Linkuvos ir Pašvitinio parapijų sermėgas rodo, kad jis buvo susipažinęs ir su tolimesnių apylinkių dėvėsenos ypatumais. Jos taip pat buvusios juodos, tik kitaip pasiūtos – tiek moterų, tiek vyrų sermėgų rankovės buvo aukštai „sukeltos“ ties pečiais. Šitaip būtų galima apibūdinti ir XIX a. pab.–XX a. pr. vilkėtas moterų *algierkas* su ties pečiais rauktomis, papūstomis rankovėmis. Tačiau be tikslesnio apibūdinimo ar piešinio tokio pasiuvimo vyrų drabužius įsivaizduoti sunku. Žemaičių sermėgas M. Slančiauskas apibūdino kaip pilkas, beveik balto milo, *kvalduotas*, juodais siūlais išsiuvinėtomis apykaklėmis ir pakraščiais[22]. Kelis kartus paminėdamas žemaičių ir šiauliškių aprangos

21 *Burnosais* vadino ir moterų, ir vyrų pašiltintus apsiaustus – paltus ir puspalčius. (D. B.-B. archyvas. Užrašyta 2002–2008 m.). Trumpesnius kartais vadino *pusburnosiais* (ŠAM EA, B. 30, p. 304).

22 Žr. Švarkelis (pussermėgė) LNM EMO–144.

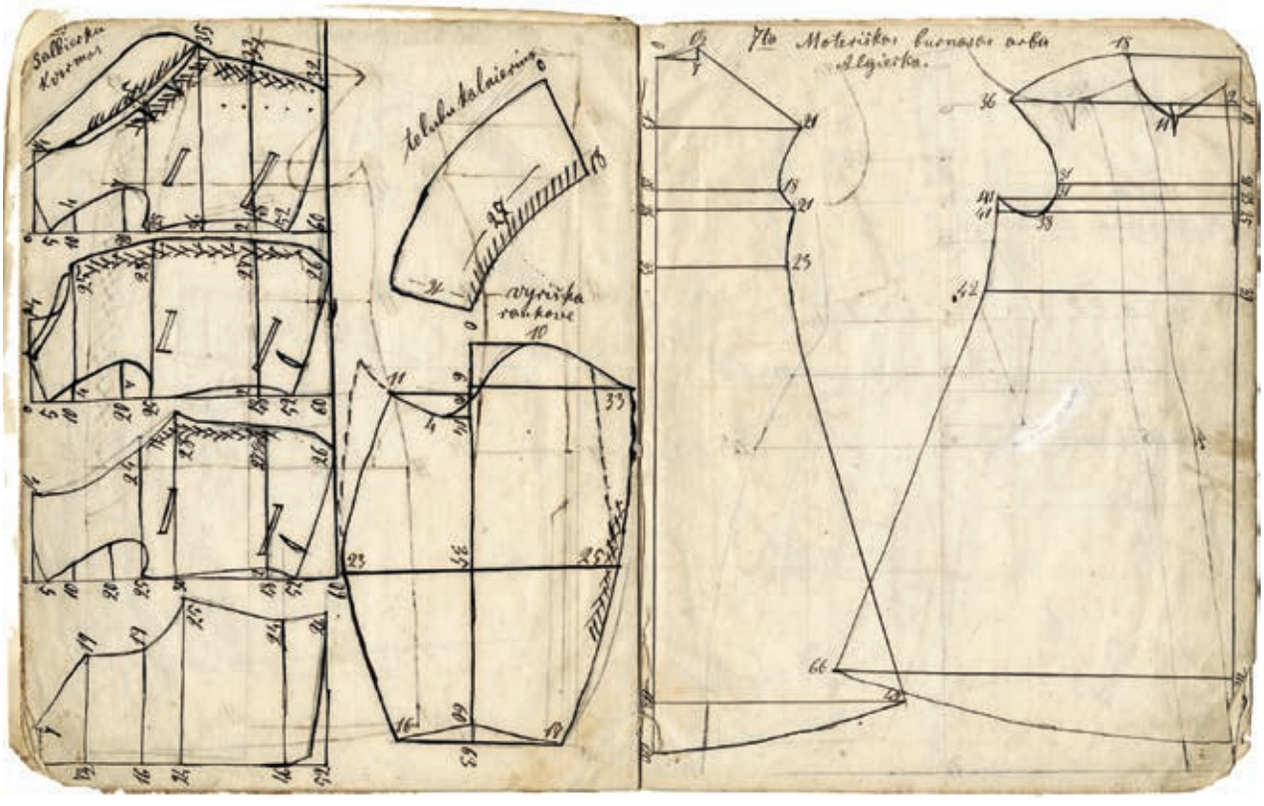

Vyriškų liemenių ir moteriško burnoso brėžiniai, perpiešti iš K. Lelio knygos.
Iš Šiaulių „Aušros“ muziejuje saugomo sąsiuvinio (I-R 131)

skirtumus, M. Slančiauskas lyg ir netiesiogiai nurodė dviejų etninių regionų ribą[23].

> Sejonai išilgdryžiai arba kvortuoti pusvilnonei – jau paskiaus ir į bovelna su vilnoms atausta. (LLTI TA, LMD I 898, [p. 24])
>
> Sejonus teipgi kartuno vasarai įsitaisydavo. (LLTI TA, LMD I 898, [p. 22])

Du trumpi M. Slančiausko sakiniai apie **sijonus**[24] ir išilgai dryžuoto sijono piešinys informacijos apie šį drabužį suteikia labai mažai. XIX a. vid.–II p. sijonai tyrinėjamose vietovėse buvę keleriopi. Kasdieniai lininiai ir pusvilnoniai, geresnieji pusvilnoniai ir vilnoniai. M. Slančiausko paminėti vasariniai kartūniniai sijonai, matyt, dėvėti jau XIX a. pab.–XX a. pr. Sijonai buvę ilgi, iki žemės, siūti iš 4–6 tiesių palų, užpakalyje gausiai raukti, juosmuo siauras, surišamas šone. Dažniausiai be kišenių arba kartais su šone į vidų įleista kišene, kurioje nešiojosi raktus, vaikams skirtą džiovinto sūrio ar cukraus gabalėlį, o į bažnyčią einant įsidėdavo nosinę. Kišenes atstodavo ir prisijuosiamos terbelės. J. Petrulio Dargaičių k. užrašyta, kad „senovėje“ ant sijonų po prijuostėmis moterys prisijuosdavo iš drobės pasiūtas, į terbeles panašias „kišenkas“, o pasaitus surišdavo užpakalyje. Tos terbelės šone būdavo skylė kam nors įsikišti, pavyzdžiui, rožančiui, nosinei ir kt. (ŠAM EA, B. 30, p. 309).

XIX a. II p. dėvėti namie austi išilgadryžiai ir languoti *kvortuoti* sijonai. Languotuose derintos 2–4 ryškios spalvos. Meškuičių valsčiuje dėvėtus dryžuotus sijonus smulkiau aprašė M. Čilvinaitė: jos apklaustos pateikėjos, kilusios iš Sabačiūnų k., visi 35 atsineštiniai sijonai buvę dryžuoti. Mesdavo maždaug 3 pirštų pločio žalios, raudonos, mėlynos, geltonos medvilnės dryžius, kartais plačiųjų dryžių pakraščiuose įmesdavusios siaurų pilkų ar kitokių spalvų dryželių, atausdavo žaliomis, pilkomis, raudonomis, juodomis ir kitokių spalvų vilnomis ar linais. Dryžuotus sijonus turtingos moterys puošdavo pažemiuose prisiūta, dantimis iškarpyta maždaug 4 pirštų pločio juodo aksomo juosta (Čilvinaitė, Petrulienė 1944 (1996): 39). Nuo XIX a. pab. šventadieniais dažniausiai dėvėti

23 2001 m. ekspedicijoje Žarėnų (Latvelių) apylinkėse buvo apklausta keletas pateikėjų dėl etnokultūrinės savimonės. Baužų k. užklausus 1925 m. gimusios pateikėjos, kuo ji save laiko – aukštaite ar žemaite, ši mostelėjo ranka į vakarus ir atsakė, kad žemaičiai ten, už kelių kilometrų. O pagrindiniu kriterijumi laikyta tarmė. (D. B.–B. archyvas). Panašūs teiginiai užrašyti ir M. Slančiausko: *Šiauliškių (teip mus žemaičiuojentiejie vadino) <...>; Mums žemaičiai vadindavai: „šiaulyčiai jūdsermiegiai, rudnugariai ...“* (LLTI TA, LMD I 898, [p. 4]).

24 Gruzdžių ir Meškuičių valsčiuose sijonai dar vadinti *underiokais* (ŠAM EA, B. 30, p. 291).

vadinamieji vienspalviai (t. y. vienos spalvos metmenų, kitos – ataudų) sijonai. Vieni dar tradiciškai siūti iš tiesių nekirptų palų, kiti jau kirpti į *klynus*, *sklypuoti*, užpakalyje dažnai su priešpriešinėmis dvigubomis klostėmis – *uodega*, siūti su kelių centimetrų pločio juosmeniu *rumbiuku*. Jie dažniausiai austi namie drobiniu pynimu ar keturnytai ruoželiu, metmenys juodos medvilnės, ataudai vyšninės, rudos, žalios, juodos spalvos naminės vilnos ar pirktinės *vilnelės*, *kangaro*[25]. Rečiau siūti pirktinės vilnonės medžiagos gelumbiniai[26], kartais net aksomo sijonai. Dominavo tamsūs, rečiau segėti šviesūs sijonai. Neretai per sprindį nuo pažemių puošti dekoratyvia, nulenkta žemyn kloste, vienu plačiu ar 2–3 siaurais šilko ar juodo aksomo apvadais, užsiūtais tiesiai arba vingiu, su apačioje prisiūta juostele *pušiuku*, *šepečiuku*. Iš sijono pločio, jo puošybos sprendė apie moters turtingumą, sakydavo: „katros labai bagotos, su sijonu plačiu ir aksomu užsiūtu“[27]. Vienspalviai su apvadais, languoti ar išilgai dryžuoti sijonai senesnių moterų dėvėti dar XX a. 2–3 deš.

Apatiniai sijonai XIX a. siūti iš baltos, namie austos drobės, o XX a. pr. – iš pirktinio audinio: balti perkeliniai, „geltonos drobės“ ar išilgadryžiai flaneliniai. Jie puošti to paties audinio, kaip sijonas, ar balto pirktinio kiauraraščio audinio (*hafto*) raukiniais, siaurais nėriniais.

> Marškinei abiejų vienodi. (LLTI TA, LMD I 898, [p. 2])
>
> Vasara ar teip šiltoj troboj šokdavo vienmarškines: marškinei su plačiom ilgom rankovem su apikaklelem susegiotas, su šniurialkom – tos su kabem susegiotos. (LLTI TA, LMD I 898, [p. 24])

Marškiniai kaip viršutinis drabužis dėvėti iki XIX a. pab.[28] Išeigai skirtieji – plonos, gražios drobės, kasdieniai – prastesnio audinio, pašukiniai. Marškiniai ilgi, dažniausiai su storos drobės prieduru *pridurkais nuo dvišakumos*[29], ties pečiais be siūlės, su užsiūtomis maždaug keturių pirštų pločio perpetėmis. Ties pečiais prie apykaklės įsiūdavo trikampiu sulenktus dvigubo audinio įdurus – *varleles* (Čilvinaitė, Petrulienė 1944 (1996): 40), *varliukes* (ŠAM EA, B. 30, p. 291). Apykaklė stačia arba siaura atversta, marškiniai priekyje prakirpti, viršuje užsegami sagute. Rankovės ilgos, pažastyse su keturkampiais audinio gabalėliais *procvikliais* (Čilvinaitė, Petrulienė 1944 (1996): 40), su rankogaliais *apkaklikėm* (Čilvinaitė, Petrulienė 1944 (1996): 40). Kaip ir kitose vietovėse, rankovėms ausdavo siauresnį audinį, kad nereikėtų nukarpyti pakraščių. Apie marškinių puošybą nežinoma[30].

> Šniurialkas, garšečninkai, garčešninkai, užtoltai, šnuravones[31] ir stanikai. (LLTI TA, LMD I 898, [p. 18])
>
> Šniurelkas nugara senesniu laikų / tos pačios pryšakys / Šnuravone su kvaldeleis.
>
> Staniks paskesnis / staniko pryšakos. (LLTI TA, LMD I 898, [p. 21])
>
> Šnuravones – šniurelkas – určešninkai – uztoltai – stanikais dabar vadina. (ŠAM I–R131, [p. 7])

Liemenės buvo neatsiejama moterų aprangos dalis. Jos dar vilkėtos XIX a. 3 ketv. ir vėliau. Vienaime M. Slančiausko sąsiuvinyje pateikti liemenių pavadinimai yra *šniurelkos*, *šniuravonės*[32], *užtoltai*, *garčešninkai*, *garšečninkai*[33], kitame, vietoje paskutinių dviejų, parašyta *určešninkai*. Ar tai rašybos klaida, ar pavadinimo variantas, dabar belieka spėlioti. Sąsiuviniuose pavadinimų ir pasiuvimo

25 Kángaras (vok. *Kammgarn*, l. *kamgarn*, *kangar*) – toks šukuotų vilnų audeklas (*LKŽe*, žiūrėta 2023-05-10). Čia – siūlai (D. B.-B. archyvas. Užrašyta 2005 m.).

26 D. B.-B. archyvas. Užrašyta 2005 m.

27 D. B.-B. archyvas. Užrašyta 2005 m. Stupurų k.

28 J. Daugmaudienė, g. 1910 m., kilusi iš Žagarės vls., Gaudikių k., pasakojo, kad jaunystėje dar yra mačiusi senas moteris einant vien su marškiniais ilgom rankovėm. Jos senelės linininiai marškiniai buvę su stačia apykakle, priekyje užsegami trimis sagomis, stuomuo – plono audinio, *pridurkai* pakuliniai (D. B.-B. archyvas. Užrašyta 2001 m.).

29 ŠAM EA, B. 30, p. 291; priedurams, autams naudotas audinys vadintas *pagijais* (ŠAM EA, B. 30, p. 286).

30 J. Petrulio užrašyta, kad marškinių seniau nepuošdavo, tik matomas vietas, pavyzdžiui, apykakles ir rankoves ar bent rankogalius siūdavo iš plonesnės medžiagos (ŠAM EA, B. 30, p. 309).

31 Tame pačiame sąsiuvinyje šis drabužio pavadinimas rašomas *šniuravonė* (LLTI TA, LMD I 898, [p. 2]).

32 Panašiu *šniaravonių* pavadinimu liemenės žinomos Jankūnų, Šniūraičių kaimuose (Bernotaitė-Beliauskienė 2020: 45).

33 M. Čilvinaitės spausdintame straipsnyje apie Meškuičių vls. drabužius įrašytas liemenės pavadinimas *garsėčninkai* (Čilvinaitė, Petrulienė 1944 (1996): 39), o mašinraštiniame jo variante parašyta *garsėčnikai* (ŠAM EA, B. 15, l. 166). Be to, M. Čilvinaitė pateikė liemenių pavadinimų skirtumų paaiškinimą: *garsėčnikais* vadintos liemenės su *kvaldukais*, o *šniūravonės* – liemenės be *kvaldukų*, tačiau toliau rašydama *garsėčninkais* pavadino nedurtas ir neklostytas liemenes (Čilvinaitė, Petrulienė 1944 (1996): 39–40).

sąsajos neaiškinamos. M. Slančiausko piešiniuose pateikti du liemenių sukirpimo tipai: nedurtos, su palaidais, išplatintais nuo juosmens skverneliais, šį tipą vadina senesniu, ir su nuo juosmens pridurtu klostytu audiniu[34]. Liemenės buvo su apvalia kaklo iškirpte, segamos kabėmis. Vertingiausi M. Čilvinaitės pastebėjimai apie liemenių audinius ir pasiuvimą: antis buvęs iškirptas po kaklu per plaštaką, skverneliai vadinti *skederliais* ir buvę su pamušalu, kaip ir visa liemenė, o liemenės su klostelėmis buvę su pamušalu tik iki klostelių. Klostelės buvo dviejų pirštų platumo, sudėtos taip, kad viena ant kitos neužeitų. Suvarstomos per kabes geltona nerūdijančia grandinėle. Siūtos iš gėlėtų pirktinių audinių. Dar ji paminėjo, kad kasdieninės liemenės buvusios austos namie, spalvotos, jų, kaip viršutinio drabužio, XIX a. pab. jau nevilkėję (Čilvinaitė, Petrulienė 1944 (1996): 39). Vėlyvesnę ir, matyt, jau apatiniu drabužiu laikytą liemenę (iki juosmens) M. Slančiauskas pavadino *staniku*. Panašiai rašė ir J. Petrulis: „stanikas (krūtinei sutvarkyti)“ buvo siuvamas iš storesnės drobės, sukirpimas – be rankovių, ilgumo – iki juosmens, kaklas plačiai iškirptas, susegama per krūtinę drobiniais guzikais bei ryšiukais užpinkliavojama“ (ŠAM EA, B. 30, p. 291). Tokio kirpimo drobines liemenes senesnės moterys ant marškinių dar dėvėję XX a. I p.

> <...> su kvartuku ir sijono padalkos par plaštaka (LLTI TA, LMD I 898, [p. 21]).

M. Slančiausko užrašuose paminėtas tik **prijuostės** pavadinimas – *kvartukas* ir piešinyje skersais vingeliais užpildyta prijuostės vieta. Svarbu, kad aiškiai nusakytas jos ilgis – sijonas iš po prijuostės matosi per plaštaką. Prijuostes XIX a. kasdien ir išeigai ryšėjo visos moterys, o XX a. pr. į bažnyčią su prijuostėmis jau ėjo tik senesnės ar į naujoves nelinkusios moterys[35]. Kasdienes prijuostes siuvo iš tų pačių audinių, kaip užvalkalus: linines, languotas, raudonmarges, mėlynmarges. Šventadienės prijuostės XIX a. buvo šviesios – baltos ar baltam dugne sudryžuotos siaurais dryželiais, siūtos dvipalės, tiesios, prie juosmens sutraukiamos[36]. XIX a. pab.–XX a. pr. prijuostės dažnai siūtos ir iš pirktinio audinio, baltos ar tamsios[37]. Jų pasiuvimas keitėsi – neretai jų apačioje prisiūdavo sprindžio pločio raukinukus, o margoms prisiūdavo to paties įstrižo audinio priedurą.

> Kurtkeles arba kamzelkos buvo del vasaros ir kartunines, sejonus teipgi kartuno vasarai įsitaisydavo. (LLTI TA, LMD I 898, [p. 22])

Švarkeliai, palaidinės. XIX a. pab. vasarą kasdien vilkosi namie austas linines dryžuotas ar languotas (iš tų pačių audinių siuvo ir kasdienines prijuostes, pamušalus) bei įvairiaspalvio pirktinio medvilninio audinio – kartūno palaidines[38]. M. Slančiausko sakinys, kad vasarai *kurtkelės* buvo ir kartūninės, suteikia pagrindo svarstyti, kad galbūt kai kas švarkelius ir palaidines vadino tuo pačiu žodžiu (drabužių pavadinimai net artimose vietovėse galėjo skirtis). Išeigai prie vadinamųjų vienspalvių ar dryžuotų sijonų dėvėjo vienspalves plonas medvilnes, margo kartūno, šilko palaidines. Jas siuvo su ilgomis, pečiuose gausiai rauktomis rankovėmis, priekyje puošė dekoratyvinėmis siūlėmis, šilkinių juostelių apvadais, fabrikiniais mezginėliais, gipiūru, karoliukais. Palaidines vilkėjo nesukištas į sijonus.

34 M. Čilvinaitės parašyta atvirkščiai, kad liemenės su klostelėmis esą senesnės už liemenes be jų (Čilvinaitė, Petrulienė 1944 (1996): 39). Kad gruzdiečių liemenės buvo siuvamos su pridurtu klostytu audiniu, yra užrašęs J. Petrulis, tačiau kaip jos vadintos – nemini (ŠAM EA, B. 30, p. 291).

35 Z. Ginčienės (g. 1919 m., gyv. Veršių k.) mama Julijona Jurašauskaitė-Šiukštienė, g. 1885 m., prijuostę tarpukariu pasirišdavo tik per atlaidus, o sekmadieniais į bažnyčią ėjo be prijuostės (D. B.-B. archyvas. Užrašyta 2005 m.).

36 Muziejų rinkiniuose XIX a. prijuosčių iš tyrinėjamų vietovių šio straipsnio autorei neteko aptikti. J. Petrulis minėjo senovėje buvusias baltas ir margas (mėlynmarges) drobines prijuostes (ŠAM EA, B. 30, p. 292, 303). Apie XIX a.–XX a. pr. šventadienių prijuosčių audinius ir spalvas ekspedicijose surinkti tik labai fragmentiški duomenys: porą kartų paminėtos baltos ir raudonos spalvos išilgai dryžuotos, nepatikslinant sudryžavimo raporto, vieną kartą – balta su raudonu ruoželiu apačioje. B. Noreikienė (g. 1913 m.) prisiminė, kad kai ji buvo maža, senos moterys į Rudiškių bažnyčią ateidavo su languotomis prijuostėmis. V. Brašiškienės iš Mekių k. močiutė (m. 1940 m. 90 m. amžiaus) į bažnyčią visada ėjo su tamsiu sijonu, juoda prijuoste ir balta nesiuvinėta skarele. (D. B.-B. archyvas. Užrašyta 2005–2008 m.).

37 Tamsias vilnones „lapuotas“, šviesias ar baltas mirusioms moterims Meškuičių vls. rišamas prijuostes minėjo M. Čilvinaitė (Čilvinaitė 1943: 183). J. Petrulio užrašyta, kad Gruzdžių vls. prijuostės senovėje būdavę tik drobinės, margos, o vėliau siūdavo ir iš pirktos medžiagos; *kvartukus* siuvo tiesius, pažemėje su *kvelbonėliais* (ŠAM EA, B. 30, p. 292).

38 Palaidines tyrinėjamose apylinkėse dažnai vadino vokiškos kilmės žodžiu – *bliūzėmis*. Gruzdžių valsčiuje „bliuzės – drobinės, o vėliau – ir pirktinės, per vidurį smaugtos, šonuose įskelta. Susegimas per šoną knopkomis. Tokiomis dėvėjo iki pat 1914 m. karo“ (ŠAM EA, B. 30, p. 291).

Šaltesniu oru ant marškinių, palaidinių vilkosi pusvilnonius, vilnonius švarkelius, pasiūtus iš to paties audinio, kaip sijonas, ar kitokio naminio ar pirktinio audinio, be pamušalo ar su juo. Vadino *kurtkela*, *kurkela*, *nažutka*, *zakietas, mantelis*, *jupka*[39], *jupkela*, labai retai – *pusjipkė*. Švarkelių rankovės XIX a. pab. ties pečiais rauktos, apykaklės dažnai stačios, jie susegami priekyje, įliemenuoti arba nuo juosmens durti ir klostyti ar paraukti. Skvernai, apykaklės, kišenės kartais apvedžiotos juodu audiniu ar puoštos karoliukais. Vėliau pasiuvimas keitėsi.

> Kai atmenu, par vestuves apie 1860 metus mergaitės devedavo su *galionais*, o katra ir prastą *bantajarą* ant galvos užsirietus, visas su rutoms apsikaišiusios (LLTI TA, LMD I 898, [p. 24]).

Galvos danga. Merginos puošėsi gėlių vainikais, galionais, kaspinais, karūnėlėmis, moterys dėvėjo kepurėles, vadintas *čepčiais*. Ir moterys, ir merginos ryšėjo skareles.

XIX a. vid. ir II p. merginos vestuvėse, kaip minėjo M. Slančiauskas, galvas puošdavo galionais ir kaspinais, apsikaišydavo rūtomis[40]. Kaspinai buvę ploni, fabrikiniai, šilkiniai, vienspalviai ir gėlėti. Galionus siuvo iš auksinės ar sidabrinės spalvos pirktinio brokatinio kaspino, o pamušalą – dažniausiai iš raštuoto įvairiaspalvio medvilninio audinio. Pakraščiuose prisiūdavo raudonos ar vyšninės spalvos siauras juosteles, kurios gražiai prasišviesdavo pro galionų kraštų kilpeles. Pasitaiko pamušalų iš vienspalvio raudono šilkinio ar vilnonio audinio. Labai retais atvejais pagražinimui galiono pakraščius išdygsniuodavo raudonu siūlu ar prisiūdavo baltą medvilninę vingiuotą juostelę. Pakietinimui po pamušalu įsiūdavo storesnio popieriaus. Galionų plotis – 6–11 cm, siaurus kartais sudurdavo. Sprendžiant pagal muziejuose esančių galionų ilgį[41], tyrinėjamose apylinkėse juos dažniau dėvėjo sulenktus į lankelį ir susegtus ar susiūtus, retai – galus sukryžiuodavo užpakalyje ant pakaušio. Puošė užkištomis rūtų šakelėmis. Eidamos į atlaidus, galionus su kitais šventadieniais drabužiais ir apavu nešėsi ryšulėlyje ir užsidėdavo netoli bažnyčios. Jaunoms mirusioms merginoms ant galvos dėdavo galionus arba rūtų vainiką[42].

Kepurėles *čepčius*, kaip ir kitose Lietuvos vietovėse, dėvėjo tik moterys. Kepurėlės buvo baltos ar spalvotos, siūtos iš gražios drobės, bet dažniausiai – iš pirktinio audinio, priekyje puoštos raukinukais, klostelėmis, karoliukais, gėlytėmis. Svočia per vestuves būdavo su *čepčiumi*[43]. Meškuičių valsčiuje svočia, atvažiavusi jaunosios vežtis į jaunojo pusę, turėjo jaunajai uždėti savo atsivežtą *čepčių*, o ant jo užrišti sulankstytą šilkinę jaunosios turimą skarą, kurios galus, sukeitus ant kaktos, surišdavo už nugaros[44]. Kitur keltuvių rytą mergina rūtų vainiką paduodavo pirmai pamergei, o jai uždėdavo *čepčių*[45]. Mirusiai moteriai

39 J. Petrulio aprašytas ir *jupkos* pavadinimu minimas drabužis: trumpas švarkelis *žakietėlė*, *nugniaužta* siuvama iš pirktos ir naminės medžiagų, papuošta karoliukais, dekoratyvinėmis siūlėmis – *išraitytos stopkos*. Dėvėdavo vasarą šiltu laiku. Dar jis paaiškino, kad „kurtka (kazačinka) prilygsta dabartinio laiko jupkai, tik sukirpimas kitoks. Kurtkos sukirpimas – nuo liemens per sprindį kvaldžiukai apvalūs. Siūdavo iš milo ir drobės margos“ (ŠAM EA, B. 30, p. 290–291). Panašaus pasiuvimo švarkeliai buvo dėvimi Meškuičių vls.: moterys ant liemenių „apsisiausdavusios vienos spalvos melsvą arba juodą švarkelį (*kurkelę*). Švarkeliams nesuktas vilnas apmesdavusios ir nesuktomis atausdavusios. Juos siūdindavosi iki juosmens, į liemenį, prie juosmens durdavusios nekarpytus, raukšlėmis sutrauktus palus (kiek palų dėjo, nebeatsimenanti), ir nuo liemens švarkelis būdavęs aplink raukšlėtas, ilgumo iki rankų pirštų galų. Apykaklė būdavusi stačia, iki liemens užsagstoma kabikėmis, nuo liemens (per raukšles) švarkelis būdavęs nesegtas, tačiau nesiskleisdavęs“ (Čilvinaitė, Petrulienė 1944 (1996): 40).

40 J. Petrulio užrašyta, kad galionais per vestuves puošdavosi pamergės (ŠAM EA, B. 30, p. 303). M. Čilvinaitės straipsnyje rašoma, kad Meškuičių vls. galionais puošėsi jaunos mergaitės, eidamos į bažnyčią ar vestuves. Vestuvėse galionais puošėsi tik pamergės, net ir mažos mergaitės, jei būdavo pakviestos į pamerges. Jaunos merginos ne pamergės į vestuves su galionais neidavo (Čilvinaitė, Petrulienė 1944 (1996): 40).

41 Galionai: ŠAM EO 346–384, EO 386–387, EO 1223–1224.

42 Čilvinaitė 1943: 184. Apie jaunas merginas šarvojant joms dedamą rūtų vainiką užrašyta ir 2001–2008 m. ekspedicijose (D. B.-B. archyvas).

43 J. Petrulio užrašyta, kad svočios „ant galvos užsimaudavo iš merliaus padarytus čepčius“ (ŠAM EA, B. 30, p. 303). Tikėtina, kad tai galėję būti ir mažesni už kepurėles galvos puošmenys, padaryti iš tiulio, marlės, kaspinų, gėlyčių, karoliukų.

44 Čilvinaitė M. Čepčiaus vaidmuo vestuvėse. Meškuičių vls., Gedvainių k. Užrašyta 1937 m. liepos mėn. kraštotyrinės ekspedicijos metu. Pateikėjos: Liudvyka ir Gertrūda Bubelienės, per 70 m. amžiaus (ŠAM EA, B. 15, p. 80–82). ŠAM rinkiniuose saugomos dvi žemo cilindro formos kepurėlės, kurių lankas – paprastas, drobinis, o puošnus tik ažūrinis viršugalvis – mėlyname dugne siuvinėtas raudonais ir baltais siūlais žvaigždučių, rombelių raštais. Tikėtina, kad prie tokio pasiuvimo kepurėlių aprašytuoju būdu ir buvo rišamos sulankstytos skarelės, kurių galus, sukeitus ant kaktos ir atsukus užpakalin, surišdavo (kepurėlė ŠAM EO 395 – be metrikos; kepurėlė ŠAM EO 391 – įgyta Šiaulių aps., Pašvitinio vls., Pelaniškių k.).

45 ŠAM EA, B. 30, p. 292; VUB RS, f. 169–214, p. 12. Čia paminėta, kad po veliumo nuėmimo uždėdavo *čepčių* – lankiuką ant galvos, papuoštą blizgučiais.

uždėdavo ant galvos baltą raukiniais, karoliukais papuoštą kepurėlę, o ant jos gobdavo didelę, kampu sulenktą skarą, jos kampus sukeisdavo ant krūtinės (Čilvinaitė 1943: 183–184).

Skarelės vadintos *skarytė*, *skarela*. Jos buvo kasdienės ir šventadienės. XIX a. II p.–XX a. pr. kasdienes skareles audė baltas ar languotas, lininės. Šventadieniais ryšėjo baltas, dvinytai austas iš plonai verptų linų, su pakraščiuose įaustais kitos spalvos ar tos pačios spalvos, tik storesnių siūlų dryželiais. Kartais baltas lininės puošė virbalais megztais mezginiais *cakeliais*. Gobdavosi pirktinėmis įvairiaspalvėmis šilkinėmis (tokios žinomos nuo XIX a. vidurio), šviesiomis batistinėmis, tiulio, kartais – baltomis perkelinėmis, siuvinėtomis rankomis kiauraraščiu ar su aplink apsiūtais pirktiniais *haftais*. Mazgą visada rišdavo po smakru. Jaunoji per vestuves puošdavosi prie kasų prisegta ilga šilkine *šalka*, nutįstančia iki žemės (ŠAM EA, B. 30, p. 303).

Žiemą XIX a. pab.–XX a. 6 deš. ryšėjo vilnones, pusvilnones pirktines ar namuose dvinytai austas skareles. Vienos jų – sulanguotos iš 2-3 spalvų lygaus ar įvairaus pločio dryželių, kitos – vienspalvės, su pakraščiuose įaustu plačiu (6–10 cm) kitos spalvos nei vidurys ruožu arba siaurų ruoželių grupelėmis. Pakraščiuose su 3–10 cm ilgio kuteliais.

XIX a. II p.–XX a. I p. tyrinėjamose teritorijose buvo paplitusios fabrikinės kašmyrinės, dažniausiai augaliniais raštais margintos plonos, didelės skaros su ilgais kutais pakraščiuose, kartais vadintos *pargobtinė*, *gėliuota*, su įaustais blizgiais ruoželiais – *šilkadryžėmis*. Jų, priklausomai nuo turtinės padėties, turėdavę 1–3, tik reta kuri turėjusi net 5–6. Kašmyrinės skaros buvę keleriopos: vienų dugnas šviesus, dažniausiai gelsvai rusvas, kitų – tamsus (pavyzdžiui, rudai vyšninis, vyšninis, labai retai juodas), skyrėsi ir augalinių raštų išdėstymo tankumas. Būta ir didelių vienspalvių šilkinių skarų su kutais, jos laikytos labai puošniomis ir brangiomis.

Skaromis suposi šaltesniu oru. Dideles storas naminių vilnų skaras vadino skaromis, mažesnes, plonesnes, pirktines – pusskarėmis. Didžiosios vilnonės skaros XIX a. dvipalės, drobinio pynimo ar ruoželiu austos keturnytės. XX a. I p. audėjams Žagarėje, Joniškyje dažniausiai užsakydavo išausti sudėtingesnio pynimo skaras be siūlės, mat su siūle laikytos negražiomis. Audėjai dažnai būdavo latviai. Paprastai moterys sau ir dukroms vienu metu užsakydavo išausti 2–4 skaras. Duodavo nedažytus arba jau nudažytus savo vilnonius siūlus. Už išaudimą mokėjo pinigais. Vidutiniškai gyvenančios moterys XX a. I p. turėjo 2–3 dideles vilnones skaras.

Didžiosios skaros margintos keliais būdais. Vienos vienspalvės (pavyzdžiui, rudos, pilkos) su vienu plačiu kitos spalvos ruožu arba keliais siauresniais dryželiais aplink. Kitos languotos dažniausiai dviejų spalvų dryžiais, derinant plačius su grupėmis siaurų. Neretai šiose apylinkėse aptinkamos ir dviejų trijų spalvų languotos, raštuotos sudėtingesnio audimo skaros.

IŠVADOS

Du tautosakos rinkėjo M. Slančiausko užrašų sąsiuviniai turi neįkainojamą vertę į šiaurę nuo Šiaulių esančių vietovių moterų ir vyrų tradicinių XIX a. drabužių tyrinėjimams. Anksti pramokęs siuvėjo amato, nuo 16 metų vaikščiojęs po kaimus, jis ne tik pradėjo užrašinėti žmonių pasakojimus, bet ir galėjo atkreipti dėmesį į drabužių sukirpimo, puošybos ar kitas detales, todėl jo pateiktoji medžiaga gali būti laikoma patikima. M. Slančiausko piešiniai su komentarais patvirtina, kad vieno ar kito fasono drabužiai buvo vilkimi apibrėžtoje vietovėje konkrečiu laikotarpiu. Labai vertinga, kad pateikta duomenų ir apie drabužius, kurių nėra muziejų rinkiniuose. Užfiksuoti tarminiai jų pavadinimai suteikia papildomos informacijos. Tyrinėjamose vietovėse XIX a. II p., tikėtina, galėjo būti panašaus kirpimo ir pasiuvimo švarkų, kaip ir netolimoje šiaurės rytų Žemaitijoje, tačiau kadangi per mažai turime išlikusios daiktinės ir rašytinės medžiagos, sudėtinga kalbėti apie vienokių ar kitokių šiltų viršutinių drabužių fasonų paplitimą. M. Slančiausko pastabos apie tai, kuo skyrėsi drabužiai kitose parapijose, rodo, kad jis buvo susipažinęs ir su tolimesnių vietovių dėvėsenos ypatumais. M. Slančiausko piešiniai abiejuose sąsiuviniuose labai panašūs, skiriasi tik komentarų kiekis. Tradicinių drabužių tyrinėtojams dėl išsamesnių aprašymų vertingesnis yra LLTI saugomas sąsiuvinis. Nors ŠAM saugomame sąsiuvinyje įrašyti tik trumpi komentarai, kai kuriuose piešiniuose pateikta daugiau detalių apie šiauliškių našystą, pavyzdžiui, pavaizduotas batų parišimas juostomis, aiškiau nupiešta žieminė kepurė. Tikėtina, kad M. Slančiauskas siuvo drabužius pagal iš K. Lelio knygos perpieštus

jų sukirpimo brėžinius, tad prisidėjo ir prie naujų aprangos tendencijų Šiaulių krašte XX a. pr. įtvirtinimo.

Autorė nuoširdžiai dėkoja Šiaulių „Aušros“ muziejui ir Lietuvių literatūros ir tautosakos institutui už suteiktą galimybę publikuoti Mato Slančiausko sąsiuvinius.

SANTRUMPOS

LNM – Lietuvos nacionalinis muziejus; EMO – šio muziejaus eksponatų šifras
ŠAM – Šiaulių „Aušros“ muziejus; EO, I–R – šio muziejaus eksponatų šifrai; EA – šio muziejaus etnografinis archyvas
LLTI TA – Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto Lietuvių tautosakos archyvas
LMD – Lietuvių mokslo draugija
VUB RS – Vilniaus universiteto bibliotekos rankraščių skyrius

ŠALTINIAI

LLTI TA, LMD I 898 = Mato Slančiausko tautosakos rinkinys LLTI TA Lietuvių Mokslo draugijos rinkiniuose.
ŠAM EA, B. 15 = Meškuičių vls., Šiaulių apskr. 1930–1943 m. Užrašė J. Petrulis, A. Vitauskas, P. Bugailiškis ir kt.
ŠAM EA, B. 30 = Gruzdžių vls., Šiaulių apskr. 1931–1940 m. Užrašė J. Petrulis ir V. Martinkus.
ŠAM EA, B. 60 = Pašvitinio vls., Šiaulių apskr. 1931–1947 m. Užrašė J. Petrulis, P. Bugailiškis, St. Daunys, V. Vaitekūnas ir kt.
ŠAM I–R 131= Mato Slančiausko drabužių modelių ir siuvimo brėžinių sąsiuvinis.

LITERATŪRA

Bernotaitė-Beliauskienė 2020 = Dalia Bernotaitė-Beliauskienė. Paprastos kaimo mergaitės lyg bajoraitės... (Radviliškio apylinkių XIX a.–XX a. pr. moterų drabužiai). *Radviliškio kraštas*, 2020 m. Nr. 1 (32), p. 44–49.
Čilvinaitė 1943 = Marija Čilvinaitė. Sarginimo, marinimo ir laidotuvių papročiai. *Gimtasai kraštas*. Šiauliai, 1943, Nr. 31, p. 179–202.
Čilvinaitė, Petrulienė 1944 (1996) = M. Čilvinaitė, E. Petrulienė. Senovės vilkėjimai. *Gimtasai kraštas*. Vilnius, 1944 (1996), Nr. 32, p. 39–44.
Kulikauskienė 2018 = Vida Kulikauskienė. *Tradicinė lietuvių valstiečių vyrų apranga*. Sud. Irma Šidiškienė, Dalia Benotaitė-Beliauskienė. Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2018.
[Kazimieras Lelys] 1887 = ЛЬТУВОСЪ КРЯУЧЪМЪ Драпану сукирпима мокласъ скиримъ дель патьмокимаси. Сустатитасъ иръ ишдуотасъ нуогь КАЗИМЯРА В. ЛЯЛИСЪ. СПАУСТУВЕ А. РЕЙНБЕРГЯ. Минтауіо, антъ діджіосіосъ уличіосъ № 17. 1887. VUB LR 2239.
LKŽe = *Lietuvių kalbos žodyno* (t. I–XX, 1941–2002) elektroninio varianto atnaujinta versija (2017). Prieiga per internetą: www.lkz.lt.
Mastonytė 1964 = Marija Mastonytė. Žemaitijos moterų drabužiai XIX a.–XX a. pradžioje. *Iš lietuvių kultūros istorijos*. Vilnius: Mintis, 1964, t. 4, p. 141–155.
Petrulis 2010 = Juozas Petrulis. Drabužiai. *Gruzdžiai. II dalis* (serija „Lietuvos valsčiai“). Vilnius: Versmė, 2010, p. 504–508.

DRAWINGS AND DESCRIPTIONS BY MATAS SLANČIAUSKAS FOR LEARNING MORE ABOUT CLOTHES IN ŠIAULIAI. 19TH CENTURY–EARLY 20TH C. PT. 2.

Dalia BERNOTAITĖ-BELIAUSKIENĖ

The greatest sources for studying traditional clothing for women and men in Northern Lithuania at the end of the 19th century are the notebooks of drawings and descriptions by the folklore collector, book smuggler, and tailor Matas Slančiauskas (1850-1924). One of them is stored in the Šiauliai “Aušros” museum, and the information contained therein has already been used in scientific research. Another notebook is stored in the Lithuanian Folklore Archive of the Institute of Lithuanian Literature and Folklore, and its information has not yet been published. In both notebooks, M. Slančiauskas presented very similar drawings of traditional 19th-century men’s and women’s clothes – what differs is the number of comments that appear next to them.

In the first part of the article, published in the previous issue of the journal (2023 BŪDAS No. 4), the above-mentioned sources are presented in detail and a study of the cold-weather outerwear of men from the 19th and early 20th centuries in the Šiauliai and Joniškis region is presented. The second part discusses other parts of men’s clothing, shoes, accessories, and women’s clothing.

Lietuvos nacionalinis dailės muziejus
Didžioji g. 4, Vilnius,
El. p.: dalia.bernotaite@lndm.lt

Nuoširdžiai kviečiame užsiprenumeruoti
BŪDĄ 2024-iesiems!

Patogiausia tai padaryti Lietuvos pašto tinklapyje
www.prenumeruok.lt

LIETUVOS NACIONALINIS KULTŪROS CENTRAS

PASAULIO LIETUVIŲ DAINŲ ŠVENTĖS FONDAS

Būdas. 2023 Nr. 5 (212)

Žurnalas leidžiamas nuo 1988 metų, kas du mėnesius

Nuo 1989 m. iki 2019 m. Nr. 1 – žurnalas „Liaudies kultūra“.

Redakcijos adresas:
Barboros Radvilaitės g. 8, LT-01124 Vilnius

Vyriausioji redaktorė

Saulė MATULEVIČIENĖ, tel. 261 34 12
e. p. saule.matuleviciene@gmail.com

Skyrių redaktoriai:

Dainius RAZAUSKAS – bendrieji kultūros klausimai, mitologija, tel. 261 31 61, e. p. dainius.razauskas@lnkc.lt

Juozas ŠORYS – etnologija, tautodailė, etninės veiklos realijos, tel. 261 31 61, e. p. jsorys9@gmail.com

Rasa KALINAUSKAITĖ – bendrieji kultūros klausimai, istorija, tel. 261 31 61, e. p. rasa.kalinauskaite@gmail.com

Maketo autorius – Rokas GELAŽIUS

Santraukas į anglų kalbą verčia Gabriella ŽIČKIENĖ

Kalbos redaktorė – Asta ŽŪKAITĖ

Redakcinė kolegija:

Prof. habil. dr. Audrius BEINORIUS, Vilniaus universiteto Azijos ir transkultūrinių studijų institutas, Universiteto g. 5, LT-01513 Vilnius

Doc. dr. Vytautas RINKEVIČIUS, Vilniaus universiteto Baltistikos katedra, Universiteto g. 5, LT-01513 Vilnius

Doc. habil. dr. Ingė LUKŠAITĖ, Lietuvos istorijos institutas, Kražių g. 5, LT-01108 Vilnius

Habil. dr. Nijolė LAURINKIENĖ, Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, Antakalnio g. 6, LT-10308 Vilnius

Menotyrininkė dr. Alė POČIULPAITĖ

Prof. habil. dr. Daiva RAČIŪNAITĖ-VYČINIENĖ, Lietuvos muzikos ir teatro akademija, Gedimino pr. 42, LT-01110 Vilnius

Doc. dr. Krescencijus STOŠKUS, Vilniaus universitetas, Didlaukio g. 27, LT-08303 Vilnius

Dr. Žilvytis ŠAKNYS, Lietuvos istorijos institutas, Kražių g. 5, LT-01108 Vilnius

Vida ŠATKAUSKIENĖ, Lietuvos nacionalinis kultūros centras, Barboros Radvilaitės g. 8, LT-01124 Vilnius

Prof. dr. Vykintas VAITKEVIČIUS, Klaipėdos universitetas, Baltijos regiono istorijos ir archeologijos institutas, Tilžės g. 13, LT-91251 Klaipėda

Dr. Marija ZAVJALOVA

TURINYS:

Vykintas VAITKEVIČIUS.
Bandymas atkurti Šventaragio mitą | **1**

Atmintis

Rasa KALINAUSKAITĖ.
Regėjimais steigiama tikrovė: antikinis Sigito Lasavicko Vilnius kaip atminties bendruomenės namai | **17**

Moksliniai tyrimai

Virginijus SAVUKYNAS.
Taurus viešpats | **33**

Dainius RAZAUSKAS.
Akmeninė širdis | **54**

Šarūnė VALOTKIENĖ.
Iš archeologijos fotografijos istorijos: kasinėjimų kasdienybė už geležinės uždangos (1948–1968 m.) | **62**

Dalia BERNOTAITĖ-BELIAUSKIENĖ.
Mato Slančiausko piešiniai ir aprašai šiauliškių drabužiams pažinti XIX a.–XX a. pr. II dalis | **81**

Viršelyje: Impilties (Įpilties) piliakalnio (Kretingos r.) lauko tyrimų dalyviai, centre – Jonas Puzinas. 1933 m. Saugoma VDKM (ng. Fa22178/37)

SPAUDOS, RADIJO IR TELEVIZIJOS RĖMIMO FONDAS

Projektą „Kultūros istorija, atmintis, tradicijos – XXI amžiuje“ remia Spaudos rėmimo fondas. Skirta 22 000 eurų.

LIETUVOS KULTŪROS TARYBA

Projektą „Etninės kultūros paveldas XXI a.: tyrimai ir interpretacijos“ remia Lietuvos kultūros taryba. Skirta 15 000 eurų.

Redakcija nereikalauja, kad diskusinio pobūdžio nuomonės sutaptų su redakcijos nuomone.

© Būdas, 2023
Steigimo liudijimas Nr. 152 | Pasirašyta spaudai 2023 10 23
Formatas 70×100/8 | Rinkta kompiuteriu. 12 sp. l.| Tiražas 950 egz.
Lietuvos nacionalinis kultūros centras, Pasaulio lietuvių dainų šventės fondas.
Barboros Radvilaitės g. 8, LT-01124 Vilnius | http://www.zurnalasbudas.lt
Spausdino UAB „Petro ofsetas“, Naujoji Riovonių g. 25C, Vilnius 03153